

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

**Лаврецький Р.В., Нагірняк М.Я.,
Телюк С.Р.**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина I

Від найдавніших часів до XVIII ст.

ПРАКТИКУМ

Львів – 2007

УДК 94(477)

ББК 63.3(Укр.)

I-90

Лаврецький Р.В., Нагірняк М.Я., Телюк С.Р. Історія України. Частина I: Від найдавніших часів до XVIII ст.: Практикум. – Львів, 2007. – 354 с.

У практикумі висвітлено частину програмного курсу історії України (від скіфо-сарматської доби до кінця XVIII ст.), яка відведена на семінарські заняття і самостійну роботу студентів. У ньому читач знайде сучасні наукові відповіді на складні питання вітчизняної історії. Запропоновані тези відповідей та уривки з історичних документів доповнюють лекційний курс з історії України, допомагають розвинути навички роботи з різними типами джерел, розвивають творче й неупереджене історичне мислення студентів.

Практикум призначений для повноцінної підготовки студентів вищих навчальних закладів негуманітарних спеціальностей з історії України та культурології, поглибленого вивчення історії рідного краю. Буде корисним для всіх тих, хто цікавиться політичною і соціальною історією України, її культурою, бажає вникнути в подробиці минулого на основі історичних документів.

Автори: *Роман Лаврецький (вступ, теми № 1, 5-7), Михайло Нагірняк (теми № 2-4), Стефанія Телюк (тема № 8)*

Науковий редактор – кандидат історичних наук, доцент **Роман Лаврецький**

Літературний редактор – кандидат філологічних наук, доцент **Марта Лабач**

Рецензенти:

*доктор історичних наук, професор **Віктор Голубко,***

*доктор історичних наук, професор **Олексій Сухий***

ISBN

© Роман Лаврецький, 2007

© Михайло Нагірняк, 2007

© Стефанія Телюк, 2007

© ЛДУ БЖД, 2007

Зміст

Передмова.....	4
Тема № 1. Українські землі в стародавні часи. Східні слов'яни у VI-IX ст.....	6
Тема № 2. Соціально-економічний розвиток українських земель у X-XIII ст.....	42
Тема № 3. Культура Київської Русі.....	62
Тема № 4. Галицько-Волинське князівство в XIII – середині XIV ст.....	93
Тема № 5. Соціально-економічне, церковне та культурне життя на українських землях в складі Литви та Польщі в середині XIV – середині XVII ст.....	126
Тема № 6. Внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького.....	205
Тема № 7. “Руїна”.....	251
Тема № 8. Розвиток культури в Україні в XVII – XVIII ст.....	294

Передмова

Книга, яку Ви, шановний читачу, тримаєте у руках, є першою частиною практикуму з курсу історії України. Цю навчальну дисципліну вивчають студенти у всіх вищих навчальних закладах України. Оволодіння знаннями з історії України складається з вивчення лекційного матеріалу, підготовки та участі в семінарських заняттях, модульного, поточного та кінцевого контролю знань і вмінь (іспиту чи диференційованого заліку). Саме недостатня підготовленість студентів, через відсутність необхідної навчально-методичної літератури, їх пасивна участь у семінарах спонукали авторів цього посібника до праці над вдосконаленням та інтенсифікацією навчальної підготовки. Поза тим існуючі в Україні практикуми з історії або створені для студентів історичних спеціальностей, або не відповідають навчальним програмам з загальним обсягом 108 годин.

Класична форма семінарського заняття з історії передбачає, що студент набуває знання і вміння, які неможливо отримати під час лекції чи самостійної роботи. Чимало студентів і, навіть, викладачів помилково вважають, що нібито головною метою семінарського заняття є моніторинг знання лекційного матеріалу та заслуховування студентських рефератів чи доповідей. Якщо врахувати сталу тенденцію до зменшення у навчальних планах обсягу аудиторних годин (з 72 до 36), які відводяться на вивчення історії України, стає зрозумілим, що повторювати чи поглиблювати матеріал, вже попередньо розглянутий на лекції, є надмірним марнотратством навчального часу. З огляду на це, складаючи навчальну програму з історії, автори даного практикуму вирішили реалізувати положення, що на семінарах студенти мають вивчати не лекційний матеріал, а теми, які б доповнювали лекції. Організована таким чином робота допоможе студентам отримати практичні навички роботи з історичними джерелами, навчитись основам

історичного аналізу, вмінню робити аргументовані висновки, виступати перед аудиторією, доводячи свою точку зору, та здобути чимало інших навичок, необхідних для формування високоосвічених та інтелігентних особистостей.

У даному практикумі зібрано комплекс навчально-методичних матеріалів з історії України (до кінця XVIII ст.), з допомогою яких будь-який студент може повноцінно підготуватись до семінарських занять. Серед них плани семінарських занять, теми рекомендованих рефератів та доповідей, списки рекомендованих джерел та найновішої літератури, хронологічні таблиці, питання для самоконтролю та ін. Для тих студентів, які не мають багато вільного часу для роботи з підручниками чи додатковою літературою, автори підготували тези відповідей, ознайомлення з якими забезпечує мінімум знань для участі у семінарі.

Сучасні хрестоматії та збірники джерел з історії України, на жаль, не є доступними для широкого кола читачів через обмеженість їх тиражу. Тому, до кожного семінарського заняття авторський колектив підібрав уривки з найцікавіших, на нашу думку, джерел, які б доповнювали тези відповідей. Аналіз джерельного матеріалу, здійснений самостійно чи з допомогою викладача під час заняття, допоможе студентам відчувати “живу” історію без оцінок і коментарів істориків, виробити навички історичного аналізу, поглибити лекційний матеріал, що позитивно вплине на формування гнучкого плюралістичного мислення.

Тема № 1
Українські землі в стародавні часи.
Східні слов'яни у VI-IX ст.

План

1. Скіфо-сарматська доба.
2. Античні міста Північного Причорномор'я.
3. Східні слов'яни в I тис. н.е.
- 3.1. Етногенез слов'ян.
- 3.2. Господарський та суспільний розвиток східних слов'ян у VI-IX ст.
- 3.3. Релігійні вірування східних слов'ян.

Рекомендовані теми рефератів

1. Військове мистецтво скіфів та сарматів.
2. Звичаї та релігійні вірування скіфів на основі повідомлень Геродота.
3. Розвиток господарства та торгівлі в античних містах-державах Північного Причорномор'я.
4. Антський племенний союз.
5. Система міфології східних слов'ян.

Тези відповіді

1. Скіфо-сарматська доба. У I тис. до н.е. на сучасних українських землях розпочинається нова доба в історії людства – залізний вік. Бере старт так зване велике переселення народів, коли цілі групи племен під впливом демографічного вибуху рухалися зі сходу Євразії на захід. На зміну осілим скотарям-землеробам, які мешкали у степах в попередню епоху, прийшли численні кочові племена. Вони вміли обробляти залізо, виготовляти міцну зброю. Основу господарства у них складало кочове скотарство.

Першими на історичній арені в степах України в добу “залізного віку” з'явилися войовничі племена кіммерійців. Історичні пам'ятки цих племен IX – першої половини VII ст.

до н.е. знайдено на просторах від Волги до Дунаю. Їхня мова, ймовірно, була іранського походження. Займалися ці племена кочовим скотарством. озброєння кіммерійського воїна складалось з лука, кинджала або меча та списа. Постійний натиск кіммерійців відчували й землеробські племена так званої чорноліської культури (IX-VIII ст. до н.е.), що мешкали північніше. У лісостепу вони створили перші добре укріплені городища. Подальший розвиток кіммерійського суспільства був обірваний навалюю скіфів.

Науковці доводять, що скіфи (або, як вони себе називали, сколоти) прийшли з Північного Ірану, розселилися в VII ст. до н.е. на просторах степів Північного Причорномор'я: від Дунаю (Істру) до Дону (Танаїсу) і приблизно на 600-700 км у глиб краю. Скіфи не становили єдиного народу. За свідченням грецького історика Геродота, Скіфію населяли кочові й осілі племена. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпіди, або, як їх ще називали, елліно-скіфи, північніше від них – аллазони. Ще далі на північ проживали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби, котрих ще називали борисфенітами. Степи на схід від Борисфена-Дніпра захопили скіфи-кочовики, а на берегах Меотіди (Азовського моря) та в степовому Криму кочували царські скіфи.

Північно-причорноморська Скіфія досягла свого розквіту в IV ст. до н.е., в час правління царя Атея, який успішно вів війни з батьком Олександра Македонського – Філіппом II. Успіхи скіфів у військовій справі можна пояснити наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї, військового спорядження та тактики бою.

Про войовничість скіфів свідчить факт існування у лісостепу великих укріплених поселень, городищ (Каратульське – понад 6000 га, Більське – понад 4000 га, Трахтемирівське – понад 500 га та ін). Лісостепові племена займались орним землеробством та скотарством, садівництвом, промислами та ремеслами (металургією).

Майнове та соціальне розшарування у скіфів найбільш помітне у кочових племен. На південноукраїнських територіях, в районі нижньої течії Дніпра, розташовані численні кургани скіфських царів, у яких ховали володарів. У похованнях знайдено чимало унікальних ювелірних виробів із золота та срібла. Скіфське образотворче мистецтво мало зооморфний характер (так званий звіриний стиль), а монументальне мистецтво було представлене антропоморфними стелами.

Релігія скіфів була політеїстичною. У них існував ряд жорстоких звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів.

Кінець пануванню скіфів у Північному Причорномор'ї поклали в III ст. до н.е. племена сарматів. Певний час Мала Скіфія, столицею якої був Неаполь, ще існувала в степах Криму.

Сармати займали широкі простори – від прикаспійських степів до Паннонії. Вони активно впливали на події в античному світі, що поступово відживав, та у ранньослов'янському, що тільки-но народжувався.

Сформувавшись у заволзьких степах на межі III-II ст. до н.е. сарматські племена язигів, роксоланів, аорсів, аланів хвилями пересуваючись на захід захоплювали все нові території. Агресивність і войовничість сарматів завдала чимало шкоди античним містам-державам, ранньослов'янському населенню зарубинецької культури. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н.е. Вже в III ст. н.е. частина сарматського населення увійшла до черняхівської археологічної культури.

Суспільний розвиток сарматів перебував на стадії розкладу первісного ладу, формування приватної власності та майнового розшарування. У господарському відношенні сармати майже не відрізнялись від скіфів, тобто були кочовими скотарями. За житло їм служили кибитки. У військовому відношенні найбільш небезпечною для ворогів

була сарматська важко озброєна кіннота. Близько 600 років сармати наводили жах на античний світ, але в III ст. н.е. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали готи, що просунулись з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. їх добили гуни.

2. Античні міста Північного Причорномор'я. На розвиток населення Північного Причорномор'я значною мірою вплинули грецькі колонії, які виникли на берегах Понта Евксінського та Меотиди (Чорного й Азовського морів) починаючи з середини VII ст. до н.е. Колонізація цього регіону була зумовлена розвитком торгівлі, пошуками нових джерел сировини (передусім металу та зерна), воєнно-політичними конфліктами. Грецька колонізація мала мирний характер.

Найпершими грецькими колоніями була Істрія в Подунав'ї, Борисфен (на сучасному острові Березань). Пізніше формуються декілька центрів: Ольвія на Дніпровсько-Бузькому лимані, Боспор Кіммерійський з головним осередком у Пантікапеї (сучасна Керч), Херсонес (поблизу Севастополя), Тіра (сучасний Білгород-Дністровський), Феодосія (сучасне однойменне місто), Фанагорія (на Таманському півострові) та ін. Дані античні рабовласницькі держави (поліси) існували упродовж майже тисячі років.

На першому етапі свого існування (VII – I ст. до н.е.) міста держави були незалежними, на другому (I ст. до н.е. – III ст. н.е.) – підкорялися Риму.

Основою господарського розвитку грецьких колоній була торгівля з місцевим населенням та землеробство. Збуваючи надлишки зерна, продуктів скотарства і рабів-полонених кочовики отримували у греків вино, предмети розкоші, ремісничі вироби. Крім вирощування зерна жителі давньогрецьких колоній займались виноградарством, садівництвом, скотарством, рибним промислом. Значні успіхи спостерігались в ремеслі: металообробці, ткацтві, склоробстві,

гончарстві та ін. Розвитку торгівлі сприяло карбування власної монети.

Політичний устрій північнопричорноморських держав суттєво різнився. Ольвія та Херсонес були демократичними республіками, Пантікапей до утворення Боспорського царства – аристократичною республікою, Боспорське царство – монархією. Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне населення. Раби були позбавлені будь-яких прав. Крім громадян і рабів, існувало багато категорій вільного і залежного або напівзалежного населення. До громади також належали жінки та всі не греки. Поступово в причорноморських містах збільшувалась кількість місцевого населення – скіфів, сарматів, черняхівців.

Значний вплив на розвиток культури причорноморських міст-полісів справляло етнічне середовище, з яким вони взаємодіяли. Проте, вирішальна роль належала надбанням грецької культури. У колоніях велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню. Розвивались та пропагувались наука (історія, філософія, медицина), театр, музика, література, мистецтво. Релігія була грецькою, згодом римською. Наприкінці існування в північнопонтійських містах поширення набуло християнство.

Взаємовпливи античних північнопричорноморських міст-держав прискорили розпад родоплемінних відносин у скіфів, сарматів, інших народів цього регіону. Місцеве населення запозичило у грецьких колоністів передові технології землеробства, ремесла, кращі зразки архітектури, мистецтва, військової справи. Під впливом античних держав у тутешніх племен формувалася власна державність.

3. Східні слов'яни в I тис. н.е.

3.1. Етногенез слов'ян. Питання про походження (етногенез) та місце початкового проживання слов'ян у історичній літературі є одним з найдискусійніших. З цього приводу існує декілька теорій. Перша, висловлена ще літописцем Нестром, прабатьківщиною слов'ян називає землі

прилегли до річки Дунай. Інша версія пов'язує її з межиріччям Вісли та Одери. Згідно з третьою, давні слов'яни проживали на землях між Дніпром та Віслою. А за четвертою – між Дніпром і Одером.

На історичній арені слов'яни з'явилися на межі II-I тис. до н.е. Це підтверджують археологічні знахідки. Саме в цей час слов'яни виділились з індоєвропейської спільноти. Упродовж II-I тис. до н.е. праслов'яни ймовірно займали різні території, переміщувались на теренах між Одером і Дніпром.

У перших століттях нової ери слов'яни заселили вже досить значні території й займали одне з чільних місць серед інших утворень. Перші письмові згадки про слов'ян зустрічаються у творах римських авторів I-II ст. н.е.: Плінія Старшого, Корнелія Тацита, Клавдія Птолемея. Вони називали їх венедами або венетами, що розселилися на берегах Вісли і на південному узбережжі Балтійського моря у сусідстві з германцями і сарматами. Археологічні знахідки, що відповідають відомостям про венедів на території України відносяться до зарубинецької культури. Ця спільнота проживала у Середньому Подніпров'ї та Поліссі на рубежі III-II ст. до н.е. – I ст. н.е. У другій половині I ст. зарубенецькі племена зазнали тиску сарматів, тому були змушені відійти в безпечніші північні райони. В II-IV ст. германські племена готів поклали кінець венедській, або зарубенецькій культурі. Частина племен втекла на схід у Подніпров'я та на південь у Подністров'я і взяла участь у формуванні київської культури та пізньозарубенецької групи пам'яток.

У II ст. н.е. на зміну зарубинецькій культурі приходять черняхівська. Крім ранніх слов'ян до цієї археологічної культури входили скіфо-сарматські, фракійські та германські угруповання. На формування східного слов'янства безпосередній вплив мало населення північної частини черняхівської культури. Завдяки більш досконалим формам землеробства та близькості міст-держав Північного

Причорномор'я черняхівці досягли більш високого ступеня розвитку. Значний вплив на розвиток слов'ян у цей період мала римська цивілізація. Занепад черняхівських племен припав на кінець IV – середину V ст., і був пов'язаний з навалюю гунів.

З початком Великого переселення народів (II-VII ст.) слов'яни виступають вже самостійною етнічною спільністю. Готський військово-політичний союз на деякий час підкорив слов'янське населення – антів. У 375 р. готів перемогли гуни, які створили могутню державу між Доном і Карпатами. Після її розпаду в середині V ст. почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід. Слов'яни разом з іншими народами почали регулярно нападати на візантійські землі. З VI ст. про слов'ян згадують візантійські історики: Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег, Іоанн Ефеський, Менандр та ін. Наприклад, історик Йордан повідомляв, що цей народ походить від одного кореня і відомий під трьома назвами: венетів, антів і склавівнів.

На думку більшості науковців зародження праукраїнського етносу розпочалось одночасно з розселенням антів і склавівнів. Українці прями спадкоємці склавівнів і частково антів. Сучасна наука фіксує п'ять археологічних культур східнослов'янських племен другої половини I тис. н.е.: корчакську, пеньківську, колочинську, лука-райковецьку та волинцевсько-роменську. Представники двох останніх (поляни, древляни, сіверяни, уличі, хорвати, волиняни або бужани) дожили до часів Київської Русі. У східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі існувало 14 союзів племен. Племена полян заселяли сучасні Київщину і Канівщину, древлян – Східну Волинь, сіверян – Лівобережжя Дніпра, уличів – Південне Подніпров'я і Побужжя, хорватів – Прикарпаття і Закарпаття, дулібів та волинян (бужан) – Західну Україну, вятичів – басейн річки Оки, дреговичів – регіон між Прип'яттю і Західною Двіною,

кривичів – Верхів'я Дніпра, Західної Двіни і Волги, ільменських словен – район Новгородщини.

3.2. Господарський та суспільний розвиток східних слов'ян у VI-IX ст. Основу господарства східних слов'ян в I тис. н.е. становило землеробство. На Поліссі переважало підсічне землеробство, на решті територій – орне. Поступово двоїлля витісняло перелогову систему землекористування. Значно удосконалились залізні знаряддя для обробітку землі (з'явилися залізні плуги, наральники, коси, серпи). Зростають врожаї. Збільшився асортимент вирощуваних злакових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес). Розвивалось скотарство, головним чином, вирощування свиней та великої рогатої худоби. Не втрачало важливості рибальство, полювання, бортництво, збиральництво.

Власність на землю була родовою. Протягом другої половини I тис. н.е. відбувається процес поступового відходу від родової общини до сусідської, в якій би провідну роль відігравала мала сім'я (батьки і діти).

У IV-IX ст. у східних слов'ян набувають поширення різні ремесла: металургія, металообробка, гончарство, ткацтво, обробка каменя та дерева, вичинення шкір тощо.

Обмін переважно мав натуральний характер. Проте, розвиток торгівлі спонукав появу у слов'ян античних срібних грошей, майнове розшарування. Якісні зрушення у розвитку ремесла активізували внутрішню торгівлю. Для міжобщинного обміну використовувались гради – укріплені поселення, які були прототипами слов'янських міст. Позитивні зрушення у ремеслі та сільському господарстві сприяли не тільки внутрішньому обміну, а й розширенню зовнішньої торгівлі з Болгарією, Візантією, Хозарією та іншими країнами.

Суспільний лад у східних слов'ян у I тис. н.е. перебував на стадії переходу від первісно-родового до станового суспільства. Реальна влада всередині племені належала племінним зборам. З часом все більшого впливу набувають

старійшини, знать, князі. Соціальному розшаруванню активно сприяли військові походи, в яких дружина збагачувалась, приводила рабів. Початково рабство у слов'ян було тимчасовим. За деякий час невільник перетворювався на вільного общинника. Регулярність походів на багаті сусідні держави зумовила появу постійної військової дружини, яка була опорою старійшин та військових воєнноначальників (князів).

Розширення торгівлі, військові набіги на сусідні держави збагачували родову знать, сприяли розпаду первісних відносин. Водночас актуальним ставало питання про захист торгівельних шляхів та створення власної державності. У третій чверті I тис. н.е. формуються союзи племен, центрами яких стають укріплені гради. Найбільшими серед них були Київ, Чернігів, Зимно на Волині, Пастирське на Черкащині, Битиця на Пслі. У межах союзів племен налагоджуються тісніші зв'язки, нівелюється вузькоплемінна відокремленість. Суспільство входить у нову фазу розвитку, так звану "військову демократію" або "вождизм", коли більшість населення відсторонювалась від управління та розподілу. Роль народних зборів поступово занепадає, натомість набирає силу князівська влада (на початках виборна). Князь робить опору на дружину – корпорацію професійних воїнів, яка стає апаратом примусу і основою державного апарату.

3.3. Релігійні вірування східних слов'ян. Релігійні уявлення східних слов'ян у дохристиянський період були язичницькими. Для язичництва характерні: віра у багатьох богів та потойбічний світ, існування культу предків, обожнення сил природи, звірів, дерев, каміння. Значний вплив на розвиток релігійних вірувань давніх слов'ян мали релігії сусідніх народів, зокрема кочовиків, греків, римлян.

Верховним божеством у язичницькому пантеоні вважався Перун – бог грому і блискавки. Серед інших, найбільш шанованих божеств, учені виділяють Дажбога і

Сварога – богів повітря і сонця, дарителів земних благ, Велеса – бога худоби, Стрибога – бога вітру, Ладу – богиню кохання, Род і Рожаницю – богів родючості.

Для проведення релігійних обрядів та вшанування божеств слов'яни використовували спеціальні культові споруди: храми, капища і требища. У подібних спорудах або під відкритим небом стояли язичницькі божества з каменю чи дерева (кумири або ідоли). Для вшанування богів на спеціальних жертovníках приносились безкровні чи кровні жертви. Особливою пошаною оточували померлих предків, представників роду.

Свята мали циклічний характер. Вони супроводжувались різними “ігрищами” – іграми, танцями під пісні і музику. Усі визначні події в природі, житті людини і суспільства відзначались у східних слов'ян певними обрядами, які можна умовно розділити на цикли сімейних, календарних та трудових обрядів. Обряди та магичні ритуали займали дуже важливе місце у житті давніх слов'ян. Вони були часткою їх світосприйняття та самовираження, засобом захисту від злих сил природи, забезпечення здоров'я і добробуту.

У східних слов'ян набув поширення поховальний обряд у вигляді кремації покійника на вогнищі з подальшим насипом над незгорілими рештками кургану. В залежності від соціального і майнового стану покійника у потойбічний світ супроводжували різні речі, зброя іноді кінь чи наложниця.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. *Геродот*. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993.
2. *Дьяконов А.* Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII вв. // Вестник Древней Истории. – 1946. – № 1.
3. *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов / Вступительная статья, перевод, комментарии Е.И. Скржинской. – Москва, 1960.
4. *Ковалевський А.П.* Книга Ахмета Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956.
5. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – Москва, 1989; 1991.
6. *Літопис Руський*. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – Київ, 1989.
7. *Повесть временных лет* / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Андриановой-Перетц. 2-е издание. Подготовил М.Б. Свердлов. – С.-Петербург, 1996.
8. *Свод древнейших письменных свидетельств о славянах* / Под редакцией Г.Г. Литаврина, Л.А. Гиндина. – Т. 2. – Москва, 1995.
9. *Симокатта Фиофилакт*. История / Перевод С.П. Кондратьева. – М., 1957.
10. *Тацит Корнелий*. Сочинения. – Т. I. – Ленинград, 1969.
11. *Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до конца XV в.* – Москва, 1960.
12. *Хрестоматія з історії СРСР*. – Т. I. – Київ, 1940.

Література:

1. *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). – Ленинград, 1974.

2. *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян. – Москва, 1973.
3. Археологія УРСР. – Т. 2. – К., 1971; – Т. 3. – К., 1975.
4. *Баран В., Козак Д., Терпиловський Р.* Походження слов'ян. – К., 1991.
5. *Брайчевський М.Ю.* Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
6. *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – К., 1968.
7. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
8. *Винокур О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
9. *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. – К., 1989.
10. *Греков Б.М.* Скифи. – К., 1947.
11. *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. – Львів, 1993.
12. *Кісь Я.П.* Етногенез слов'ян. – Львів, 1985.
13. *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1990.
14. *Пачкова С.П.* Господарство східних слов'ян на рубежі нашої ери. – К., 1974.
15. *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. – К., 1972.
16. *Полин С.В.* От Скифии до Сарматии. – К., 1992.
17. *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. – М., 1979.
18. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М., 1981.
19. *Скрыжинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература в Северном Причерноморье. – К., 1991.
20. *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – К., 1975.
21. *Смирнов А.П.* Скифы. – М., 1966.
22. *Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін.* Давня історія України. У 2-х книгах / Під ред. П. Толочка. – Кн. 1. – К., 1994.; – Кн. 2. – К., 1995.

23. *Трубачев О.Н.* Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991.
24. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994.
25. *Чмыхов Н.А.* Источники язычества Руси. – К., 1990.

Документи і матеріали

Повідомлення давньогрецького історика Геродота про кіммерійців

11. ...із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагетів, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившись, наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухати царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом з більшістю. Скоро вони прийняли таке рішення: вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили ще можна там бачити).

Там їх поховали, і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, втікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 182-183.

Повідомлення давньогрецького історика Геродота про скіфів

6. Отже. як кажуть, від Ліпоксяя походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксяя, ті, що називаються катіарами і траспіями і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами¹, а всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву скіфи їм дали елліни².

17. Від гавані борисфенітів³ (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліпіді⁴, які є

---

¹ Автахами, катіари, траспії та паралати – можливо назви окремих племен, або родів, або соціальних груп.

² Скіфи – грецька назва, яка відповідає ассіро-вавілонській назві “ішкузай” та біблійній назві “ашкеназі”. Згідно з Геродотом самоназвою скіфів була назва “сколоти”, яка походить “від імені їхнього царя”, проте, як власне звали царя не відомо.

³ Гавань борисфенітів – це грецька колонія Ольвія, розташована на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману.

⁴ Калліпіді – змішане греко-скіфське плем'я.

напів елліни і напів скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами⁵. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю, цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж⁶. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіппаніс на заході від Борисфена.

18. Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря то спершу буде Гілея⁷, і якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борісфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами⁸. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап⁹, на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги¹⁰, які є окремою народністю, яка не належить до

---

⁵ Алізони – північні сусіди калліпідів, які мешкали в тій області, де зближуються ріки Тірас (Дністер) і Гіппаніс (Південний Буг).

⁶ Відомо, що імпорт пшениці в Грецію з Північного Причорномор'я мав велике значення, а тому Геродот спеціально зазначає, які з місцевих племен вирощували її для себе або на експорт. Скіфи-оратаї, мешкали на берегах верхньої течії ріки Гіппанісу (Південного Бугу).

⁷ Гілея (Гюляя) – тобто “лісовий край” (від давньогрецького “гюле” – “ліс”). Область на півдні лівобережжя Борисфену (Дніпра). Тепер у цьому краї лісу немає, а лише степ та піски.

⁸ Скіфи-землероби мешкали на берегах ріки Борисфен (в Середньому Подніпров'ї).

⁹ Дослідники не ідентифікували річку Пантікап з якоюсь водною артерією України. Нез'ясованим залишається також який зв'язок був між назвою річки і містом Пантікапеєм – столицею Боспорського царства.

¹⁰ Андрофаги (буквально “людожери”) – дике плем'я на півночі від країни скіфів.

скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра¹¹.

20. За Герром простягається країна, що називається царською¹² і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврії, а на схід — до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Меотідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда¹³. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни¹⁴, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам¹⁵, які живуть у країні, що починається від затоки Меотідського озера і

---

¹¹ Річка Герр залишається не ідентифікованою. За Геродом ця річка відокремлювала країну скіфів-кочовиків від країни царських скіфів. Герр – це також назва місцевості, де згідно з Геродотом знаходилися поховання скіфських царів, розташування якої досі не встановлене.

¹² Країна, що називається царською, тобто область розселення так званих царських скіфів. Охоплювала степову частину Кримського півострова і степову смугу вздовж північних берегів Чорного моря.

¹³ Танаїд, Танаїс більшість вчених ототожнюють з рікою Дон, в нижній течії якої було розташоване давньогрецьке місто Танаїс.

¹⁴ Меланхлайни (буквально “одягнені в чорні плащі (або шкури)”). За Геродотом вони мешкали десь на півночі Скіфії.

¹⁵ Савромати, сармати – іранське плем'я, споріднене із скіфами. За Геродотом, мешкали на схід від ріки Танаїс (Дон).

простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни¹⁶ в країні, що вся заросла різними деревами.

46. На берегах Понту Евксину¹⁷, куди готувався вирушити в похід Дарій живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи, за винятком скіфів. Бо серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом, крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися?

47. Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борисфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаїд.

48. Істр серед усіх відомих мені річок найбільша ріка і вода і в ньому однакова і взимку, і влітку. Це перша з заходу

---

¹⁶ Про етнічну приналежність будінів у дослідників єдиної думки немає. За Геродотом будіни розселилися на схід від ріки Танаїс (Дон) і на північ від сарматів, у лісистій країні на північному сході Скіфії.

¹⁷ Понт Евксину, Понт Евксинський (буквально "Море гостинне") – так греки і Геродот називали Чорне море.

ріка Скіфії і через те, що в неї вливаються інші річки, вона стає дуже великою.

53. Четверта ріка – це Борисфен. Вона найбільша серед них після Істру і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на мак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною здою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги.

Через сорок днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Однак встановлено, що тече він через устелю, доки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання. Лише про джерела цієї ріки і Нілу я не можу сказати, де вони є, й гадаю, що і ніхто інший з еллінів не може цього сказати. Там, де Борисфен наближується до моря, з ним з'єднується Гіпаній, що вливається в те саме мілководдя. Вузька смуга суходолу, що утворюється між цими ріками, називається мисом Гіпполая і на ньому побудовано святилище Деметри. А за святилищем на березі Гіпанія живуть борисфеніти.

59. Отже, все найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичаї в них такі. Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх – Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих – Аполлона. Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті,

Зевс, дуже правильно на мою думку, називається Папай. Гея називається Апі, Аполлон – Ойтосір, Афродіта Уранія – Аргімаса, а Посейдон – Тагімасад. Статуй, жертovníків і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять.

61. Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани¹⁸, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертovníх тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтяти голови. За кожену голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, уважається за

---

¹⁸ Скіфські казани, знайдені археологами в багатих похованнях (таких, як Чортмлик, Солоха та інші). Мідні казани в скіфів, як і у кельтів, мали крім практичного культове значення.

найвідважнішого воїна. Багато хто з них з шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 180; 184-185; 191-198.

Повідомлення давньогрецького історика Геродота про сарматів

110. Про савроматів розповідать таке. Коли елліни билися з амазонками¹⁹ (а амазонок називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці, бо ойор – це їхньою мовою чоловік, а пата – вбивати), тоді, кажуть, елліни після перемоги на Термодонті відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали, як користуватися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на силу хвиль і вітру. І так вони прибули на Меотідське озеро до Кремнів. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі вглиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

---

¹⁹ Амазонки – у давньогрецьких міфах войовничі жінки, які вдерлися з півночі до Аттики. Дослідники вважають, що в легендах про амазонок відбився звичай навчати молодих жінок володіти зброєю.

111. Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули, і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підібравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившись, вони вирішили більше ні в який спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

112. Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так із дня на день один табір наближався до іншого. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого іншого, крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

114. Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом... Що ж до мови, то чоловіки не спромоглися вивчити мову жінок, але жінки швидко засвоїли мову чоловіків. Коли стало можливим взаємопорозуміння між ними, чоловіки сказали амазонкам: "У нас є батьки, є в нас і своє майно. Отже, досить нам цього життя. Нумо повернімося і житимемо з усіма іншими. Ми візьмемо вас із собою як наших дружин, а не якихось там інших". Але амазонки ось що відповіли на це: "Ми не можемо жити з вашими жінками, бо в нас і в них різні звичаї. Адже ми стріляємо з луків і кидаємо дротики, їздимо верхи, не знаємо жіночих робіт. А ваші жінки нічого того не вміють робити, про що ми сказали, але живуть там на возах і займаються жіночими справами і на полювання не ходять і взагалі не ходять нікуди. Отже, ми не зможемо з ними затоваришувати. А якщо ви хочете мати нас своїми дружинами і бути чесними людьми, ідіть до ваших батьків і візьміть належну вам частину майна, і тоді ми будемо жити з вами окремо від них."

115. Юнаки послухалися їх і так зробили. Але коли вони взяли частину свого майна і повернулися до амазонок, жінки сказали їм: “Ми занепокоєні і нас охоплює страх, якщо ми житимемо в цій країні, по-перше, тому, що ми спричинилися до того, що ваші батьки втратили вас, а по-друге, тому, що ми завдали стільки шкоди вашій країні. Якщо ви вважаєте нас достойними бути вашими жінками, хай ми всі зробимо таке: від’їдемо з цієї країни, переїдемо за ріку Танаїд²⁰ і там оселимося”.

116. Юнаки і на це погодилися. Вони перейшли річку Танаїд і пройшли ще на відстань трьох днів шляху на північ від Меотідського озера. Коли вони прибули в край, де вони й тепер мешкають, там і оселилися. І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками, і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки.

117. Савромати²¹ розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід. Що ж до шлюбів, то ось у них як встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб’є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають неодружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм.

Геродот. Історії в дев’яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 203-205.

---

²⁰ Танаїд (за іншими джерелами Танаїс) – сучасна річка Дон.

²¹ Савромати – давньогрецька назва великого масиву кочових племен східноіранського походження, які мешкали у VI-III ст. до н.е. на території евроазійських степів від Уралу до Дону.

Повідомлення римського історика Корнелія Тацита про слов'ян

... 46. Тут кінець Свевії. Чи віднести певкінів²², венедів і феннів²³ до германців або сарматів, далєбі не знаю, хоча певкіни, яких називають бастарнами, мовою, способом життя, осілістю і житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, марність і заскніння серед знаті. Внаслідок змішаних шлюбів їх зовнішність стає все бридкішою і вони набувають рис сарматів. Венеди перейняли багато з їх звичаїв, бо ради грабунку вони нишпорять по лісах та горах, які тільки існують між певкінами і феннами. Однак, їх скоріше можна віднести до германців, тому що вони споруджують собі житла, носять щити і пересуваються пішими, причому з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, які все життя проводять на возах і конях.

Тацит Корнелій. Сочинення. – Т. I. – Ленинград, 1969. – С. 372-373.

Повідомлення готського історика Йордана про слов'ян

34. Між цими ріками лежить Дакія, яку на зразок корони оточують скелясті Альпи²⁴. Біля їх лівого схилу, що спускається до півночі, починаючи з місця народження ріки Вістули, на неосяжних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їхні назви змінюються тепер відповідно до родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавенами і антами.

---

²² Свєби – германське плем'я. Певкіни, очевидно, також.

²³ Венеди – слов'янські племена. Фенни – фінно-угорське населення східної Прибалтики.

²⁴ Карпати.

35. Склавени живуть від міста Новістуна²⁵ і озера, яке називають Мурсіанським²⁶ до Данастра²⁷, а на північ – до Віскли²⁸; замість міст у них болота і ліси²⁹. Анти – наймогутніші з обох племен – живуть від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море³⁰ утворює закрут; ці ріки віддалені одна від одної відстанню багатьох переходів...

119. Після поразки Герулів Германаріх³¹ рушив військо проти венетів, які хоча і були достойні зневаги через слабкості і зброї, були, однак, могутніми завдяки своїй численності і спробували спочатку чинити опір. Але нічого не вартує велике число (воїнів) непридатних до війни... Ці (венети), як ми вже розповідали на початку нашого викладу, а саме при переліку племен – походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавенів. Хоча тепер³² за гріхи наші вони лютують усюди, але тоді всі вони підкорилися владі Германаріха...

247-248. Поступово звільняючись з під їх (гунів) влади, і пробуючи проявити свою силу, він (Амал Вінітарій³³) рушив військо на антів, і, коли вступив туди, в першій битві був переможений, але надалі став діяти більш рішуче і розіп'яв короля їх Божа разом із його синами і 70 старійшинами для

---

²⁵ Найменування міст і фортець, яке часто зустрічається у Центральній і Західній Європі.

²⁶ Розташування озера не встановлено.

²⁷ Дністер.

²⁸ Вісла.

²⁹ Тут, очевидно, натяк на те, що під час небезпеки слов'яни ховалися у лісах і болотах

³⁰ Чорне море

³¹ Германаріх – вождь племінного союзу остготів, який виник у Північному Причорномор'ї. Потерпів поразку від гунів. Покінчив життя самогубством близько 375 р.

³² Мова йде про VI ст.

³³ Амал Вінітарій – вождь остготів, онук брата Германаріха Вультульфа. Наступник Германаріха на престолі. Незабаром після розгрому антів загинув у битві з ггунами.

постраху, щоб трупи розіп'ятих подвоїли страх покори. Але з такою свободою він правив впродовж одного року...

Йордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступ. статья, перевод, комментарии Е.И. Скржинской. – М., 1960. – С. 71-72, 90, 115.

Повідомлення візантійського історика Прокопія Кесарійського про слов'ян

Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною. Так само і в усьому іншому в обох цих варварських племен все життя і закони однакові. Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усім, і йому приносять у жертву биків і виконують інші священні обряди. Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона відносно людей має яку-небудь силу, і коли їм ось-ось загрожує смерть, чи охоплені хворобою, аби на війні в небезпечному становищі, то вони дають обіцянку, якщо врятуються, відразу ж принести богові жертву за свою душу, і, уникнувши смерті, вони приносять у жертву те, що обіцяли, і думають, що порятунок ними куплений ціною цією жертви. Вони шанують і ріки, і німф, і всякі інші божества, приносять жертви всім їм і з допомогою цих жертв проводять і гадання.

Живуть вони в жалюгідних хатинах на великій відстані один від одного, і всі вони, здебільшого, міняють місце проживання. Розпочинаючи бій, більшість з них іде на ворогів з щитами і списами в руках, панцирів же вони ніколи не одягають. Деякі не носять ні сорочок, ні плащів, а самі тільки штани... і в такому вигляді ідуть на бій з ворогами. У тих і других (слов'ян і антів) одна і та ж мова досить варварська. І зовнішнім виглядом вони не відрізняються один

від одного. Вони дуже високі на зріст і величезної сили. Колір шкіри і волосся у них дуже білий або золотистий і не зовсім чорний, але всі вони темно-червоні. Спосіб життя у них, як і у массагетів, грубий, без усяких зручностей; вічно вони вкриті брудом, але по-суті вони не погані і зовсім не злобні, але в усій чистоті зберігають гунські звичаї. І колись навіть ім'я у слов'ян і антів було одне і те саме: в давні часи обидва ці племена називалися спорами (розсіяними), думаю тому, що вони жили, займаючи країну “спораден” (розсіяно), окремими селищами, тим то їм і землі доводиться займати багато. Вони живуть на більшій частині берега Істра³⁴ по той бік ріки. Вважаю достатнім сказане про цей народ.

*Прокопій из Кесарии. Война с готами. Перевод
С.П. Кондратьева. – Москва, 1950. – С. 320-321.*

Повідомлення візантійського автора (імовірно імператора Маврикія (582-602) про суспільний устрій, побут та військову справу слов'ян

ІХ. 5. Племена слов'ян і антів схожі своїм способом життя, своїми звичаями, своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином неможливо навести в рабство або підкорити у власній країні. Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, оголеність тіла, обмеженість у їжі. До прибуваючих до них іноземців вони ставляться ласкаво, і, віддаючи їм знаки своєї шани, (при переході їх) з одного місця в інше, охороняють їх у випадку потреби, так, що коли б виявилось, що через недбальство того, хто приймає у себе іноземця, останньому причинено якусь шкоду, той, хто приймав його раніше, розпочинає війну проти винуватця, вважаючи обов'язком честі помститися за чужоземця. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві, як

---

³⁴ Дунай.

у інших племен, протягом необмеженого часу, а обмежують перебування його у рабстві певним терміном, пропонують йому на вибір: чи бажає він за певний викуп повернутись на батьківщину, чи залишитись там, де знаходиться, на становищі вільної особи і друга.

У них є велика кількість різноманітної худоби і земних плодів, складених купами, особливо проса і пшениці.

Скромність їх жінок перевищує всяку людську природу, так, що більшість з них вважає смерть чоловіка своєю смертю і добровільно дають себе задушити, не вважаючи життям перебування вдовою.

Вони селяться поблизу важкодоступних місць біля річок, боліт і озер влаштовують у своїх житлах багато виходів, на випадок небезпеки. Необхідні для них речі вони закопують в потаємних місцях, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть життя мандрівників.

Битися зі своїми ворогами вони люблять в місцях, покритих густим лісом, в тіснинах, на кручах; з вигодою для себе користуються засідками, раптовими атаками, хитрощами, вдень і вночі, користуючись багатьма способами. Вони мають великий досвід у переправах через ріки, перевершуючи в цьому відношенні усіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так, що часто деякі з їх числа, заскочені несподіваним нападом, занурюються в глибину води. Вони тримають у роті спеціально для цієї мети виготовлені порожнисті стебла очерету. Лежачи навзиск в глибині ріки, вони виставляють кінці очеретинок на поверхню і дихають через них. Таким чином вони по багато годин можуть залишатися у воді, так що їх там ніхто не помітить. Якщо навіть трапиться, що стеблини очерету будуть видні зокола, то люди які не знають, у чому справа, подумують, що очерет росте у воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не важко здогадатися, і тоді він їм може проштрикнути рот очеретом або висмикнути його з води, так що їм нічим буде дихати і доведеться вилізати на гору.

Усі чоловіки озброєні у них невеликими списами, по два на кожного, а у деяких, крім того, прекрасні щити, тільки занадто важкі, такі, що утруднюють рух. Вони також користуються дерев'яними луками і невеликими стрілами, намащеними особливою отрутою для стріл. Ця отрута діє сильно, і врятуватися від неї можна тільки прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або інший засіб, відомий досвідченим лікарям; або ж треба вирізати вражене отрутою місце, щоб вона не поширилася по усьому тілу.

У них нема спільної влади, вони вічно ворогують один з одним і під час бою не знають правильного строю, не стараються битися в бойовому порядку, так само не люблять показуватися на рівних, відкритих з усіх боків місцях. Якщо трапиться зважитись їм на рукопашний бій, вони підіймають загальний крик і повільно просуваються вперед, і якщо вороги не витримують їх крику і почнуть відступати, то наступають сильніше; у противному разі повертаються назад, не намагаючись випробовувати силу ворога в рукопашному бою. Вони тікають у ліс, де у них є надійний захист. Так вони примушують битися ворога в тісних місцях. Часто, несучи зі собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і тікають у лісові хащі, потім, коли вороги оточують здобич, вони знову на них нападають і завдають шкоди. Так майстерно заманюють вони ворогів.

Вони дуже віроломні і невірні в дотриманні договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть прийняти спільного рішення; якщо й вирішать що-небудь спільно, відразу ж порушують прийняте рішення бо всі притримуються протилежних думок, і ніхто не хоче опуститися перед іншими...

Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1. – С. 253-256.

Повідомлення візантійського історика Феофілакта Сімокатти про віськові напади слов'ян на Візантію

Вони (авари) направили плем'я слов'ян і величезні простори римських земель були спустошені³⁵. Слов'яни дійшли до так званих “Довгих стін”, прорвалися через них і на очах у всіх вчинили жахливу різню. Імператор у страху захищав “Довгі стіни” і вивів сюди з міста усе військо ніби створюючи з нього саме надійне укріплення для міста. Ось тоді Коментіол зі славою виконав свій обов'язок начальника армії. Він дійшов до ріки Ергінії³⁶ і несподівано напав на слов'ян, наніс варварам поразку... Згодом, в кінці літа він, зібравши сили ромеїв, рушив до Андріанополя і зустрівся там з Ардагастом³⁷, який вів по цих місцях великі загони слов'ян, величезну кількість полонених і багато здобичі. Перечекавши ніч, вранці він просувався до укріплення Ансіни³⁸ і сміливо вступив в битву з варварами. Ворогам довелося відступити, і він гнав їх до самої Ансіни³⁹. Цей подвиг ромеїв дав полоненим можливість побачити світлий день...

Симокатта Феофілакт. Історія / Перевод С.П. Кондратьєва. – М., 1957. – С. 35.

Повідомлення сірійського автора Іоана Ефеського про військові походи слов'ян

На третьому році після смерті царя Юстіна і воцаріння переможця Тіберія⁴⁰ здійснив напад проклятий народ

³⁵ Тут йде мова про події 584-585 рр.

³⁶ Ергінія (Ергена) – ліва притока р. Маріци.

³⁷ Військовий вождь слов'ян.

³⁸ Фортеця поблизу Андріанополя.

³⁹ Область між Андріанополем і Філіпополем.

⁴⁰ Візантійський імператор Юстин II помер 5 жовтня 578 р.; описувані тут події відбувались в 580-581 рр. Тіберій правив у візантії в 578-582 рр.

склавіни. Вони стрімко пройшли через усю Елладу, країни Фессалоніки і усієї Фракії і підкорили багато міст і фортець. Вони спустошили і спалили їх, взяли полонених і стали господарями на землі. Вони осіли на ній панами, ніби на своїй власній, без страху. Впродовж чотирьох років, донині, через це, що цар заклопотаний війною з персами і всі свої полки направив на Схід, вони розійшлися по землі доки допускає їх бог. Вони палять і спустошують (країну), захоплюють полонених. Біля самої зовнішньої стіни (Константинополя) вони захопили усі царські табуни, багато тисяч голів, і іншу різну здобич. Ось і до цього дня, тобто до 895 р.⁴¹, вони залишаються, живуть і спокійно перебувають у країні ром'їв – люди, які не сміли (раніше) показуватися з дрімучих лісів і (місць), захищених деревами, і не знали, що таке зброя, крім двох або трьох лонхідеїв, тобто дротиків⁴².

Дьяконов А. Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII вв. // Вестник Древней Истории. – 1946. – № 1. – С. 32.

Повідомлення Нестора Літописця про походження і розселення слов'ян

Після того ж, як було розвалено башту [Вавилонську] і розділено народи, взяли сини Симовісхідні краї, а Хамові сини – південні краї; Яфетові ж сини захід узяли і північні краї. Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєви, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися

---

⁴¹ 895 р. за літочисленням Селевкідів відповідав 583/84 року.

⁴² Автор принижує військову могутність слов'ян, що спростовують попередні уривки.

вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли] одні, що прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, бо сіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

Так розійшовся слов'янський народ...

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 2-3.*

Давньоруський літопис про заснування Києва та перші сторіччя історії східнослов'янського етносу

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривецею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх

найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого]⁴³, а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, - котрого я не знаю [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в древлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід є] і крививчі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є – Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід] од них... Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, – бо сидять вони по [ріці] Бугу, – а потім же волиняни. А се – інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

---

⁴³ Можливо, до Юстиніана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві [середина VII ст.], [і] були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську [837 або 839 рік], прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського [627 рік].

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили⁴⁴. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, і так вони мучили дулібів⁴⁵. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: “Погинули вони, як обри”, бо нема їхнього ні племені, ні потомства...

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися деревлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі

---

⁴⁴ Відомості про різночасові походи і розселення болгар, угрів та обрів літописець запозичив із перекладу “Хроніки” Амартола. 7 серпня 626 р. обри та інші війська, союзники персів, ледве не взяли штурмом Константинополь.

⁴⁵ Можливо, тих дулібів, що жили в басині верхів'я Західного Бугу; є також думка, що тут йдеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.

поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу [Західному], де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [Південному] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Велика Скфія”.

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів’я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, невідаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

...По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] древлянами та іншими навколишніми [племенами]. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: “Платіте нам данину”. Поляни тоді, порадившись, дали [ім] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам

своїм... і мовили старці хозарські: “Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель.”

Літопис руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 4-11.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
Межа II – I тис. до н.е. VII-IV ст. до н.е.	Поява слов'ян Грецькі колонії в Північному Причорномор'ї
IX-VII ст. до н.е. VII-III ст. до н.е.	Доба кіммерійців Доба скіфів
III ст. до н.е. – III ст. II-IV ст.	Доба сарматів Доба готів
375 р. – середина V ст. IV – початок VII ст.	Доба гунів Доба антів
Кінець V ст. Кінець VII ст.	Заснування Києва Вторгнення аварів у Північне Причорномор'я
602 р.	Остання писемна згадка про антів

Запитання і завдання. 1. Дайте визначення поняття “велике переселення народів”. 2. Яку роль відіграли племена кіммерійців, скіфів та сарматів у розвитку землеробських племен лісостепу України в I тис. до н.е. – початку I тис. н.е.? 3. Охарактеризуйте тип господарства скіфів та сарматів. 4. Назвіть причини грецької колонізації Північного Причорномор'я. 5. Коли розпочалась грецька колонізація Північного Причорномор'я? 6. Назвіть найбільші грецькі міста-держави у Північному Причорномор'ї. 7. Проаналізуйте політичний і соціальний розвиток грецьких міст-держав. 8. Назвіть основні теорії походження слов'ян.

9. У творах яких античних авторів присутні перші згадки про слов'ян? Які назви слов'янських племен можна зустріти у цих творах? **10.** Нащадками яких відгалужень давньослов'янського етносу є сучасні українці? **11.** Назвіть найбільші племенні союзи східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі. **12.** Охарактеризуйте тип господарства східних слов'ян у I тис. н.е. **13.** Розкрийте суть процесу трансформації суспільного ладу східних слов'ян у VI-IX ст. н.е. **14.** Назвіть головні божества східних слов'ян у дохристиянський період.

Тема № 2

Соціально-економічний розвиток українських земель в X-XIII ст.

План

1. Соціальний розвиток Київської держави.
  - 1.1. Формування феодалних відносин в Київській Русі.
  - 1.2. Соціальна структура населення.
2. Економічний розвиток Київської держави.
  - 2.1. Сільське господарство і промисли.
  - 2.2. Ремесла.
  - 2.3. Розвиток міст.
  - 2.4. Торгівля.

Рекомендовані теми рефератів

1. Феодалне землеволодіння в Київській державі.
2. Рабство у Київській Русі.
3. Середньовічний Київ як торговельний центр.
4. Зовнішня торгівля Давньоруської держави.

Тези відповіді

1. Соціальний розвиток Київської держави.

1.1. Формування феодалних відносин в Київській Русі. У X-XIII ст. в Давньоруській державі відбувався процес формування феодалних відносин. Сучасна історіографія не дійшла згоди в оцінці рівня феодалізації Київської Русі. Більшість дослідників вважають, що загальноєвропейський процес переходу від державних форм власності на землю до вотчинних (сеньйоріальних) на давньоруському ґрунті мав свої особливості. Вони зводились до того, що у східнослов'янському суспільстві рабовласницький етап розвитку остаточно не оформився і, фактично, феодалні відносини зароджувались на основі первіснообщинного ладу. Крім того, темпи феодалізації у Київській Русі, на відміну від західноєвропейських країн, були уповільненими.

Формування феодальних відносин у Київській державі проходило поетапно. В IX ст. князь та військова дружина експлуатували вільне населення краю шляхом збору данини (полюддя). Земля була общинною. Згодом (X ст.) князі захопили общинні землі, перетворивши їх на так зване вотчинне володіння великого князя. В XI ст. частина землі стає власністю церкви та боярства. Складається помісна форма феодального землеволодіння. Князі дарували боярам, воєнноначальникам, монастирям і церквам право на збір податків з певних місцевостей (міст, сіл). Проте, нові власники не мали права без згоди князя передавати ці землі у спадок, дарувати або продавати.

З початком феодальної роздрібленості та послабленням князівської влади набуває поширення вотчинне або спадкове землеволодіння, яке давало право вільно розпоряджатись землею.

1.2. Соціальна структура населення. Соціальна структура населення Київської держави змінювалась у зв'язку з ускладненням феодальних відносин. Населення українських земель в X-XII ст. умовно можна поділити на дві категорії: 1) вільних людей та 2) напіввільних і невільних. До категорії вільних людей належали представники князівського роду, бояри, “княжі мужі” (верхівка дружини, адміністрації), дружинники (професійні воїни), міщани (купці, ремісники, міські низи (чернь, або “люди”), смерди (селяни), до категорії напіввільних – закупи та рядовичі, невільних – челядь або холопи.

Верхівку вільних людей, за винятком незначної кількості представників князівського роду, становили “княжі мужі” та бояри. Це була владна еліта, дорадники та співучасники усієї діяльності князя. З поміж “княжих мужів” обирав князь воєвод та інших урядовців. До XI ст. верхівка дружини (“княжі мужі”) відрізнялась від боярства – земської верхівки. Згодом ці дві групи злились в одну і становили привілейований прошарок великих землевласників та

найвищих урядовців в державі. Згодом утворились боярські династії. Проте боярином можна було стати і за заслуги перед князем. Тому верства бояр не була ізольованою групою. Водночас боярська верства не відокремилась від заможного купецтва і промисловців. Боярство було надзвичайно впливовим і часто було в опозиції до князя.

Верхівку міщанства (патриціат) становило боярство та купецтво. В Київській Русі використовувались два терміни: купець – для кожного, хто торгує, і “гость” – для того, хто займається закордонною торгівлею. Купці і гості були під особливою опікою князівської влади, а злочини проти них прирівнювались до злочинів проти дружинників.

У великих містах Київської Русі значний відсоток населення становили ремісники різних професій. У Києві, наприклад, ремісники різних фахів жили окремими дільницями або вулицями.

З розвитком ремесла та торгівлі у великих містах Київської держави оселились цілі колонії чужоземців: хозарів, варягів, греків, вірмен, арабів, поляків, італійців, німців та ін. Переважно іноземці займались ремеслом та торгівлею.

Прошарок міської бідноти, який називали “чернь” або “люди” становили наймані робітники, бідні ремісники, підмайстри, представники вільних професій.

Вільні селяни або “смерди” становили нижчу групу вільного населення. Смерди володіли приватним господарством (житлові та господарські будівлі, худоба, земельний наділ, інвентар), платили данину князю та відбували у випадку війни із власною зброєю та кінями військову повинність. У XII-XIII ст. в зв'язку зі зростанням боярського землеволодіння зменшується кількість вільних смердів. Натомість збільшується група особисто вільних смердів, форма залежності яких від великих землевласників зводилась до обробітку боярського ґрунту.

Упродовж X-XIII ст. поступово зростає економічне закабалення смердів, перетворення їх значної частини на напіввільних людей – закупів та рядовичів. Закупами називали людей, які взяли у феодала грошову позику і тому були змушені відробляти її. На цей час вони тимчасово втрачали волю. Рядовичами називали селян, які уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції.

Незначний прошарок невольних людей становили челядь або холопи. Джерелами холопства (рабства) на Русі були: народження від холопів, продаж при свідках, полон на війні, шлюб з холопкою, вступлення на службу до феодала без укладення угоди (ряду), продаж збанкрутілого купця, втеча закупа та крадіжка закупом. Холопи були позбавлені прав, вони були власністю пана. Закон передбачав умови за яких холоп міг бути звільнений.

Окрему категорію населення Київської Русі становили ізгої – люди, які всилу різних причин вибули із певного прошарку і не вступили в інший. Ізгої перебували під захистом церкви. Більшість з них це відпущені на волю холопи. Проте ізгоями називали також представників князівського роду позбавлених батьківського уділу.

2. Економічний розвиток Київської держави.

2.1. Сільське господарство і промисли. Економічне підґрунтя Київської держави становило сільське господарство. Східні слов'яни з прадавна славились як чудові землероби. Агротехнічний рівень землеробства давав можливість забезпечити порівняно високі врожайність і продуктивність праці. У лісовій зоні переважала підсічно-вогнева система землеробства. Для обробітку землі використовували легку соху. Для підготовки земельних наділів під посів вирубували і спалювали ліс. Попіл удобрював ґрунт. Через декілька років, після виснаження ґрунту, розчищали нову ділянку. У лісостепових і степових

районах використовували перелогову систему землеробства. Родючість землі відновлювалась природним шляхом. Грунт оброблявся плугом із залізним наральником. У землеробстві використовували також інші знаряддя праці: мотики, заступы, коси, серпи, ціпи та ін.

Основними зерновими культурами були жито, ячмінь, пшениця, овес, просо, гречка. Широкого розповсюдження набуло городництво. Вирощували боби, горох, сочевицю, цибулю, капусту, часник, ріпу та ін. Для внутрішнього споживання та на експорт вирощували льон та коноплі. Набули поширення виноградники та фруктові сади, в яких росли яблуні, груші, сливи, вишні, черешні.

Важливим видом сільськогосподарської діяльності наших предків було скотарство. Широко розповсюджені були: коні, рогата худоба, свині, вівці.

Значне місце в економіці Русі займали промисли: мисливство, рибальство, бортництво. Багаті на живність ліси та степи забезпечували жителів м'ясом. Хутро куниць, бобрів, лисиць, білок та інших тварин цінувалось як на внутрішньому ринку так і за кордоном. Велика кількість річок, озер та ставків наповнених рибою ставали предметом рибальства. Бортництво – збирання меду та воску диких бджіл, а згодом і бджільництво, давали великі прибутки. Мід та віск користувався попитом і за межами Русі.

2.2. Ремесла. За свідченням історичних джерел значного поширення в Руській державі набули ремесла. Дослідники нараховують понад 60 видів ремісничих професій. Ремісники певного фаху об'єднувались у корпорації, мали своїх старійшин, селились в окремих кварталах.

Важливими галузями ремісничого виробництва були металургія та металообробка. Залізо добували із болотяної руди, широко розповсюдженої на Україні. Ковальське ремесло досягло високих результатів. Із заліза виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці, зброю, замки тощо.

У середньовічній Європі славились руські ювеліри. Виготовлені для привілейованих верств населення ковти-підвіски, кульчики, діадеми, намиста, іконки, хрестики з золота і срібла прикрашені у різних ювелірних техніках (чернь, зернь, скань, емаль, перегородчаста емаль) вважаються неперевершеним і сьогодні. Бідніші прошарки населення користувались прикрасами зі срібла, міді та латуні.

Найбільш поширеними видами ремесла були також виготовлення керамічних виробів (глиняний посуд, глиняні плитки для підлоги, смальта для виробництва мозаїки), скла, деревообробка (будівельники, теслі, столярі, токарі та ін), обробка шкіри та кістки. Руські будівельники, чудово опанувавши техніку спорудження величних палаців, церков, монастирів, захисних споруд, будинків, славились і за межами держави.

2.3. Розвиток міст. Соціально-економічне, політичне та культурне життя Київської Русі зосереджувалось, в основному, у містах. Їх попередниками були так звані протоміста – укріплені поселення – гради. Гради виконували роль міжплемінних центрів. Перші протоміста виникають у VI-VIII ст., проте лише окремі з них переросли у справжні міста. У IX-XII ст. найбільшими містами Київської Русі за кількістю жителів були Київ (50 тис.), Чернігів (25 тис.), Галич (25 тис.), Переяслав (10 тис.). Загалом у XII-XIII ст. вчені налічують понад 70 міст. Окремі з них займали велику площу (наприклад, Київ – 380 га, Чернігів – 200 га). Міста були центрами ремесла, торгівлі, культури. Князі вбачали у містах опору свого правління, тому активно сприяли їх заснуванню та розбудові. Міста займали важливе місце у політичному розвитку держави, а городяни нерідко вступали у конфлікт з князівською владою.

2.4. Торгівля. Економічний розвиток Київської держави був би немислимий без внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Внутрішня торгівля концентрувалась у містах і великих торгових селах (погостах). Тут були постійні ринки

(торги, торговища) і сформувався окремий соціальний прошарок фахових купців. Економічний обмін між різними регіонами Русі сприяв рівномірному забезпеченню продуктами сільського господарства, ремісничими виробами та сировиною. У внутрішній торгівлі важливе місце займав довіз та продаж солі з Північного Причорномор'я та Прикарпаття.

Значне відображення у вітчизняних та закордонних історичних джерелах знайшли зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі. В IX-X ст. головним напрямком зовнішньої торгівлі був східний. Найважливішими торгівельними шляхами були: Грецький шлях (“із варяг в греки” по Дніпру), що вів до Візантії, та Залозний шлях – на Кавказ та Арабський Схід. Жвава торгівля велась по Волзі з Волзькою Болгарією і Хозарським каганатом. В XI-XIII ст. домінуючим напрямком зовнішньої торгівлі стає західний. Русь налагодила торгівельні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Германією, Чехією, Тевтонським орденом, країнами Скандинавії та ін.

Основними предметами експорту за кордон були хутра, мед, віск, риба, шкіряні, металеві (зброя, замки), ювелірні вироби, раби. З-за меж держави на Русь завозили дорогі тканини, вино, олію, золото, срібло та вироби з них, фрукти, різноманітні ремісничі вироби.

Зовнішньою торгівлею займались як руські купці, так і іноземці. У великих містах існували цілі колонії іноземних купців – греків, вірмен, караїмів та ін.

Платіжними засобами внутрішньої та зовнішньої торгівлі Давньоруської держави були іноземні срібні та золоті монети. Переважали срібні арабські дирхеми. Також використовувались візантійські міліарісії та західноєвропейські денарії. Паралельно формувалась місцева грошова система. На зміну “куні” (хутро куниці або білки) прийшла лічильна одиниця – “гривня”. Згодом гривнею стали називати срібні зливки вагою 160-196 г. Руські князі

(Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Святополк Ярополчич) карбували власну монету – златники та срібляники. Проте вона не змогла витіснити арабських монет.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. *Ковалевський А.П.* Книга Ахмета Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956.
2. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1989; 1991.
3. *Літопис Руський.* За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989.
4. *Повесть временных лет /* Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Андриановой-Перетц. 2-е издание. Подготовил. М.Б. Свердлов. – С.-Петербург, 1996.
5. *Сборник документов по истории СССР.* – Ч. I: IX-XIII вв. – М., 1970.
6. *Свод древнейших письменных свидетельств о славянах /* Составители Г.Г. Литаврин, Л.А. Гиндин. – Т. 2. – М., 1995.
7. *Тихомиров М.Н.* Пособие для изучения “Русской Правды”. – М., 1953.
8. *Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до конца XV в.* – М., 1960.

Література:

1. *Блок М.* Феодальне суспільство. – К., 2002.
2. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999.
3. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.

4. *Винокур О., Трубчанинов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
5. *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953.
6. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – Київ, 1991.
7. Давня історія України. – Т. 1-3. – К., 1997; 2000.
8. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
9. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. – К., 1997. – С. 43-47.
10. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
11. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 98-109.
12. *Зимин А.А.* Холопы на Руси. – М., 1973.
13. *Мавродин В.В.* Народные восстания в Древней Руси XI-XIII вв. – М., 1961.
14. *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. – М., 1964.
15. *Рыбаков Б.А.* Ремесла древней Руси. – М., 1948.
16. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1983.
17. *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983.
18. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003.
19. *Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1996.
20. *Третьяков Н.Н.* Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. – Т. I. – М., 1951.
21. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994.
22. *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: очерки отечественной историографии. – Л., 1990.
23. *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988.
24. *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992.

Документи та матеріали

“Записки” Ахмеда Ібн-Фадлана Ібн-Аббаса Ібн-Рашида Ібн-Хаммада, посланника арабського халіфа Муктадіра при дворі царя камських болгар (921 р.)

Я бачив русів, коли вони прийшли із своїми товарами і розташувалися по ріці Ітіль⁴⁶, і я не бачив більш досконалих людей, ніж вони, так ніби вони пальмові дерева; вони руді, не надівають ні курток, ні каптанів, але у них чоловік надіває кісу⁴⁷, якою він обвиває один з боків, і одну руку випускає з-під неї. Кожен з них має при собі нерозлучно меч, ніж і сокиру; мечі ж широкі, хвилеподібні, клинки франкської роботи. Починаючи від кінця нігтя кожного з них до його шиї, [видно] зелені дерева, зображення та інші речі. Кожна ж їх жінка має на грудях прикріплену коробочку чи з заліза, чи з міді, із срібла чи золота, зважаючи на достаток чоловіка і його майно; у кожній же коробочці є кільце, до якого прикріплено ніж, також на грудях. На шиї вони мають золоті і срібні ланцюги, бо коли чоловік має 10 000 диргемів⁴⁸, робить він дружині ланцюг; коли має 20 000, робить він їй два ланцюги, так само кожного разу, коли у нього додається 10 000 диргемів, добавляє він ще ланцюг своїй дружині, отже, часто одна з них має багато ланцюгів на шиї. Найкраща прикраса у них – зелене намисто з глини, з тих бус, які бувають на кораблях; вони стараються за всяку ціну добути їх, купують одну бусу за диргем і нанизують ними намиста своїх дружин...

...бідній людині роблять у них невеличке судно, кладуть її туди і спляють її, у багатого ж вони збирають його майно і ділять його на три частини: третину дають його сім'ї, за

---

⁴⁶ Ітіль – Волга.

⁴⁷ Кіса – покривало, плащ.

⁴⁸ Диргем – арабська срібна монета VIII-X ст.

третину кроять йому одяг і за третину купують гарне пиво, яке п'ють у той день, коли дівчина його убиває себе і спалюється разом зі своїм хазяїном. Вони ж люблять вино, п'ють його і вдень і вночі так, що іноді вмирає один з них з кухлем у руці.

Після того, як вони прийшли до могили його, вони зняли землю з дерева, вийняли мерця у покривалі, в якому він помер... Йому (мерцю) надягли шаровари, шкарпетки, чоботи, куртку і кафтан дибаджу⁴⁹ з золотими гудзиками, надягли йому на голову калансуву⁵⁰ ... принесли також хліб, м'ясо і цибулю і кинули перед ним... потім узяли двох коней, ганяли їх, поки вони не спіткали, потім їх розрубали мечами і м'ясо їх кинули у човен, потім, принесли півня і курку, зарізали і кинули туди ж...

Хрестоматія з історії СРСР. – Т. 1. – Київ, 1940. – С. 50-51.

Уривки з “Повісті минулих літ” про греко-руські торгівельні договори та смерть князя Ігоря

...І почали греки просити миру, щоб не розорвав він грецької землі. Олег тоді, трохи відступивши від міста, почав установлювати мир з цесарями грецькими Левом і Олександром, послав до них у місто Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида сказати: “Погоджуйтесь на данину мені”. ... і встановив Олег дати воям на дві тисячі кораблів по 12 гривень на когет, а потім давати данину на руські міста, – насамперед на Київ, а тоді й на Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч і на інші міста, – бо по тих містах сиділи великі князі, що були під владою Олега.

---

⁴⁹ Дибадж – візантійська парча.

⁵⁰ Калансува – рід шапки.

“Нехай Русь, приходячи, бере “слюбне”⁵¹, скільки хоче; а якщо придуть купці, хай беруть місячину на 6 місяців: і хліб, і вино, і м’ясо, і риби, і овочі. І нехай пускають їх у лазні, скільки вони хочуть. А коли ж вони підуть додому в Русь, то хай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу і якорі, і канати, і паруси, і [все], що їм треба”.

...Коли ж приходять руси, то нехай живуть коло (церкви) святого Мама. А коли пошле цесарство наше (своїх мужів), хай ті перепишуть імена їхні і тоді візьмуть вони місячину свою: спершу (ті, що) від міста в Києва, а тоді з Чернігова і (з) Переяславля і (з) інших міст. І нехай входять вони у місто (Царград) через одні ворога а цесаревими мужем, без зброї, по 50 чоловік і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита від чого...

В літо 6453 (945) прислали Роман і Костянтин, і Стефан послів до Ігоря відновити попередній мир...

І великий князь Ігор, і князі і бояри його і всі руські послали нас до Романа, і до Костянтина, і до Стефана, до великих цесарів грецьких, утвердити дружбу з самими цесарями і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть...

А коли вони приходять [з Русі], хай живуть у святого Мама. А [коли] пошле цесарство наше мужа свого хай перепише він імена їхні, і тоді вони візьмуть місячину свою – і послі посольське своє і купці місячину спершу (ті, що) від міста Києва, а тоді з Чернігова, і свою з Переяславля, і з інших міст. І нехай входять вони у місто одними воротами з цесаевим мужем без зброї, (по) 50 чоловік і хай торгують, як їм треба, а тоді нехай виходять (з міста) і муж цесарства нашого хай охороняє їх; а якщо з русі або з греків вчинить несправедливо, хай він розсуджує. Коли ж руси входять у місто, то хай не творять вони капості і не мають права купити

---

⁵¹ Слюбне – посольське.

паволок⁵² більше (ніж) на 50 злотих; а якщо хто купить із тих паволок, нехай покаже цесаровому мужеві і той їх запечатає і віддасть їм. Коли ж Русь іде (додому), то нехай бере од нас, що треба: їжу на дорогу, і що треба для човнів, як це вже встановлено раніше, і хай повертається безпечно в країну свою; і хай не має права зимувати коло святого Мами...

... 945 р. У цей рік сказала дружина Ігореві: “У отроків Свенельда доволі зброї і одягу, а ми – голі. Піди, князю, з нами за даниною: ти добудеш і ми”. Послухав їх Ігор, пішов до древлян за даниною, добавляв до попередньої данини і чинили насильство над древлянами він і мужі його. Зібравши данину, він пішов у своє місто. Коли він повертався назад, то, роздумавши, сказали дружині своїй: “Ідіть з даниною додому, а я повернусь і ще походжу (за даниною)”. Відпустив дружину свою додому, а сам з невеликою дружиною повернувся, бажаючи ще більшої здобичі. Древляни, почувши, що він знову іде подумали з князем своїм Малом: “Коли повадяться вовк до овечок, то перетягає все стадо, якщо не вб’ють його, так і тут, якщо не вб’ємо його, то всіх нас загубить”. І вони послали до нього сказати: “Навіщо ідеш знову? Ти взяв усю данину”. І не послухав їх Ігор. І древляни, вийшовши з міста Іскоростеня, убили Ігоря і дружину його: мало їх було.

Хрестоматія з історії СРСР. – Т. 1. – Київ, 1940. – С. 52-53; 56-57, 59-60.

---

⁵² Шовкові тканини.

Уривки з твору **Конянтина Багрянородного** **“Про управління державою”**

Про печенігів і русів

І руси стараються жити в мирі з печенігами; вони купують у них биків, коней і овець і від цього живуть легше і привільніше, бо на Русі жодна з названих тварин не водиться.

Торгівля русів з Грецією

Однодеревки, що приходять до Константинополя з зовнішньої Русі, ідуть в Невограда⁵³ у якій сидів Святослав, син руського князя Ігоря, а також в фортеці Мілініски⁵⁴, з Телюци⁵⁵, Чернігова і з Вишеграда. Всі вони опускаються по річці Дніпру і збираються в Київській фортеці, називаній Самвата. Данники їх слов'яни... рубають однодеревки в своїх горах у зимовий час і, обробивши їх, з відкриттям часу (плавання), коли лід розтане, вводять у ближні озера. Потім, тому що вони (озера) впадають у річку Дніпро, то звідти вони і самі входять у ту ж річку, приходять до Києва, витягають човни на берег для оснащення і продають русам. Руси, купуючи лише самі колоди, розснащують старі однодеревки, беруть з них весла... і іншу снасть і оснащують нові. У червні, вирушивши по річці Дніпру, вони спускаються у Витичів, під власну русі фортецю. Почекавши там два-три дні, поки дійдуть усі однодеревки, вони вирушають у дорогу і спускаються по названій річці Дніпру. Насамперед вони приходять до першого порога, називаного Єсупі; що по-руському і по-слов'яньському означав “песни”. Цей поріг

---

⁵³ Невограда – Новгород.

⁵⁴ Мілініски – Смоленськ.

⁵⁵ Телюци – Любеч.

такий вузький, що не перевищує ширини циканістрия⁵⁶. Посередині його виступають стрімкі і високі скелі, подібні до островків. Линучи до них і піднімаючись, а звідти спадаючи вниз, вода сильно шумить і (вселяє) страх. А тому руси не наслідуються проходити серед цих островів, але, причаливши поблизу і висадивши людей на сушу, а річі залишивши в однодеревках, після цього голі намацують ногами (дно), щоб не наштовхнутися на який-небудь камінь, при цьому одні штовхають жердинами ніс човна, а другі – середину, треті – корму. Таким чином, вони а усією обережністю проходять цей перший поріг по вигину річкового берега. Пройшовши цей поріг, вони знову, забравши в берега решту людей, відпливають і досягають другого порога, названого по-руському Улворсі, а по-слов'янському Островуніпрач, що означав “острів порога...”⁵⁷.

Від цього (шостого порога) плывуть до сьомого порога, названого по-руському Струкун, а по-слов'янському – Нашезі, що означає “малий поріг”, і приходять до так званої Керарійської переправи⁵⁸, де херсоніти переправляються по дорозі з Русі, а печеніги – в Херсон... печеніги приходять і на це місце і нападають на русів. Минувши це місце, вони досягають острова, названого св. Григорієм⁵⁹ і на цьому острові приносять свої жертви, бо там росте величезний дуб... Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіні⁶⁰. Потім, вирушивши від цього острова, вони плывуть близько чотирьох днів, поки досягнуть лимана, що є гирлом річки: у ньому в острів св. Єлевферія⁶¹.

---

⁵⁶ Циканістрий – двірцевий іподром.

⁵⁷ Далі йде опис переправи через наступні пороги.

⁵⁸ Керарійська переправа – Кічкаський первіз.

⁵⁹ Острів св. Григорія – Хортиця.

⁶⁰ Селіна, Суліна – гирло Дунаю.

⁶¹ Острів св. Єлевферія – Березань.

Приставши до цього острова, вони відпочивають там два-три дні і знову додають на свої одnodеревки недостаюче приладдя... Звідти ідуть до річки Дністра і, благополучно досягнувши її, знову відпочивають. Коли настане сприятлива погода, вони, відчаливши, приходять до річки, названої Білою, і, відпочивши там так само, знову вирушають у дорогу і приходять до Селіни, так званого відгалуження річки Дунаю. Поки вони не минуть річки Селіни, берегом за ними біжать печеніги... Від Селіни вони нічого вже не бояться і, вступивши на Булгарську землю, входять у гирло Дунаю. Від Дунаю до Конопа, від Конопа в Констанцію на річці Варні, від Варни до річки Дігіни, – всі місця розташовані у Болгарії – від Дігіни досягають області Месімврії; тут закінчується і багатострадне, страшне, трудне і тяжке плавання.

Полюддя київських князів

Зимове і суворе життя цих самих русів таке. Коли настане листопад князі їх відразу виходять а усіма русами в Києва і відправляються в полюддя, тобто круговий об'їзд, і саме в слов'янські землі нервіанів⁶², другувітів⁶³, кривичів, сіверіїв⁶⁴ і інших слов'ян, які платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні, коли розтане лід на річці Дніпрі, знову повертаються до Києва. Потім забирають свої одnodеревки як сказано вище, споряджуються і відправляються в Романію⁶⁵.

*Хрестоматія з історії СРСР. – Т. I. –
Київ, 1940. – С. 60-62.*

---

⁶² Вєрвіани – деревляни.

⁶³ Другувіти – дреговичі.

⁶⁴ Сіверії – сіверяни.

⁶⁵ Романія – Греція.

Уривки з “Руської Правди”

Правда Руськая

(Коротка редакція)

1. Убьешь мужь мужа, то мьстити брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братугану⁶⁶, любо сестрину синови⁶⁷, аще⁶⁸ не будеть кто мьста, то 40 гривен⁶⁹ за голову⁷⁰; аще будеть Русин, любо гридин⁷¹, любо купчина, любо ябетник⁷², любо мечник⁷³, аще изьгой⁷⁴ будеть, любо Словенин, то 40 гривен з положите за нь⁷⁵.

3. Аще ли кто кого ударить батогом, любо жердью, любо пястью, или чашею, или рогом, или тылеснию⁷⁶, то 12 гривен.

4. Аще утнеть мечам, а не вынем его, либо рукоятью, то 12 гривен за обиду.

7. А во усе 12 гривен; а в борода 12 гривен.

Правда уставлена русской земли, егда⁷⁷ ся съвокупил⁷⁸ Изяслав, Всеволод, Святослав⁷⁹, Коснячко, Перенег, Микыфор Княнин, Чюдин, Микула⁸⁰.

⁶⁶ Баратугану – племянниковы з боку брата.

⁶⁷ Сестрину синови – племянниковы з боку сестри.

⁶⁸ Аще – коли.

⁶⁹ Гривна – грошова одиниця.

⁷⁰ За голову – за вбитого.

⁷¹ Гридин – князівський дружинник.

⁷² Ябетник – урядова особа.

⁷³ Мечник – князівський дружинник.

⁷⁴ Изьгой – людина, яка втратила зв’язки з певним соціальним середовищем, наприклад, з громадою.

⁷⁵ За нь – за нього.

⁷⁶ Тылеснию – тупим боком меча.

⁷⁷ Єгда – коли.

⁷⁸ Ся съвокупил – зійшлися.

⁷⁹ Изяслав, Всеволод, Святослав – сини Ярослава Мудрого.

⁸⁰ Коснячно, Перенег і ін. – бояри, учасники наради.

18. Аще убьют огнищанина⁸¹, в обиду, то платити за нь 80 гривен убици, а людем не надобе⁸²; а в подъездном⁸³ княжи 80 гривен.

20. Аже убьют огнищанина у клети⁸⁴, или у коня или у говяда⁸⁵, или у коровье татьбы⁸⁶, то убити в пса место⁸⁷; а то де покон⁸⁸ и тивуницу⁸⁹.

21. А в княже тивуна 80 гривен; а конюх старий у стада⁹⁰ 80 гривен.

22. А в сельском старосте княжен и в ратаинем⁹¹ 12 гривне. А в рядовници⁹² княже 5 гривен.

23. А в смерде⁹³ й в хопе⁹⁴ 5 гривен.

25. А за княжь конь, иже тон с пятном⁹⁵, 3 гривне; а за смердси 2 гривне.

26. За кобылу 60 резам⁹⁶, а за вол гривну, а за корову 40 резам, а третьяк⁹⁷ 15 кун⁹⁸, а за лоньщину⁹⁹ пол гривне, а за теля 5 резам; за яря¹⁰⁰ ногата, за баран ногата¹⁰¹.

---

⁸¹ Огнищания – старший князівський дружинник, управитель господарства.

⁸² Не надобе – не треба.

⁸³ Подъездной – їздовий.

⁸⁴ Клеті – господарські будівлі, комори.

⁸⁵ Говяд – бик.

⁸⁶ Тадьба – крадіжка.

⁸⁷ В пса место – як пса.

⁸⁸ Покон – правило.

⁸⁹ Тивуницу – тіунові, управитель князівського господарства.

⁹⁰ У стада – при стаді.

⁹¹ Ратаинем – польовому.

⁹² Рядовициі – рядовник, робітник в князівському господарстві.

⁹³ В смерди – землероб, селянин.

⁹⁴ Хоп – холоп, раб.

⁹⁵ С пятном – з тавром.

⁹⁶ Резана – дрібна грошова одиниця, в гривні було 50 резан.

⁹⁷ Третьяк – трирічна корова.

⁹⁸ Куна – розмінна грошова одиниця.

30. А в княже борти¹⁰² 3 гривне любо пожгуть, любо изудруть¹⁰³.

33. А иже между переореть любо перетес¹⁰⁴, то за обиду 12 гривне.

"Руська Правда"
(Поширена редакція).

О убийстве

3. Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника¹⁰⁵ не ищуть, то виревную¹⁰⁶ платити в чьей верви¹⁰⁷ голова лежить, то 80 гривен. Паки ли людин¹⁰⁸ то 40 гривен.

О холопстве

40. Холопство обельное трое; оже кто хотя купить до полугривны, а послухи поставить, а ногату дать перед самым холопомь.

41. А второе холопство поиметь рабу без ряду¹⁰⁹; поиметь ли о рядом, то како ся будеть рядим, на том же стоить.

⁹⁹ Льонщину – дворічну корову.

¹⁰⁰ Яря – овечку.

¹⁰¹ Ногата – грошова одиниця, в гривні було 20 ногат.

¹⁰² Борти – вулик диких бджіл.

¹⁰³ Изудруть – вирвуть.

¹⁰⁴ Перетес – стусан.

¹⁰⁵ Головник – убивця.

¹⁰⁶ Виревную – грошова пеня на користь князя за вбивство вільної людини.

¹⁰⁷ Вервь – сусідська територіальна община.

¹⁰⁸ Людина – вільний селянини або горожанин.

¹⁰⁹ Ряд – договір.

42. А се третье холопство: тивунство без ряду или привяжетъ ключ к себе без ряду, а с рядом, на чем ся радил, на то и стоит.

Хрестоматія з історії СРСР. – Т. 1. – Київ, 1940. – С. 87-92.

Запитання і завдання. 1. Розкрийте суть формування феодальних відносин у Київській Русі. **2.** Назвіть основні категорії вільного та залежного населення у Київській Русі. **3.** Чи існувало на Русі рабство? Які були його джерела? **4.** Дайте визначення поняттям “орне землеробство” і “підсічно-вогневе землеробство”. **5.** Які сільськогосподарські культури вирощувались в Давньоруській державі? **6.** Який торгівельний шлях, що проходив по Дніпру, сполучав Скандинавський півострів із Візантією? **7.** Які види ремесел були поширені на Русі? **8.** Назвіть найбільші міста Київської Русі.

Тема № 3 Культура Київської Русі

План

1. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі. Ментальність русичів.
2. Фольклор.
3. Літописання.
4. Література.
5. Освіта. Бібліотеки.
6. Право.
7. Архітектура.

Рекомендовані теми рефератів

1. Вплив християнства на становлення давньоруської культури.
2. “Повість минулих літ” як історичне джерело до вивчення Київської Русі.
3. Візантійські впливи в мистецтві Київської держави.
4. Роль перекладної літератури у формуванні культури.
5. “Слово о полку Ігоревім” як перша літературна пам’ятка Русі.
6. Давньоруська філософська думка.

Тези відповіді

1. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі. Ментальність русичів. Культура Київської Русі формувалась упродовж декількох століть під впливом найрізноманітніших зовнішніх і внутрішніх чинників, проте її підґрунтям, без сумніву, була розвинена економіка держави. Багатство та різноплановість культури Давньоруської держави вражала іноземців у минулому та продовжує вражати сучасників у сьогоденні.

Більшість науковців вважає, що культура Київської держави сформувалась на основі місцевих східнослов'янських традицій та творчого переосмислення досягнень світової культури. У її трансформації можна виділити два періоди – дохристиянський (до 988 р.) та християнський (після 988 р.), оскільки запровадження християнства як офіційної релігії мало домінуючий вплив на її розвиток.

У дохристиянську епоху основним засобом задоволення духовних потреб наших предків був анімізм – поклоніння обожненим силам природи (Перун, Дажбог, Сварог, Стрибог, Лада, Рід, Рожаниця, мавки, лісовики, домовики, русалки та ін.) та духам предків. При цьому східні слов'яни не будували для своїх богів помпезних храмів. Водночас у них була відсутня і складна ієрархія духовних осіб. Всі ці чинники сприяли порівняно легкому запровадженню християнства як державної релігії Володимиром Великим. Але і у наступні століття язичницькі свята, обряди та вірування ще зберігались в середовищі охрещених русичів.

Складна, багатопланова матеріальна і духовна культура слов'ян-язичників була збагачена надбаннями християнської цивілізації: писемністю, книжністю, науковими знаннями, культовою та світською архітектурою, живописом, музикою, скульптурою. При цьому релігійна тематика візантійського зразка стала домінуючою у всіх напрямках розвитку культури. З часом місцеві давньоруські мотиви все частіше проявлялися у літературі, архітектурі, іконописі тощо.

Східні слов'яни у дохристиянський період мали власну писемність, засновану на абетці з 27 літер. Це були так звані черти і рези, або руське письмо. Проте грамотність, писемність були атрибутом вибраного кола людей. Після прийняття християнства на Русі поширилась нова писемність, абетка якої була складена просвітниками – братами Кирилом і Мефодієм і названа за іменем одного з них “кирилицею”.

Князівська влада та церква сприяли поширенню писемності, спочатку в середовищі еліти, а згодом – і серед широких мас населення. Низка навчальних закладів, бібліотек та книгописних майстерень сприяли форсованому піднесенню культури.

Ментальність наших предків визначалась способом їх життя та господарської діяльності. Ще з часів трипільської культури у південних та центральних регіонах сучасної України сформувався землеробський, осілий спосіб життя і, відповідний спосіб мислення людей. Для них були характерними: 1) миролюбність і працелюбність; 2) величезна повага до роду, сім'ї та законів батьків; 3) виплекані родовим світоглядом державний патріотизм та любов до батьківщини; 4) пасивність та фаталізм у політичних питаннях, і, водночас, завзятий колонізаційний хист у земельному питанні; 5) високе становище жінки у суспільстві як берегині роду та матері.

Після прийняття християнства як державної релігії важливими елементами ментальності східних слов'ян стали релігійність, щира побожність, а також пропагандоване чорним та білим духовенством прагнення до християнського морального ідеалу. Християнський світогляд православного зразка все ж не зумів викорінити толерантність до іноземців.

2. Фольклор. До нашого часу дійшло чимало фактів про різноплановість та витонченість фольклору – невід'ємної частини культури східних слов'ян. Народні перекази, билини, пісні, легенди, казки, колядки, прислів'я і приповідки, магичні заклинання та замовляння – основні жанри усної народної творчості в Київській державі. Завдяки їм культура наших предків набула яскравих та високохудожніх рис.

Фольклор – один із найдавніших напрямків культури східних слов'ян, що сформувався ще задовго до прийняття християнства. До нас дійшли переважно ті твори усної народної творчості, які були зафіксовані у пам'ятках

писемності, створених після християнізації Русі – літописах, літературних творах, релігійних творах, або дожили до XX ст. в усній традиції.

Чимало народних переказів містять давньоруські літописи (наприклад, переказ про братів Кия, Щека, Хорива і їх сестру Либідь та заснування ними Києва). Для народних переказів V-IX ст. був притаманний поступовий перехід від міфічних та напівміфічних героїв до реальних історичних осіб. Ті ж літописи яскраво відображають дружинний епос – оспівування воїнами свого вождя-князя, його хоробрості, мужності та інших чеснот (наприклад, переказ монахом Нестором у “Повісті временних літ” дружинної пісні про князя Святослава Ігоровича та його звитяжні походи).

До наших днів у народній пам’яті збереглись биліни. Вони переважно оспівують народних героїв та боротьбу русичів із степовими кочовиками (хозарами, печенігами, половцями та ін.). Давньоруські биліни поділяють на цикли: Київський або Володимирівський, галицький, новгородський та ін. Хронологічно найдавнішими були биліни Київського циклу (X-XI ст.). Їх науковці вважають найвартіснішими з художнього та історичного погляду. Героями билін Київського циклу були богатирі Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня Микитич – дружинники князя Володимира Свєтославовича “Красне Сонечко”, половецький хан Тугоркан, що вмів перетворюватися на змія Тугарина та ін. Цінність билін полягає у тому, що вони віддзеркалюють народну оцінку та дають тлумачення важливих історичних постатей та подій.

Інші жанри фольклору, як то казки, колядки, прислів’я та приповідки з часів Київської Русі зберігались переважно в усній традиції. Частина з них зародились ще у язичницькі часи, частина у X-XIII ст., проте під впливом історичного поступу видозмінювались, удосконалювались, доповнювались.

3. Літописання. Писемною історією Київської Русі були літописи. Вони є чи не єдиними джерелами з історії Київської держави IX-XIII ст. Літописна традиція була запозичена в європейських держав, у яких були поширені хроніки та історичні оповідання. Літописання зародилось у монастирях, де ченці вели щорічні записи подій. Згодом вони перетворились на літературно-наукові твори, у текст яких вносили детальний опис певних історичних подій, легенди, уривки з перекладної літератури та наукових творів, важливі юридичні документи, оцінку подій та історичних постатей, і, водночас, пропагували ідею державної єдності та міцної князівської влади. Деякі з літописців мали непересічні літературні здібності, тому редагуючи доробок своїх попередників та подаючи власний опис подій, створили справжні перлини літературної творчості.

Центрами літописання були Київ, Новгород, Переяслав, Псков, Суздаль, Володимир на Волині. Перший літопис було створено у Києві (так званий “Найдавніший”) у 1037-1039 роках. Монахи Софійського та Києво-Печерського монастирів збрали воедино щорічні записи своїх попередників, доповнили їх найрізноманітнішими відомостями та фактами. На жаль перші літописи не збереглись до наших днів. Вони були реконструйовані науковцями на основі пізніших списків (збереглося близько 1,5 тис. літописних списків). Першим літописним ізводом, що дійшов до нас, є “Повість минулих літ”, автором якої був монах Києво-Печерського монастиря Нестор (Нестор-літописець). Написання цього твору було завершено в 1113 р. у розпал міжусобних князівських чвар та постійних половецьких нападів. “Повість минулих літ” – високохудожній літературний твір, що закликав сучасників та потомків до патріотизму та єдності у боротьбі з ворогами Русі. Водночас це перша наукова концепція походження Київської держави та її історії перших століть. Цей твір

дійшов до наших днів у редакції 1118 р., стореної ігуменом Видубецького монастиря Сильвестром.

Продовженням “Повісті” став створений також у Києві Київський літопис, опис подій в якому доведено до кінця XII ст. У ньому часто зустрічаються промови визначних осіб, діалоги, детальний опис битв (зокрема, у літопис вставлено повість про невдалий похід чернігівського князя Ігоря Святославовича проти половців (1185 р.). Хроніка подій починаючи з 30-х рр. XII ст. концентрується на боротьбі за київський престол князівських родин Мономашичів та Ольговичів. У тексті літопису все частіше з’являються заклики до відновлення єдності Київської Русі, спільної боротьби проти степовиків.

Продовженням Київського літопису стала перлина давньоруської історіографії – Галицько-Волинський літопис. Хронологічно він охоплює події починаючи з 1205 р. і закінчуючи до 90-ми роками XIII ст. Він є цінним, високохудожнім джерелом з історії Південної Русі. Літопис було створено невідомими авторами при дворі короля Данила Галицького та його родичів. Тематично він складався із двох частин. У першій детально висвітлюється сорокарічна боротьба Данила та Василька Романовичів за відновлення єдності Галицько-Волинської держави, друга (80-ті рр. XIII ст.) є двірцевим літописом волинських князів Василька Романовича та Володимира Васильковича.

4. Література. Давньоруська література була сформована на основі іноземної, передусім візантійсько-грецької, перекладної літератури. Серед грецьких перекладів домінували фантастичні романи та напівлегендарні повісті на східну тематику (“Александрія”, “Повість про індійське царство”, “Троянська війна”, “Варлаам та Йоасаф”, “Девганієве діяння”, “Повість про премудрого Акіра” та ін.). Набули популярності оповідання на теми святого письма, зокрема легенди про життя святих: про Адама, “Хожденіє Богородиці по муках”, заповіти пітрархів, євангеліє про

дитинство Христа. Подібні перекладні твори вміщувались у збірниках “Пчола”, “Золота Ціп” та ін.

До наших днів, на жаль, збереглося не так вже й багато оригінальних місцевих творів. Вони зародилися на основі переробки запозичених тем. Показовим у цьому плані є твір “Моління Даніїла Заточника”, боярина покараного засланням. Помітне місце серед оригінальних давньоруських творів літератури належить “Слову про закон і благодать” Ілларіона (1050 р.), першого українця серед митрополитів Русі. Митрополиту Ілларіону – першому українському філософу, належить особливе місце у формуванні давньоруської культури. Його твір це перш за все похвала Володимирі Великому, хрестителю Русі. “Слово...” забарвлене блискучими порівняннями та афоризмами і водночас просякнуте почуттям національної свідомості, гордості за свою вітчизну.

Значного поширення на Русі набули житія святих (Ольги, Володимира, Бориса, Гліба, Антонія, Феодосія та ін.). Окреме місце серед них належить збірнику “Києво-Печерський Патерик” – високохудожнім оповіданням про перших київських монахів-угодників (автори – монахи Симон та Полікарп).

Тогочасних повістей світського характеру майже не збереглося. Проте чимало оповідань світських за змістом зберігають давньоруські літописи. Серед них можна виділити: про вбивство Бориса та Гліба, про будівництво та освячення Десятинної церкви, заснування Києво-Печерського монастиря, осліплення волинського князя Василька та ін.

Відомою пам’яткою давньоруської літератури є “Повчання дітям” Володимира Мономаха (початок XII ст.). У ньому окрім автобіографії князя є чимало порад морального характеру. Розповідаючи про власний досвід керівництва державою Володимир скеровує своїх дітей на шлях християнських чеснот, справедливості та боротьби за збереження єдності держави.

Єдиною пам'яткою місцевого поетичного мистецтва, що збереглась з часів Русі до наших днів є “Слово о полку Ігоревім” (бл. 1187 р.). Невідомий автор цього твору (один із дружинників Ігоря) закликає роз'єднаних чварами руських князів позбутись міжусобиць, спільними зусиллями зупинити половецькі набіги. “Слово...” відзеркалює еволюцію суспільної думки та політичної культури тогочасного суспільства. Крім того на увагу заслуговує перша місцева енциклопедія – “Ізборник” (70-ті рр. XI ст.). У цьому творі є чимало повчань запозичених із проповідей церковних ієрархів, пропагується освіта та наука.

5. Освіта. Бібліотеки. Грамотність на Русі існувала ще до прийняття християнства, проте її масове поширення відбулось на переломі першого та другого тисячоліть. Для функціонування державного апарату необхідні були високоосвічені люди. Князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий, розуміючи значення освіти для розвитку держави надали їй державну підтримку. За їх наказом у Києві та більших містах Русі було створено школи для дітей привілейованих верств. Це були навчальні заклади підвищеного типу, що утримувались за державний кошт. Школи створювались також при єпископських кафедрах (кафедральні школи), великих церквах та монастирях – так звані школи книжного вчення для підготовки духовенства. Діти купців та ремісників навчались у приватних школах домашнього навчання (початкова школа).

Головною метою початкової школи було навчити читати та писати, а за основний підручник служив Псалтир. Книжне навчання передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики. Для опрацювання відповідної літератури необхідно було знати грецьку мову. Велике значення мала також самоосвіта, або докладне “вчитування” у твори візантійського походження.

З середини XI ст. держава поступово самоусувається із сфери освіти. Натомість її місце займає церква. Саме при церквах та монастирях можна було здобути найкращу освіту.

Освіта була доступна не лише чоловікам. Є згадки про те, що жінки знатного походження, княгині засновували школи для дівчат. Так, Янка заснувала школу для дівчат при Янчиному монастирі, Євфросинія Полоцька мала школу при монастирі в Полоцьку.

Освіта глибоко проникла у вищі прошарки давньоруського суспільства.

Її розвитку сприяло заснування бібліотек. Найвідомішими були бібліотеки Ярослава Мудрого при Софії Київській, його правнука Миколи-Святоші, Володимира Мономаха, Володимира Васильковича на Волині, ченця Григорія та ін. Їх створювали при монастирях, великих церквах, при князівських дворах. Через високу ціну книжок (писались від руки на пергаменті – вичиненій шкірі молодих телят або ослів), їх купівля була доступною лише заможним людям. У громадській свідомості сформувалась думка, що книга – це невичерпне джерело знань, саме тому такою глибокою була пошана до книжного слова. Ось якими словами описує літописець любов Ярослава Мудрого до книжок та книжного слова: “...книги наставляють і навчають нас шляхові каяття, бо мудрість осягаємо і поміркованість у словах книжних. Це – ріки, що напоюють всесвіт, це – джерела мудрості, у книжках же незмірна глибина...”.

6. Право. Право та судочинство існувало у східних слов'ян ще задовго до християнізації. Початковою формою нормування правовідносин було вироблене слов'янською спільнотою звичаєве право. Норми звичаєвого права передавались від одного покоління до другого, існували у свідомості у формі звичаїв та традиції.

Найстарішими пам'ятками писаного права були договори Русі з греками: 907, 911, 945 та 971 рр. У цих договорах є покликання на “Закон Руський” – систему

законодавства Київської Русі. Проте навіть звичаєве право в різних частинах імперії Рюриковичів потребувало приведення до єдиного зразка. За часів Володимира Великого було проведено судову реформу. У літописі Нестора читаємо, що Володимир разом з дружинниками дбав про “Устав земляний”, йшлося про вироблення “уставу” (закону), що регулював би правові відносини в суспільстві, принаймі про удосконалення існуючого тоді кодексу звичаєвого права – “Закону Руського”.

Його син – Ярослав, прозваний Мудрим, кодифікував звичаєве право, ввівши низку положень, що суперечили звичаєвій традиції. Перше писане зведення законів Давньоруської держави отримало назву “Руська Правда”. Це ряд збірників юридичних норм XI та XII ст. Збірник створений за часів правління Ярослава був названий “Правдою Ярослава”, пізніший список часів триумвірату його синів Ізяслава, Святослава та Всеволода – “Правда Ярославичів” (не пізніше 1068 р.). Третя редакція була укладена за Володимира Мономаха (між 1013 та 1025 рр.).

На думку впливових істориків права “Руська Правда” не була офіційним кодексом, а приватними збірниками діючого права (князівського). Вона відрізнялась від права сусідніх держав лагідністю покарань: була відсутня смертна кара, тілесні кари. Навіть вбивство каралось штрафом (гривною), частина якого йшла князеві, а частина – родині вбитого (замість кровної помсти, яка присутня у звичаєвому праві). Вже у “Правді Ярославичів” чітко проглядається тенденція на захист феодального землеволодіння, осіб князівської родини, феодалів, державного урядників чи військових. Третя редакція містила також устав Володимира Мономаха, в якому з’явилися норми, що регулювали кабальні відносини, боргові зобов’язання, регламентували соціальні відносини у феодальних маєтках тощо.

Характерною особливістю “Руської Правди” у порівнянні із законодавством сусідніх країн було захищене

правове становище жінки, зокрема її майновий статус. Так, жінка за життя чоловіка зберігала своє окреме майно, яке й після його смерті не входило до спільної спадщини, а вона сама ставала повноправною головою родини.

Значення “Руської Правди” в історії Київської держави та наступних етапів української державності надзвичайно вагоме. Її поява сприяла зміцненню і впорядкуванню державного організму, регуляції соціального життя, формуванню правової культури населення.

7. Архітектура. Архітектурні пам’ятки Київської Русі прийнято поділяти на три різновиди: укріплення, цивільні будівлі, сакральні (церковні та монастирські) будівлі.

Укріплення міст та городищ були могутніми спорудами, які слугували для населення захистом від ворогів, в основному кочівників. Найпотужнішими за розмірами були так звані “змійні вали” – система валів, укріплених міст проти печенігів на південному кордоні Русі. Більшість руських міст являли собою справжні фортеці. Їх укріплення склались із земляних валів, на яких переважно розміщувались дубові стіни з баштами та брамами. Земляні вали будували висотою 12-25 метрів (Білгород – 12 м, Київ – 14 м, Кринос – 25 м) і шириною 15-18 метрів. У їх основі з дерев’яних брусів складали великі кліті кубічної форми, які всередині заповнювались землею, глиною та камінням. Подібну споруду засипали землею і обкладали дерном. Зверху на валу ставили частокіл із дубових паль, який називали “заборола”. На заборолах розміщували вежі, які використовувались для спостереження. У валах влаштовували проїзди з брамами. Наприклад, у Києві за правління Ярослава Мудрого було 3 брами: Лядські, Західні (пізніше Львівські) та Золоті Ворота. Іноді брами являли собою складні кількоповерхові будівлі.

Цивільна архітектура Русі була представлена дерев’яними та кам’яними житлами, князівськими палацами. Житла поділялись на напівземлянки та зрубні будівлі. Будівельним матеріалом слугувало дерево. У напівземлянках

жила біднота. Зрубні житла будувались із дерев'яних колод і прикрашались різбленням. Їх власниками були представники середніх і заможних верств населення. Будинки з каменю та цегли були рідкістю. Таке коштовне будівництво могли оплатити лише найбагатші бояри, представники вищої церковної ієрархії.

Із цегли та каменю зводились передусім князівські палаци. Найстарішою архітектурною пам'яткою у Києві є рештки фундаментів кам'яного палацу, ймовірно князя Ігоря та княгині Ольги (середина X ст.), які були прикрашені мармуровими колонами, мозаїками, фресками та позолотою. Пишні палаци були також у Чернігові, Переяславі, Білгороді, Галичі та інших адміністративних центрах більших князівств.

Сакральне будівництво було основною окрасою давньоруських міст та сіл. Переважна більшість церков були дерев'яними, лише центральні храми великих міст та монастирів будували з каменю чи цегли і скріплювали вапняним розчином. Лише деякі храми Київської доби збереглись до наших днів. Навіть кам'яні храми з плином часом руйнувались, знищувались пожежами, перебудовувались. На основі залишків фундаментів їх стін, уламків тинку та прикрас, літописних описів можна вести мову про існування київського типу храмобудівництва, в основі якого був візантійський стиль. Певні відмінності спостерігаються у храмах західноукраїнських земель XIII ст., які мають оздоблення на зовнішніх стінах.

Першою відомою нам кам'яною церквою була Успіння Богородиці або Десятинна у Києві (кінець X ст.). За часів Ярослава Мудрого споруджено перлину української архітектури Софійський собор (1037). Пишно прикрашений фресками, мозаїками, мармуром та різьбою, цей храм являв собою оригінальний витвір руських зодчих, які зуміли поєднати в ньому елементи мистецтва Візантії, Малої Азії, Західної Європи. Пишністю та величчю відзначались також собори св. Спаса (Чернігів), Успенські (Київ, Чернігів,

Володимир), св. Софії (Новгород), церкви св. Юрія та Ірини, Благовіщення над Золотою Брамою (Київ), св. Пантелеймона (Галич) та багато інших. Кожен князь, бажаючи залишити після себе пам'ять, будував величну церкву, яку освячували на честь його патрона – певного святого.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Давня українська література: Хрестоматія. – К.: Освіта, 1993.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989.
3. Історія філософії України: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993.
4. Повесть временных лет / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Андриановой-Перетц. 2-е издание. Подготовил. М.Б. Свердлов. – С.-Петербург, 1996.
5. *Тихомиров М.Н.* Пособие для изучения “Русской Правды”. – М., 1953.
6. Хрестоматія по истории СССР с древнейших времен до конца XV в. – М., 1960.
7. Хрестоматія з історії СРСР. – Т. I. – К., 1940.

Література:

1. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 65-70.
2. *Бондарь С.* Философско-мировозренческое содержание “Изборников” 1073-1076 годов. – К.: Наукова думка, 1990.
3. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.

4. *Винокур О., Трубчанинов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
5. *Горський В.С.* Історія української філософії: Навчальний посібник. – К., 1996.
6. *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953.
7. *Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.* Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера, 2000.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – К., 1991.
9. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
10. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. – К., 1997. – С. 43-47.
11. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
12. Історія української культури. – К., 1994.
13. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. / С.М. Клапчук, В.Ф. Остафійчук, Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002.
14. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 98-109.
15. *Котляр М.* Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.
16. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
17. *Рыбаков Б.А.* Ремесла древней Руси. – Москва, 1948.
18. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1. – К., 1995. – С. 233-269.
19. Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978.
20. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь // Україна крізь віки. – Т. 4. – К., 1998.
21. *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996.
22. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000.

23. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994.
24. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської академії, 2001.

Документи та матеріали

Уривок з “Повісті минулих літ”.

У рік 6496 [988] [після охрещення киян князь Володимир]... повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони вірою, і як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: “У ті дні почують глухі слова книжні [і] ясною буде мова недорікуватих”.

Літопис руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 66.

Уривок з праці Ігоря Шевченка “Україна між Сходом і Заходом...” про запровадження християнства на Русі

Русь князя Володимира прийняла християнство через якихось два десятки років після того, як прийняла його Польща короля Мєшка I. Ученим ще належить встановити точну дату й місце найпершого хрещення Володимира та сказати з певністю, коли саме, де саме і хто саме уперше ввів постійну церковну ієрархію на східнослов'янських землях. Та чекати на конкретні результати цих досліджень нам немає потреби, оскільки мета даного нарису дуже загальна: прослідкувати шлях поширення християнства серед східних слов'ян, розглянути останній етап цього шляху на історичному тлі X ст. та оцінити безпосередні наслідки, до яких привело навернення Володимира в християнську віру.

Від античних часів і до кінця середніх віків Середземномор'я мало у Східній Європі свій плацдарм – Кримський півострів. Християнство могло поширитися серед тамтешніх єврейських громад ще в апостольські часи. На початок середньовіччя візантійський Крим став місцем вигнання неугодних пап (як Мартин I в середині VII ст.) чи пристанищем для ченців, що втікали від переслідувань VIII ст. під час періоду іконоборства у Східній Римській імперії. Так чи інакше, у VIII-IX століттях Крим був уже покритий мережею єпископатів, залежних від Царгороду.

Тому ймовірно, що християнство могло проникнути з Кримського півострова на північ ще до IX ст. У 860 чи 861 рр. звідси вирушала до хозарів місія святого Константина-Кирила – згодом слов'янського апостола. Тож і раніше Крим міг служити для подібних цілей. Однак до IX ст. носіям християнських ідей не так вже й легко, мабуть, було досягти тих східних слов'ян, що населяли київські землі, бо на шляху від візантійського Криму через українські степи вони наштовхувалися на різні кочові племена, що,

витісняючи одні одних, просувалися на захід. Тісніший контакт із візантійською культурою і з самою візантійською столицею став можливий лише тоді, коли з'явилася сила, яка могла контролювати чи, принаймні, зробити більш безпечним шлях Дніпром, що єднав зону запілля, включно з сьогоднішньою українською територією, з Чорним морем. Така сила вже існувала у IX ст. Маємо тут на увазі скандинавських русів, і з яких сформувалася соціальна верхівка у варязько-слов'янських князівствах і з чією допомогою й були створені ці князівства у Східній Європі. Варязькі кораблі (під командуванням князя Ігоря, отже, можливо, послані із Києва) напали на Царгород і малоазійське побережжя у 860 р. Майже відразу Візантія нанесла зворотній удар – але духовною зброєю: 866 року патріарх Фотій з гордістю заявив своїм східним колегам, що християнство серед диких русів прогресує і що він посилає туди місійного єпископа. Ця місія до північних варварів була лише однією з багатьох подібних, що їх Візантія тоді успішно посилала на Балкани і в слов'янські землі Центральної Європи – до болгар, сербів, моравів та паннонців. У Східній Європі ця перша спроба закінчилася невдачею – можливо, через те, що конкуруюча скандинавська партія вигнала з Києва тодішніх прохристиянських правителів. Але з тих пір, особливо від другої чверті X ст., маємо переконливі свідчення, що християнство почало пускати в Києві коріння. Дехто з русів, що ратифікували русько-візантійські договори середини X ст., вже були християнами. На той час у Києві вже існувала християнська церква, присвячена святому Іллі. Оскільки атрибутами цього християнського пророка були грім і блискавка, то вчені думали, що св. Іллю було обрано як суперника поганському богові Перуну. Проте існує й інакше, на мій погляд, ліпше пояснення такої посвяти церкви. Життєпис візантійського імператора Василя I, що на 867 рік став єдиним володарем, але певний час перед тим ділив трон, виразно пов'язує його діяльність із першим хрещенням Русі.

Василій глибоко шанував пророка Іллю, котрий провістив йому його імператорське майбутнє. На знак вдячності Василій побудував згодом церкву в імператорському палаці, назвавши її іменем пророка. Можливо, що церкву в Києві присвятили Іллі, особливим шанувальником якого був Василій I, щоб відзначити у такий спосіб імператорське покровительство над найпершими християнами Русі. Якщо це так, то церква з'явилася ще раніше, у IX ст.

На 957 рік була вже християнкою київська княгиня-регентка Ольга. Мабуть, вона прийняла хрещення в Царгороді, де, в усякому разі, вже побувала правдоподібно у 946 році. Ще до офіційного хрещення Русі поклали життя перші мученики за нову віру – це були двоє варягів, убитих юрбою поган, смерть яких датується в Початковому літописі 983 роком.

Хоч би якими високими за рангом були перші новонавернені кияни, ми можемо говорити не про навернення країни, а про навернення окремих осіб. Щоб дійшло до навернення цілої Русі, київські князі мусили б мати вже сформоване уявлення про “руську землю” як цілість. Під цим оглядом Святослав, син Ольги, був людиною старої дати. Його слов'янське ім'я (він був перший із руських князів зі слов'янським ім'ям) показувало, куди рухатимуться події, проте його язичницькі схильності і варязька непосидючість були пережитками минулого. Святослав-Варяг бився на Волзі й на підступах до Царгороду, мало дбаючи про Київ, а заснувати власну столицю мріяв на Дунаї, за межами Східної Слов'янщини. Однак жорстока дійсність стала на перешкоді просуванню русичів на південь. Поразка, якої вони зазнали від візантійців під Сілістрою в 971 р., стала Леховим Полем руської історії. Відтоді почався період зосередження уваги княжої еліти на навколо-київських землях, і почався він з Володимира-Упорядника. Мабуть, як жоден князь до нього, Володимир відчув потребу в силі, що змогла б дати його державі внутрішню єдність і

респектабельність в очах зовнішнього світу. В умовах X ст. це означало потребу чіткої, виробленої релігії. Можна було шукати її в себе вдома, і напевно такі спроби робилися: у пору свого язичництва Володимир поставив на горі під Києвом кілька статуй поганських богів – мабуть, він пробував заснувати для свого краю язичницький пантеон. Та годі було фінсько-слов'янським дерев'яним ідолам змагатися із досконалішими віруваннями, які панували в сусідніх з Києвом політичних центрах. Завдяки війнам, дипломатії й торгівлі київська правляча верхівка кінця X ст. була добре ознайомлена не тільки з показною релігією Візантії, а й з її дещо суворішим варіантом, що панував у наново скросеній Західній імперії, а також з ісламом, прийнятим 922 р. волзькими булгарами, та юдаїзмом, поширеним серед еліти недавно підкорених Руссю хозарів. Що ж до релігійної ситуації в інших слов'янських країнах, Володимир міг довідатися про неї від власних дружин-християнок – двох чешок і однієї болгарки.

Треба було приймати рішення робити це у верхах, бо, як ми бачили у попередньому нарисі, майже всі навернення у “вищу” релігію на своєму вирішальному етапі проходили шлях зверху донизу. Яку ж із релігій вибрати? Початковий літопис дає колоритний опис “проби вір”. Згідно з цим джерелом, спочатку до Києва прибули болгарські (себто ісламські), латинські та грецькі місіонери, а потім Русь послала своїх емісарів зібрати дані про переваги усіх трьох релігій. Цілком імовірно, що все це – літературний топос, але є в цій розповіді і зерно історичної правди, а саме – існування одночасних культурних впливів, під які підпадав Київ, та усвідомлення Києвом цього факту.

Посланці принесли зібрану інформацію, – продовжує літопис, – і вибір випав на користь Візантії. Якщо стати на точку зору Києва X ст., то слід погодитися, що це був очевидний і мудрий вибір. Очевидний, бо попередні контакти Києва з Візантією були частими і тривалими. Мудрий, бо в

останній чверті X ст. Візантія була найблискупішим у світі культурним центром, і Київ про це знав. А ще Візантія була на вершині своєї політичної могутності. Західноєвропейські сучасники, як-от Лютпранд з Кремени чи Тітмар з Мерзебургу, могли собі кпити з грецької розніженості та пиhi. Насправді в них лише котилася слинка. Візантія вийшла недавно переможницею в боротьбі з арабами у Середземномор'ї та в Сирії і суттєво просунулася углиб Балкан. Що ж до її культури, то витонченість і рівень освіченості візантійських книжників, їхнє знання всього канону грецької античної літератури були рисами, яких поганська Русь, мабуть, ще не могла оцінити як слід. Зате могла оцінити величну красу царгородського мистецтва та врочистість церковних богослужінь. Початковий літопис навіть зазначає, що саме ця врочистість переважила шальки терезів на користь грецької релігії...

... Вересень 987р. Престолові василевса загрожують бунтівники. Василевс на ймення Василій II посилає послів до правителя варварської Русі, прохаючи військової допомоги. Взамін північний варвар просить руку імператорської сестри. Просьба ця викликає неабияке збентеження, бо вона не вкладається у поняття світової ієрархії правителів та їхніх держав і суперечить офіційним застереженням проти шлюбів з північними варварами, як вони викладені у праці, що писалася років сорок тому під керівництвом василевса Константина VII Порфирородного, діда Василя II. Становище Василя II, однак, украй скрутне. Царівну таки обіцяють видати за варвара, але натомість вимагають його навернення у християнство як умову прийняття його і його держави у сім'ю цивілізованих народів. Володимир – так звать варвара – дістає хрещення у своїй столиці, в Києві, у 987 чи 988 р. До Візантії вирушає військо в шість тисяч чоловік (все це, по суті, власні варяги Володимира – його недисципліновані найманці хвалькуваті голодранці, яких він хоче позбутися), що допомагає придушити бунт і виграти

важливу битву у квітні 989 р. Становище в імперії поліпшується, і нема чого посилати царівну на північ, аби пропадала в тамтешньому безкультур'ї. У квітні-червні 989 р. розлючений варвар нападає на наше місто Корсунь у Криму і захоплює його. Царівну доводиться таки віддати. Шлюб відбувається в Корсуні у 989 р. Володимир-христолюбець, його молода дружина Анна, разом з її церковним почтом та ще кількома представниками херсонського вищого духовенства й мирянами їдуть до Києва, де все населення охрещується. Глава нової церкви прибуває туди щонайпізніше в 997 році. На той час він уже має сан митрополита, є греком і походить з нашої Візантії.

Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської академії, 2001. – С. 50-54.

Уривок з “Повісті минулих літ”

У рік 6562 [1054] Представився великий князь руський Ярослав. А коли він ще був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: “Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, маєте між собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідівпогубете, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото

слухались ви мене, нехайвін вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ”.

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: “Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять”. І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 98-99.*

Уривок з “Повчання дітям” Володимира Мономаха

...Сидячи на санях¹¹⁰, помислив я в душі своїй і воздав хвалу богові., що він мене [до] сих днів, грішного допровадив. Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба [із] дітей моїх, – нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися...

Не наслідуй лиходіїв, не завидууй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею... Був молодим я і зостарівся, а не бачив я праведника покинутим, ні потомства його, щоби воно просило хліба. Повсякдень чинить милосердя і позичає праведник, і плем'я його благославенне буде. Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків. ...[треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними та меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися,

---

¹¹⁰ Тобто готуючись до смерті.

соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу в гору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь... У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочистиво, научися, за євангельським словом, “очима управляти”, язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукати себе на на добрі діла господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх.

Визвольте зобидженого, захистіть сироту, вступіться за вдовицю...

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його...

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялись ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте...

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не давайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, – напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом...

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, томущо всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе...

А коли щось добре умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть є сть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]...

Володимир Мономах. Твори // Літопис руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 454-458.

Уривок з “Повісті минулих літ”

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий *великий* князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг

він мав нахил, читаючи [іх] часто в день і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святес], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова... Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне... Ярослав же сей, я ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [іх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановлюючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков...

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 89-92.*

Знаменитий “Ізборник”

Ця рукописна книга 1076 року стала не тільки серйозною подією в культурі усієї Київської Русі, вона й сьогодні лишається однією з найважливіших історико-культурних пам'яток українського народу, доносячи до нас систему життєвих цінностей далеких пращурів, для котрих серед найголовнішого вважалось сказане ось у цих словах: “добре є, браття, читання книжне”, тобто освіта, високий пошанівок джерела знань.

Книги такого характеру й раніше з'являлися на Русі. Відома збірка матеріалів повчального жанру (вони називались “повчаннями”), яка датується трьома роками раніше “Ізборника”. Однак саме він примітний тим, що був складений не з перекладних творів болгарських авторів, а

переважно з місцевих матеріалів. Є тут, окрім згадуваної похвали читанню книг, повчанням батьків дітям, “Поради для заможних”, а також вибрані місця з різних проповідей. Дослідники виявили велику схожість творів “Ізборника” з проповідями митрополита Іларіона... Очевидно, тут можна вести мову про своєрідні прикмети всієї тодішньої загальнолітературної школи Русі, характерними ознаками якої були проповідницький тон, неодмінне прагнення поетичного вислову, густа насиченість твору афоризмами й прислів’ями, у яких сконцентровано справді велику життєву мудрість. Ось, скажімо, деякі з них: “Відвертайся від ласкавих улесливих слів, як від круків, що виколують тобі очі духовні”, або: “Закриває темна хмара сонячну красу та світло, губить молитви красу думка гнівна”.

Є в тексті “Ізборника” чимало повчань, спрямованих на моральне вдосконалення людини, заклики, щоб вона була добрішою в ставленні до інших. Приміром, такі: “Якщо лежиш у добре покритому покої, слухаєш вухами дощ рясний, подумай про бідаків, які нині лежать та дощові краплини, ніби стріли, їх ударяють”, “Якщо сидиш в теплому покої... , зітхни, подумавши про бідаків, що схилені над малим вогником – велику біду їх очі мають від диму, руки тільки зогрівають, а плечі і все тіло від морозу померзли”.

Через те, що “Ізборник” активно переписувався і популяризувався, він швидко став добре знаним по всій Київській Русі...

Слабошпицький М. З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – С. 67.

Уривок з “Повісті минулих літ”.

У рік 6598[1090]...У сей же рік освячена була церква святого Михайла переяславська Єфремом, тої церкви

митрополитом, який спорудив її великою, бо раніш була в Переяславі метрополія, і спорядив у ній багате убрання¹¹¹, оздобивши її всякими прикрасами і церковним начинням.

Сей бо Єфрем у ці роки багато звів споруд: докінчивши церкву святого Михайла, він заклав також церкву святого Феодора на [Єпископських] воротах города, і святого Андрія коло церкви [святого Михаїла] біля воріт, і кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані,- сього ж не було в Русі, – і прекрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими будовами”

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 127-128.*

Уривок з “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істині. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його – про воскресіння і про майбутній вік.

Отож, нагадувати в писанні сьому пророчі проповідування про Христа й апостольські повчання, про майбутній вік було б зайвим і марнословним. Що бо в інших книгах ізборни вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися; не до ворогів Божих, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок небесне царство.

---

¹¹¹ Ідеться про багате внутрішнє оздоблення: розпис, мозаїку, ікони, різні церковні шати.

Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов, а звитяги його і могутність поминають й пам'ятають ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі.

Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним від благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в мочі й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдиноподержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокорні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього око благого Бога, і розум усерці його. І осяг він суєту ідолбсбкої облуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю, видиму і невидиму. А що чув він завжди про благовірні землі грецькі, христорубиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса, і знамення, як цекви людьми повняться, як усі городи кріпляться, як усі люди широ моляться, перед богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навести. Що й сталося. І до Бога отак призволившись, людське ество скинув каган наш, а разом із зістарілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порох невір'я, увійшов у святу купіль і одродився од духу і води; в Христа охрестившись, одягнувся і вийшов із купелі, обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, прийнявши вічно імените з роду в рід Василя, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

Та не було сього досить подвигові його. Не тим тільки явив сущу в ньому до Бога любов, ще, заповідаючи по свій землі своїй людям хреститися в Отця і Сина і Святого Духа, і ясно, і велегласно в усіх городах славити Святу Трійцю, і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим.

І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом.

Тоді почав морок од нас одходити, і зорі з'явилися; тоді п'ятьма бісслугування погубила, і слово євангельське землю нашу осіяло.

Капища рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'явилися, біси розбігалися, хрест городи освячував.

Давня українська література. Хрестоматія. – К.: Освіта, 1996. – С. 189; 197-198).

Уривок з "Слова о полку Ігоревім"

То було в ті битви і в ті походи,
А такої битви – не чувано!
З зарання до вечора,
з вечора до світу
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
Кістями була засіяна,
А кров'ю полита:

Тугою зійшло це по Руській землі.
Що там шумить, що там дзвенить
далеко рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
Жаль-бо йому милого брата
Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня полудень упали
стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі
бистрої Каяли;
тут кривавого вина не достало;
тут пирували хоробрі русичі:
сватів попоїли
а самі полягли за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою до землі приклонилось.
І застогнав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастьми.
Тоска розлилася по Руській землі,
печаль буйна тече сред землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на
Руськую землю,
Хапали дань – по бранці од двора.

*Давня українська література. Хрестоматія. –
К.: Освіта, 1996. – С. 258-259.*

Хронологічна таблиця

Датування	Події
907, 911, 945 та 971 рр.	Договори Русі з греками – найстаріші пам'ятки українського писаного права
988 р.	“Охрещення” Русі Володимиром Великим. Християнство стало офіційною релігією Давньоруської держави
Кінець X ст.	Будівництво Десятинної церкви у Києві
1037 р.	Спорудження Софійського собору у Києві
1037 р.	“Правда Ярослава” – перша редакція кодексу писаного права Київської Русі – “Руської Правди”
1037-1039 рр.	Поява першого (“Найдавнішого”) Київського літопису
1050 р.	Написання “Слова про закон і благодать” митрополита Іларіона
1073 р.	Поява “Ізборника”
Початок XII ст.	Поява “Повчання дітям” Володимира Мономаха
1113 р.	Написання монахом Нестором-літописцем “Повісті минулих літ”
Бл. 1187 р.	“Слово о полку Ігоревім”
1205-90-ті рр. XIII ст.	Період руської історії описаний у Галицько-Волинському літописі

Запитання та завдання. 1. Визначте характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі. **2.** Які риси були притаманні ментальності русичів? **3.** Як вплинуло прийняття християнства на формування культури східних слов'ян? **4.** Назвіть автора “Повісті минулих літ”. **5.** Який історичний твір став продовженням Київського літопису? **6.** Назвіть найбільш відомі твори давньоруської літератури. **7.** Охарактеризуйте розвиток освіти в Київській Русі. **8.** Як називається найдавніший звід законів Київської держави? **9.** Коли було споруджено Софійський собор у Києві?

Тема № 4

Галицько-Волинське князівство в XIII – середині XIV ст.

План

1. Галицько-Волинська держава в період правління Данила Галицького.
2. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Галицького.
3. Культура Галицько-Волинського князівства.

Рекомендовані теми рефератів

1. Данило Романович – будівничий Галицько-Волинської держави.
2. Монголо-татарське нашествя під проводом Батия на Русь.
3. Боротьба Данила Галицького проти монголо-татар.
4. Соціально-економічний розвиток Галицько-Волинської держави в XIII – першій половині XIV ст.
5. Місто Львів – столиця Галицько-Волинської держави.

Тези відповіді

1. Галицько-Волинська держава в період правління Данила Галицького. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинське і Галицьке князівства в єдиній державі. Здійснюючи активну зовнішню політику, цей вольовий правитель зумів значно розширити межі своїх володінь. Проте, із його смертю (1205 р.) у Галицько-Волинській державі розпочався тривалий період міжусобиць, інтриг та іноземного втручання.

Помираючи, Роман Мстиславович залишив двох малолітніх синів – чотирирічного Данила і двохрічного Василька. Його вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою угорського короля Ендре II, була визнана боярами регентом при малолітньому Данилові, але втримати владу не змогла.

Восени 1205 р. – навесні 1206 р. племінник Романа, удільний белзький князь Олександр Всеволодович, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв Володимир, а в Галичі утвердилися сини Ігоря Чернігівського (героя “Слова о полку Ігоревім”) Володимир, Роман і Святослав, котрі по материнській лінії доводилися онуками Ярославу Осмомислу, тому могли законно претендувати на галицьку спадщину. Княгині Анні довелося утікати спершу з Галича, а далі й з Володимира. Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь, до провінційного Белза.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко увійшли в конфлікт зі свавільними галицькими боярами. Чернігівці стратили 500 бояр, а інші утекли до Угорщини, де під королівською протекцією перебував малий Данило. Галицькі бояри оголосили королеві про бажання повернути Данила Романовича на княжий стіл. Упродовж 1210 р. з’єднані сили угорців і місцевої знаті взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич, і дев’ятилітній Данило був урочисто посаджений на престол.

Під час заколоту 1213 р. галицька знать обрала князем боярина Володислава Кормільчича. Данила відвезли до матері на Волинь. Обурені цим польські і угорські феодали, під приводом захисту прав Данила і Василька, захопили Галичину та Волинь і розділили її між собою. Ендре II передав галицьке княжіння своєму п’ятирічному синові Коломану (Кальману). За санкцією папи у 1217 р. Коломан був офіційно коронований на Королівство Галицьке. Опорою малолітнього короля мали стати проугорськи налаштовані бояри на чолі з найзаможнішою людиною Галичини - Судиславом.

Краківський князь Лешко Білий взяв під свій контроль розчленовану на дрібні уділи Волинь. Намагаючись позбутися надто сильного сусіда, Лешко звернувся до свого

двоюрідного брата, новгородського князя Мстислава Удатного (Удалого). Використавши перебування Ендре II у хрестовому поході, Мстислав у 1219 р. вигнав угорців з Галича.

Лешко Білий, який розпоряджався Волинню, помістив вдову Романа Мстиславовича, Данила та Василька спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, які не полишали надії повернути батьківську спадщину. В 1215 р., коли Данилові виповнилося 14 років, Лешко Білий змусив Олександра Всеволодовича Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі. Впродовж наступних 15 років брати “збирали” батькову спадщину, діючи в тісній згоді між собою.

Коли в Галичі вокняжився Мстислав Удатний, Данило спробував увійти з ним у союз, одружившись 1219 р. на старшій Мстиславовій дочці Анні. Мстислав за порадою боярина Судислава у 1222 р. пошлюбив свою дочку Марію з молодшим сином Ендре II королевичем Ендре, і тоді ж передав йому в держання Перемишль. Не почувавши себе в Галичині впевнено, у 1227 р. Мстислав Удатний виїхав звідси назавжди. Від'їжджаючи, він заповів галицький стіл молодшому зятю – королевичу Ендре.

У 1230 р. міщани Галича запросили на княжіння Данила. Після тривалих боїв, у яких союзниками Романовичів виступали загони мазовецького правителя Конрада і половці, місто вдалося здобути. Проте до закінчення війни було ще далеко. Лише у 1238 р. Данило Романович повернув собі Галич і частину Галичини. 1239 р. князь здобув Київ і послав свого тисяцького Дмитра захищати місто від монголо-татар.

17 серпня 1245 р. під м. Ярославом на р. Сян відбулася вирішальна битва між претендентами на Галичину (Романовичі, угорці, половці, литовці, поляки). Ця битва,

виграна синами Романа, підсумувала сорокалітню боротьбу “за галицьку спадщину”. Данило остаточно утвердився у Галичині й віддав Волинь Василькові. Обидва князівства продовжували існувати як одне ціле під зверхністю старшого брата.

Данилові вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет в очах сусідів. На довгі часи зійшли у тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці.

У 1239 р. монголо-татарські війська на чолі з Батием (Бату) рушили на Південну Русь, зруйнували Переяславщину, Чернігівщину. 6 грудня 1240 р. після жорстокої облоги вони здобули та зруйнували Київ. Мужніх оборонців Києва на чолі з тисяцьким Дмитром, як і більшість жителів було вбито або полонено. З Києва орди Батия пішли на Волинь і Галичину, здобули та зруйнували Колодязин, Камянець, Володимир, Галич та інші міста. На початку 1241 р. монголо-татари рушили на Польщу, Угорщину, Хорватію. Повернувшись з переможного походу завойовники утворили у Пониззі Волги власну державу – Золоту Орду із столицею у Сараї. На Русі запанувало монголо-татарське панування (“іго”).

У 1246 р., після поїздки Данила у столицю Золотої Орди – Сарай, Романовичі досягнули м’якшої форми залежності від татаро-монголів: вважалися федератами (союзниками) хана. Вони змушені були висилати власне військо для татарських походів в Польщу та Литву, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили.

У внутрішній політиці князь Данило прагнув здобути прихильність міщанства. Він укріпив багато існуючих міст, а також заснував нові: Холм (1237), Львів (1256). Протекційна політика Данила сприяла переселенню у новозбудовані міста русичів, німців, поляків, вірмен, євреїв. Наслідком

економічної стабілізації стало те, що у 1250-х роках розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи з будівництва фортець та замків, метою яких була підготовка до боротьби з татарами.

Паралельно князь Данило розпочав переорієнтацію зовнішніх контактів Галицько-Волинського князівства. Його партнерами (чи противниками) віднині стають західні сусіди: угорські королі, краківські, мазовецькі і сілезькі князі, австрійські правителі, а також литовські володарі, чия щойно створена держава енергійно виступила на історичну арену. Данило звернувся до римського папи Інокентія IV з проханням організації хрестового походу європейських правителів проти монголо-татар. За це князь обіцяв перевести свої землі під церковну юрисдикцію Риму. Інокентій IV визнавав суверенність прав галицько-волинських князів, а у випадку з'єднання церков обіцяв збереження особливостей грецького обряду і слов'янської літургії. Проте організувати хрестовий похід не вдалось. Але в грудні 1253 р. в Дорогичині посланець Інокентія IV, абат бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Мессіни Опізо вручив Данилові королівські регалії – вінець, скіпетр і корону, та коронував його королем.

Король Данило Галицький для зміцнення держави використовував також династичні шлюби своїх дітей з правителями сусідніх земель. Він брав активну участь у політичному житті центральної Європи, втрутився у боротьбу за австрійський трон, кандидатом на який висунув сина Романа. Цими кроками Данило зумів зупинити експансію польських, угорських та литовських феодалів на українські землі.

Невдача з організацією антитатарської коаліції не зупинила Данила Романовича від конфлікту з монголо-татарами. У порозумінні з братом Васильком та синами він успішно вів війну з татарським воєнноначальником Куремсою і навіть взяв під контроль підвладні останньому

Болохівську землю та Поділля. Проте 1259 р. велике військо монголо-татар під орудою темника¹¹² Бурундая несподівано рушило на Галичину і Волинь. Бурундай змусив володарів князівства зруйнувати укріплення всіх, за винятком столиці – Холма, міст та фортець краю.

Помер Данило Галицький у 1264 р.

Таким чином, за правління короля Данила Романовича Галицько-Волинська держава змогла вистояти у внутрішній боротьбі з боярством, та зовнішній – з монголо-татарами. Князь зміцнив державу, уклав вигідні мирні угоди, скріплені міждинастичними шлюбами своїх синів. Авторитет князя, його активна зовнішня політика стали стимулом до проголошення галицьких і волинських земель королівством.

2. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Галицького. Після смерті Данила Галицького його син Шварно Данилович (1264-1269) на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Лев Данилович (1264–1301), який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна – Холм, Белз і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю і частину Закарпаття з м. Мукачевим (1292). У Володимирі в цей час правив Володимир Василькович (1271-1289), у Луцьку Мстислав Данилович (з 1289 р. також у Володимирі).

Лев Данилович загалом проводив агресивну зовнішню політику, якій сприяло ослаблення західних сусідів. Він визнав зверхність Золотої Орди, залишаючись, як і його батько, союзником хана. Столицю держави Лев переніс до міста заснованого на його честь.

Енергійні звоєвницькі плани Льва не були до вподоби його двоюрідному брату Володимирі Васильковичу, правителю Волині. Він не брав участі у походах Льва, всю увагу приділяючи будівництву та укріпленню міст, зведенню храмів, збиранню книжок. Як висловився про нього

---

¹¹² Темник – ватажок загону чисельністю 10 тис. воїнів.

літописець “Це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде”. Саме з його смертю завершується Галицько-Волинський літопис, тому про події наступних десятиліть історики мають лише епізодичні відомості.

Після смерті князя Льва Даниловича престол унаслідував єдиний представник роду Романовичів Юрій I Львович (1301-1308). Час його правління позначився відносним мирним розвитком держави та економічним розквітом. Ослаблення Золотої Орди позитивно вплинуло на зміцнення позицій Юрія I. Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра і Південного Буга. І хоча Юрію I довелось повернути польським князям завойовану батьком Люблінську землю (1302), інші конфлікти з сусідами вирішувались мирним шляхом. Юрій I прийняв титул “короля Русі та князя Володимирії”. У 1303 р. за згодою царгородського патріарха у Львові утворено окрему Галицьку митрополію. Її утворення сприяло розвитку традиційної культури і допомагало захищати політичну незалежність об’єднаного князівства.

У 1308-1323 роках у Галицько-Волинській державі спільно правили сини Юрія I – Лев II і Андрій (1315-1323). Їх активна зовнішня політика була спрямована на налагодження союзницьких і торгівельних відносин з Польщею та Тевтонським орденом. Союз з тевтонцями був необхідний для обмеження впливу зростаючої Литовської держави та для боротьби з татарами. Для умиротворення литовських князів, що захопили Дорогочинську та Берестейську землі, укладено міждинастичний шлюб доньки Андрія з сином литовського князя Гедиміна – Любартом.

У 1315 і 1320-1322 роках в Закарпатті відбулись повстання селян та місцевих феодалів проти короля Угорщини Карла-Роберта Анжуйського. Після їх придушення

Галицько-Волинська держава втратила Мукачеве та прилеглу округу.

Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають – у поході проти Орди) загинули обидва останні представники роду Романовичів – брати Андрій та Лев Юрійовичі, перший з яких був волинським, а другий галицьким князем (після смерті Данила Галичина і Волинь формально становили єдину державу, хоча частіше управлялися двома правителями).

У 1324-1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів епізодично згадуються двоє братів-князів із Сілезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий престол зайняв обраний волинськими боярами 14-річний Болеслав Тройденович, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юріївни. Він був охрещений за руським обрядом під іменем Юрія II. Князь перемістив столицю у Володимир, проте міцної опори серед місцевої знаті не знайшов. Князю закидали надмірну протекцію міщанам-іноземцям – чехам та німцям, потурання католицькому духівництву та ін. Внаслідок боярської змови 7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава було отруєно, а на княжий стіл запрошено Любарта Гедиміновича, охрещеного Дмитром. Реально влада Любарта-Дмитра обмежувалася Волинню.

За певними свідченнями (втім, доволі сумнівними), Юрій-Болеслав перед смертю визнав своїм наступником польського короля Казимира III. Через декілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир оволодів Львовом, проте втримати його не зміг, наразившись на сильний опір міщан. Тож фактичним розпорядником Галичини впродовж 1340-х рр. став один з найближчих радників покійного Юрія-Болеслава – боярин Дмитро Дедько. Під титулом “старости й управителя Руської землі” він проводив майже незалежну політику. В 1344-1345 рр. Казимир III зумів відірвати від територій, контрольованих

Дедьком, Сяноцьку землю, а 1349 р. здійснив масштабний похід на Русь, захопив Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року Володимир, Берестейщину. Белзьку та Холмську землі волинян вдалося відвоювати, а боротьба за Галичину продовжувала з перервами тривати аж до 1382 р.

Так завершився розтягнутий більш, як на півстоліття другий цикл воєн “за галицьку спадщину”. Власне в ці неспокійні часи остаточно окреслилась переорієнтація життя галичан на Захід, на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів. Так, з середини XIV ст. у містах почало розповсюджуватись магдебурзьке право, занесене іноземцями-ремісниками; в княжих канцеляріях під впливом юридичної практики латинського документа оформилися канони руської актової мови; у вжиток увійшло безліч нових реалій соціального життя і супутніх їм деталей побуту.

3. Культура Галицько-Волинського князівства. Культура Галицько-Волинської держави була частиною і, водночас, продовженням культури Київської Русі. В той час, як південноруські князівства під навалюю татар у культурному відношенні суттєво занепадають, Галичина і Волинь стають потужними осередками збереження старих – візантійсько-руських культурних традицій та запозичення нових – західноєвропейських.

Галицько-Волинська держава зберігала тісні економічні та культурні зв'язки з Київською, Чернігівською, Пінською та північними землями Русі. Через Галичину і Волинь пролягали важливі торгівельні шляхи зі сходу на захід. На Волинь і в Галичину надходили ремісничі і художні вироби з Київщини та північно-руських князівств, прибували ремісники та митці. Водночас, близькість до Польщі, Угорщини, Чехії та інших західноєвропейських держав перетворювала Галицько-Волинську державу у зону обміну політичними, економічними і, особливо, культурними надбаннями між Заходом і князівствами Русі.

Побутова культура населення Галицько-Волинської держави була обумовлена рівнем розвитку економічних і політичних відносин. На жаль, до наших днів збереглися лише епізодичні відомості про тогочасний побут. Так, населення західних земель України проживало у містах та селах. Невеликі за розмірами села складались з відокремлених дворич (житлові та господарські будівлі, виконані з дерева), кожне з яких було оточене землеробськими угіддями, пасовищами та лісом. Побутова культура селян мало змінилась з часів існування Київської держави. Землеробський, осілий спосіб життя поєднував любов до землі, родини та Батьківщини з християнськими цінностями.

Побутова культура міщан значною мірою залежала від їх майнового та соціального становища. Заможніші верстви населення могли собі дозволити краще житло, дорогий, привезений купцями із-за кордону одяг, зброю і посуд. Феодальна еліта використовувала золоті та срібні прикраси, закордонні тканини, іноземну їжу і вина.

Галицько-Волинський літопис залишив нам описи укріплень міст, міських та позаміських будинків князя та його адміністрації, багатьох церков та монастирів. Міські собори та церкви будувались з каменю, цегли та дерева, прикрашались колонами, різьбою, мозаїкою, скульптурами, іконами, вітражами, ювелірними виробами, литвом з кольорових металів. Князі та наближені до них сановники вважали своїм обов'язком жертвувати значні кошти на будівництво та оздобу церковних споруд.

Осередками культурного життя держави була церкви та монастирі православної церкви, князівські двори та міста (Володимир-Волинський, Галич, Холм, Львів, Перемишль та інші). Переважна маса населення засвоювала освіту та культуру через вивчення старослов'янської мови (церковна мова). Такою мовою навчали у школах при церквах та монастирях дітей різних прошарків населення. Кращі учні й,

передусім, вихідці із заможних верств здобувати вищу освіту. Для цього обов'язковим було добре знання грецької мови.

Фольклорні пам'ятки Галичини і Волині дійшли до наших днів фрагментарно і то лише завдяки місцевим літописам та польським хронікам. У Галицько-Волинському літописі згадуються народні перекази про початок Галича і Галичину могилу, про хана Отрока і про євшан-зілля, пісні про князів Романа, Данила і Василька, а також приказки та приповідки. Найвідоміший польський середньовічний хроніст згадує героїчну пісню на честь князя Мстислава Мстиславовича. До наших днів дійшли згадки про відомого, але гордого співця-дружинника Митусу з Перемишля, який не хотів служити Данилу Галицькому, про половецького музиканта Ора та інші. Подібні згадки свідчать про багатство усної народної творчості галичан і волян, її багатогранність.

Найціннішою історичною та літературною пам'яткою XIII ст. на західноукраїнських землях без сумніву є Галицько-Волинський літопис. Він був створений за зразком візантійських хронографів і був компіляцією з різних джерел: літописів Галича, Володимира, Холма, Перемишля, Пінська, Любомиля, візантійських хронік, літературних і наукових творів, офіційних документів, усної народної творчості. Його редактори не виходили з хронологічного переліку подій, а намагались подати прагматичне оповідання в біблійному стилі, з оцінкою діяльності князів Романовичів, згодом, волинської династії, особливо, Володимира Васильовича. Літописи створювались при різних князівських дворах, але загалом були продуктом однієї літописної школи.

Отже, культура Галицько-Волинської держави тісно пов'язана з культурою Київської Русі, є її органічним продовженням. Увібравши в себе західноєвропейські запозичення та впливи, вона водночас зберегла та передала культурні надбання Русі народам Центральної та Західної Європи.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002.
2. Галицько-Волинський літопис / Перекл. і післямова Л. Махновця // Жовтень, 1982. – № 7.
3. *Карпини Плано Иоанн де*. История монголов. – СПб., 1911.
4. Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989.
5. Хрестоматія по истории СССР с древнейших времен до конца XV в. – М., 1960.
6. Хрестоматія з історії СРСР. – Т. I. – К., 1940.

Література:

1. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 65-70.
2. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
3. *Винокур О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – К., 1991.
5. Давня історія України. – Кн. 1-2. – К., 1994, 1995.
6. *Єфименко О.* Історія України та її народу. – К., 1992.
7. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
8. *Ісаєвич Я.Д.* Культура Галицько-Волинської Русі // Вопросы истории, 1973. – № 1.
9. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990.
10. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. – К., 1997.

12. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.
13. *Котляр М.Ф.* Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.
14. *Котляр М.Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К., 2005.
15. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979.
16. *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. – К., 1996.
17. *Котляр Н.Ф.* Галицко-Волинская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 год. – М., 1997.
18. *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – СПб., 2003.
19. *Паушто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950.
20. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1. – К., 1995. – С. 233-269.
21. *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996.

Документи та матеріали

Уривок з Галицько-Волинського літопису про діяння князя Романа

У рік 6709 [1201]. Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всеї Руської землі, князя галицького.

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих, ... Він-бо кинувся на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за

Залізні ворота, а [хан] Сирчан zostався коло Дону, рибою живлячись.

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 368.*

Уривок з Галицько-Волинського літопису про боротьбу Данила Романовича проти угорців

По тих же літах [березень 1233 р.] двинув рать Андрій-королевич на Данила... Андрій-королевич рушив проти нього, сиріч на січу. Він ішов по рівнині, а Данилові й Василькові [треба] було з'їхати з високих гір. І деякі ж заперечували: "Хай би стали ми на горах", – вони були проти того, щоб сходити. Данило тоді сказав, як ото писання говорить: "Той хто зволікає на битву – боязливу душу має", – [і] заставивши їх, він поспішив зійти на них.

Василько при цім ішов проти угрів [праворуч], а Дем'ян-тисяцький та інші війська многі йшли ліворуч, а Данило йшов своїм полком посередині. Полк же його був великий і виладнаний був із хоробрих людей із ясним оружжям, і вони [угри], бачачи їх, не хотіли зітнутися з ним, а повертали на Дем'яна та інші полки.

Але приїхали соколи, стрільці [Данилові], і не видержали люди [Андрієві] – вони побили їх, і ті прийшли в замішання. Дем'ян тим часом зіткнувся з Судиславом [Бернатовичем], а князь Данило заїхав у тил їм і [вої його] кололи їх. Дем'ян же подумав, що то все вороги є, і побігли [люди Дем'янові] перед ним [Данилом]. А Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався, і він видобув меча свого, і, поглянувши сюди й туди, побачив, що полк Васильків стоїть, добре борючись і угрів ганяючи. Видобувши меча свого, він рушив братові на підмогу і багатьох поранив, а інші ж од меча його умерли. З'єднавшись із воєводою Мирославом і побачивши, що угри збираються

[докупи], вони поїхали на них удвох, і ті, не видержавши, побігли. Та приїхали другі [угри], і вони зіткнулися [з ними], і ті не видержали. А вони обидва, ганяючись, розлучилися. Потім же [Данило] бачив, що брат його добре бореться – і сулиця його була кривава, і ратище посічене ударами мечів...

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 389.*

Повідомлення Галицько-Волинського літопису про битву на Калці

У рік 6732 [1223]. У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многи [половці] побиті були. І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не допоможете нам, – [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете”. І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: “Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй”.

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославович] у Козельську і Чернігові, а Мстислав Мстиславович [Удатний] у Галичі, – це ж були старійшини в Руській землі... Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславович київський та багато інших князів... А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі. Звідти ж, [із Києва], рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І прийхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці прийхали, і кияни, і смольняни, й інші землі. Всі ми посуху Дніпро перейшли, – так ото покрита вода була безлічю

човнів. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, – човнів же була тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був вже з ними [воєвода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич.

Коли ж прибули вісті у стани, що [татари] прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши [це] і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінники, які були з ним, і багато інших князів, з ним погнали подивитись на небачену рать. Але ті одійшли, і Юрій [Домажирич] їм, [князям], говорив: “Вони стрільці є”. А інші казали: “Вони прості люди є, гірші половців”. Юрій же Домажирич мовив: “Вони ратники є і добрі вої”. І, приїхавши [назад], вони сказали [це] Мстиславу [Романовичу], і Юрій [про] все сказав. І промовили молоді кнізі: “Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!”

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав [Святославович] чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок [23 травня 1223 р.]. І зустріли татари полки руські, але стрільці руські перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот...

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки [І] зустріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари зустріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам [піти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же він поїхав у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: “Оружіться!”

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославович], сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була межі ними.

Коли зіткнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зіткнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їх стріляють сильно, повернув коня свого на втечу – через те, що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу й мужністьвіку свого. Був бо він смілий і хоробрий, од голови й до ніг його не було нанім вади”.

І сталася побіда над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх.

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 379-381.*

Уривок з “Історії монголів” Плано Карпіні посланця римського папи Інокентія IV у Золотій Орді (1246 р.)

Татари... пішли проти Русі і зробили велике винищення в землі Руській, зруйнували міста і кріпості, повбивали людей, обложили Київ, що був столицею Русі, і після довгої облоги вони взяли його і повбивали жителів міста; звідси, коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, що лежали в полі; бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер воно зведене майже наніщо; ледве існує там двісті домів, а людей тих держать вони в самому найтяжчому рабстві. Просуваючись сюди, вони своїми боями спустошили ссю Русь.

Вони [золотоординці] ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряються їм, бо ...мають від Чінгісхана наказ підкорити собі всі народи... І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей... Чоловіків, що не мали дружин, забирали з собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків... Решті ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину... Хто не заплатить цієї данини... лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними, наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воєводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою надокучливістю просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших же шукають нагоди вбити... З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишуковують засобів

винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають... А коли помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі... В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять своїх баскаків (збирачів данини), волі яких провіннії коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподіванно і раптом на них кидаються...

Іоанн де Плано Карпини. Історія монголів. – СПб., 1911. – С 33-34.

Уривок з Галицько-Волинського літопису про боротьбу галицько-волинських князів з татарами та першу письмову згадку про Львів

[Зима 1254-1255 рр.]. Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воеводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів [Болохівську землю], а Львові – Побожжя і людей татарських¹¹³.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] міста. І взяв він Городок, і Сімоць і всі городи, що піддалились татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. ...і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним

---

¹¹³ Татарські люди – населення, що було безпосередньо залежне від татар.

прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Данила...

[1257 р.]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило – в Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши ж [ріку] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось отожа гріхи [наші] загорітися Холмові... Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [заграву] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікалив лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його... Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби избавив їх бог од нашестя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, послали вони обоє [гінців] сюди й туди. І коли прилучилось Васильковим людям виїхати [в поле], то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили...

[Літо 1258 р.] Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай, безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місцях Куремсиних [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: “Я їду на Литву. Якщо ти спільник еси, піди зо мною”.

Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом думати]. Печальними будши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром.

Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата...

[1259 р.] А потім сказав Бурндай Василькові: “Якщо ви есте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі”.

[I] Лев розкидав [города] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем’янець розметав і Луцьк.

І тоді рушив Бурндай до [города] Володимира, а Василько-князь – із ним... Бурндай же став мовити про Володимир: “Васильку! Розмечи город!” І князь Василько почав думати в собі про город, тому, що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [I] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь... А після цього рушив Бурндай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним... Бурндай тоді, роздивившись укріплення города, [побачив], що не може взяти його, і тому став він мовити Василькові-князю: “Васильку! Се город брата твого. Їдь скажи городянам, щоб вони здалися”. І послав він з Васильком трьох татаринів..., [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши під город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], прийшовши під город, став мовити городянам, а татари, прислані з ним, – слухати: “Констянтіне-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мого і мій, здайтеся!” Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрістю знак. І [посадник] Констянтин [Положишило], стоячи на заборолах городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: “Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат еси брату своєму, а ворог есь йому”.

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая, і повідали річ Василькову, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна...

*Літопис руський. За Іпатським списком /
Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 416-422.*

Уривок з Галицько-Волинського літопису про коронацію Данила Галицького

[1253 р.] У той же час прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”. Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа веронського і каменецького [Якова Браганца], кажучи йому: “Прийми вінець королівства”. Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: “Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?”.

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов¹¹⁴, несучи вінець [і] обіцяючи: “Ти матимеш поміч од папи”. Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Сомовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих”.

Він, отож, прийняв вінець од бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [Ін]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [Ін]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз’єднання церкви.

---

¹¹⁴ За польськими дослідженнями подорожей та місць перебування абата Опізо, він був у Данила в Дорогочині у грудні 1253 р.

Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогочині, коли він ішов на війну [проти ятвягів] із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським.

Літопис руський. За Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. – К., 1989. – С. 412-413.

Лев Данилович у Львові

По смерті батька Лев правив виділеними йому землями і жив у Галичі. Якось він сказав братам – Мстиславові і Шварну, що сиділи на тронах в інших містах Галицько-Волинського князівства: “Львів мені миліший, перенесу столицю з Галича до Львова”.

І молоде місто, засноване його батьком, стало рости і розбудовуватися. Багато гарних і величних споруд з’вилось тоді в ньому. І татари не перечили цьому – Лев умів підтримувати з ними мирні стосунки. Тай не були вже вони тією страшною силою, що раніше, оскільки в них безперервно точилися ханські міжусобиці за владу.

1270 року занедужав і помер Левів дядько Василько Романович. Тепер головним князем усієї Галицько-Волинської держави став Лев Данилович, а столицею – місто, наречене його ім’ям.

На вулицях Львова вже чути було і німецьку, й польську, й угорську мови. А потім залунала й вірменська – з дозволу Лева тут оселилася ціла вірменська колонія... Місто Лева швидко стало знаним на всю Європу. Це була столиця все ще сильної держави і важливий культурний центр... [У державі] процвітали всякі ремесла й науки, виростали церкви й монастирі – свідчення заможності краю...

Слабошпицький М. З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – С. 52-53).

Уривок з “Хроніки Львова” Варфоломія Зиморовича про будівництво князем Львом Даниловичем Високого та Низького замків у Львові та заселення території міста (70-ті рр. XIII ст.)

Лев ... дбаючи ретельно про власну безпеку і долю простого люду, що опинився між польським молотом і татарським ковадлом, завжди і літом і зимою у супроводі численних дружинників був готовим до бою. Оскільки жадібні до багатой здобичі татари щороку спустошували нападами Руську землю, чимало знатних панів будували на стрімких кручах або серед непрохідних болот сховища і укріплення для безборонного люду, розуміючи, що ворожі наскоки стримуються не лише військовими загонами, але й мурами укріплень. За їх прикладом і наш Лев також вирішив побудувати фортецю. 1270 року споруджено львівський замок. Побачивши на самому кордоні своїх володінь вигідну у військовому відношенні гору, захищену знизу немовби кільцем вкритих лісом долин, і самою крутістю, яка... може стримати ворога, він негайно наказав побудувати на вершині нашвидкоруч фортецю зі зрубаних на тому ж місці дерев і оточити її загородами і міцним частоколом. Він наказав також розмістити у внутрішніх спорудах регалії княжої влади, замкову скарбницю, військову здобич і арсенал і вирішив перенести свою княжу резиденцію на цю гору, з вершини якої відкривався широкий краєвид...

Але, перезимувавши одну зиму у своєму замку серед лютого завивання невсцухаючого північного вітру і відчувши незручність житла на крутому схилі, по якому ледве піднімалась, задихаючись, тяглова худоба, князь був дуже незадоволений цим місцем. Поблизу, у заболоченій місцевості, він побудував інший замок – нижній, пристосований більше для життя, ніж для оборони, а верхній замок доручив охороняти численним вартовим і охоронцям, щоб заховані там скарби, призначені на випадок війни, були

надійно захищені від приїжджих чужинців. А тоді княжа свита, домашня челядь, дружинники і всі придворні, щоб завжди бути готовими до виконання волі володаря, заселили у шатрах і наспіх збитих халупах місцевість між обома замками, по якій між ними був постійний рух. Так без попереднього задуму вони створили першу подобу підзамчанського поселення – проїжджий гостинець, пересічене вуличками. Відтоді майже аж до наших часів це підзамче густо заселене здебільшого русинами, а також вірменами і євреями. Тут найбільше їхніх храмів, оскільки за часів панування Льва їхні предки першими зайняли своїми будовами цю частину гірських схилів. В ті часи... татари не припиняли руйнувати до кінця вже не раз спустошену ними Руську землю, плюндруючи поля і забираючи худобу. Тому селяни, втративши рідні оселі, з дня на день зтікалися юрбами до фортеці Льва, так що для їх оселення вже не було достатньо ні схилів гори, ані вибалків біля її підніжжя. Довідавшись про напливи різнорідної людності, щоб звільнити від такого великого скупчення прилеглу до замку землю, Лев виділив для майбутнього міста найближчу долину під мурами обох замків, густо порослу лісом... Це скупчення біженців, що прагнуло лише врятуватись від пазурів скіфських гарпій і не задумувалось про майбутні небезпеки, вважаючи, що будь-яка гавань краща за розбитий корабель, тим не менше негайно стала за наказом князя до роботи, перш за все у густих лісах і недоторканих гаях, надзвичайно багатих на дерево, придатне до будівництва.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 10-11.*

Уривок з Галицько-Волинського літопису про походи золотоординських військ, перебування їх на Львівській землі і облогу Львова (1287 р.)

Телебуга¹¹⁵ хотів іти на Краків, але не дійшовши до нього повернув назад у Торжку. Бо прийшла звістка до нього, що Ногай¹¹⁶ випередив його в поході на Краків. А про те була між ними велика незгода і, так й не зустрівшись з Ногаєм, пішов назад, на землю Льва, на місто Львів. І стояли у Львовій землі 2 тижні, харчуючись і не воюючи. І не давали з міста вийти за харчем. Хто ж виїхав з міста, одних убивали, інших брали у неволю, а деяких, пограбувавши, відпускали нагих, а ті від морозу помирали, бо була зима люта вельми... А по відході Телебуги і Ногая князь Лев полічив, скільки загинуло у його землі людей, скільки попало в неволю, скільки було вбито і скільки волею божею померло – [всього] дванадцять з половиною тисяч.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 11.*

---

¹¹⁵ Телебуга, Талабуга (?-1291) – золотоординський воєнноначальник, з 1287 р. Хан Золотої Орди.

¹¹⁶ Ногай (?-1300) – золотоординський темник (начальник 10 тис. воїнів), син хана Джучі.

**Лист галицько-волинського князя Юрія-Болеслава
Тройденовича із Львова до великого магістра
Тевтонського ордену Людера про намір зберігати з ним
мирні відносини (11 лютого 1334 р.)**

Всім, що вірно вшановують знамено Христа, що читатимуть або оглядатимуть дані сторінки, Юрій, з дару бога уроджений князь і володар Русі [шле] вітання і [бажає] радості у Христі та приємності в досягненні жаданих насолод.

Прагнемо довести рядом документів до відома вашій світлості і всім загально, що з уваги на численні обгрунтовані і законні причини, а також [з огляду] на добро, що є незаперечним, відповідним та належним [всій] державі, ми та блаженної пам'яті наші найдорожчі попередники, а саме Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій разом із найсвітлішими знатними панами, колись генеральними магістрами Пруссії, починаючи з минулих часів від пана генерального магістра і його наступників аж до часів славетного знатного пана з Браунтвейга, нині правлячого генерального магістра Пруської землі, і з їх землями, людьми та жителями звикли укладати та скріплювати союз постійного, усякого можливого миру та згоди, що видно як з документів цих же наших попередників, так і наших, складених у справі осягнення і дотримання згаданих угод. Бажаємо й ми такого союзу та згоди з преподобним паном Людером, славним вельможею з Браунтвейга, генеральним магістром Пруссії та його співнаставниками, його землями, його як знатними, так і простими людьми та жителями [з одного боку] та нашими боярами, а також військовими – Ходором, єпископом Галицьким, Дмитром Детьком, Хотьком, суддею нашого двору, Юрієм Лисим, Михайлом Єлезаровичем, Олександром Молдайовичем, Бориском Кракулою та нашими землями і людьми [з другого], без будь-якого прихованого підступу зберігати непорушно [союз та згоду] на вічні часи.

Ми ж, щоб закрити рот наклепникам та брехунам і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішалась більшою силою й обґрунтованістю.

На засвідчення цього всього ми веліли скріпити дані сторінки підвішенням нашої та наших бояр або військових печаток.

Дано і звершено у Львові, в найближчу п'ятницю перед першою неділею великого посту, року від втілення бога 1334.

Історія Львова в документах і матеріалах.

Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 11-12.

Уривок із “Хроніки” Яна Длугоша про захоплення Львова польським королем Казимиром III (після 2 квітня 1340 р.)

Коли король Польщі Казимир довідався про нього [смерть князя Юрія Тройденовича], він нашвидкоруч зібрав із своїх придворних, і панів військо [і] після великодного тижня поспішно напав на Русь і обложив місто Львів. Деякий час мешканці Львова витримували облогу, але пізніше, придушені голодом, разом з руськими боярами, що обороняли Високий і Низький замки і саме місто, вислали до короля [парламентарів] з повідомленням, що готові йому скоритися, коли король твердо пообіцяє, що не заборонятиме їхньої віри та обрядів. А коли король погодився на такі умови (бо знав, що якби не пристав на це, русини завзято витримували б облогу і боронилися б до останнього), відкрили брами і впустили короля зі всім військом; а віддавши обидва замки, урочисто присягли йому на вірність і послух. Король, зайнявши замки і місто Львів, знайшов там численні і дуже дорогі скарби, що лишилися по давніх князях

Русі – золото, срібло, перли, дорогоцінні каміння і клейноди, серед яких було два золоті хрести з великими частками дерева господнього хреста, дві корони величезної вартості, оздоблені дорогими каміннями і перлами, а також мантию і розкішний трон, всі в золоті і каміннях, – і забрав до своєї скарбниці. Потім підступив під Володимир і як замок, так і місто, а з ними і всю Волинську землю загарбав. Нарешті львівський і володимирський замки, на той час дерев'яні, для охорони й оборони яких треба було значну кількість людей і зброї, спалив, щоб після його відходу ніхто не наважився повстати; у столиці львівської землі посадив свого старосту і лишив частину лицарів, щоб народ, який щойно склав присягу, принаймні страхом у вірності тримали. Сам, збагачений величезними жертвами і дарами русинів, переможно і без перешкод вертав до Польщі, поспішаючи з натхненням, щоб у Кракові скласти здобуті скарби, і ще більшою могутністю засявав.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 12-13.*

**Лист “правителя або старости Руської землі” Дмитра
Детька до магістрату і купців м. Торуня із запрошенням
приїжджати з товарами у Львів, як це мало місце під час
влади попередніх князів (лютий-червень 1341 р.)**

Славним мужам і гідним віри намісникам, радникам, купцям усієї громади в Торуні – Дмитро Детько, правитель, або староста Руської землі [бажає] постійного здоров'я в богові.

Пам'ятаючи велику таємницю цього святого вислову: “блаженні, хто перебуває в мирі, бо їм належатиме земля”, ми усунули суперечку, посіяну з намови диявола між польським королем Казимиром і нами, й, натхненні

животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди. Тому бажаємо, щоб усі, хто хоче їхати в Руську землю, знали, що згідно з правами наших попередників [кожен], нікого не лякаючись, може безпечно приїздити з товарами до Львова. А тим, хто вирішив приїхати сюди на стале перебування, уступаємо і даруємо вільну спадщину і ці лише мали б сплачувати річний податок, як то було раніше, а також повинні зважати на інші права. А шкоди, заподіяні львів'янами після смерті нашого володаря¹¹⁷, блаженної пам'яті руського князя, беремо цим листом, як й іншими, на себе.

А на підтвердження обіцяного та на підсилення довір'я до нас, ми веліли скріпити цю сторінку нашою печаткою.

Дано у Львові, цього року.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 13.*

Лист папи римського Бенедикта XII краківському римо-католицькому єпископу з дорученням звільнити польського короля Казимира III від присяги шанувати права і звичаї населення Галицько-Волинського князівства (29 квітня 1341 р.)

Надзвичайна відданість апостольській столиці, що її проявив найдорожчий син во Христі славний король Польщі Казимир, заслуговує того, щоб і ми були прихильні і ласкаві до нього і до всього, що стосується спасіння його душі. З поданого до нас прохання цього короля ми недавно довідались, що, коли схизматицький народ русинів за

---

¹¹⁷ Мова йде про повстання львів'ян після отруєння в 1340 р. Юрія-Болеслава Тройденовича, під час якого було розгромлено двори багатих іноземних купців.

допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином, і прагнучи помститися за кривду заповідяну християнській вірі, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

Староста¹¹⁸ цього народу звернувся до татарського хана Узбека, що йому, як стало відомо, цей народ давав данину, і добився, щоб той послав дуже велике татарське військо для завоювання і знищення Польського королівства. Зважаючи на те, що він не отримав би від навколишніх католицьких монархів необхідної допомоги, якщо б навіть просив її, враховуючи наслідки цього і знаючи про готовність старости і згаданого народу виконати його доручення, король уклав договір з цим старостою і народом, які засвідчили йому послуги і підданство. За цим договором король під присягою обіцяв, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги.

Дбаючи про спасіння душі згаданого короля і маючи до тебе особливе довір'я в бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту.

Дано в Авіньйоні третього дня червневих календ у третій рік нашого понтифікату.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 14.*

---

¹¹⁸ Дмитро Детько.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1199 р.	Створення єдиної Галицько-Волинської держави
1205 р.	Смерть князя Романа Мстиславовича та початок боротьби за володіння Галичиною та Волинню
1201-1264 рр.	Роки життя Данила Романовича (Галицького)
1223 р.	Битва на р. Калці
1237 р.	Заснування м. Холм
1238 р.	Остаточне утвердження Данила Романовича у Галичі
1239-1241 рр.	Завоювання південноруських князівств монголо-татарами на чолі з ханом Батиєм
1240 р.	Руйнація Києва монголо-татарами
17 серпня 1245 р.	Битва під Ярославом
1246 р.	Поїздка Данила Галицького у Сарай, заключення союзницької угоди із Золотою Ордою
Грудень 1253 р.	Коронація Данила Галицького у Дорогочині
1256 р.	Заснування м. Львова
1259 р.	Руйнування галицько-волинських фортець та укріплень за наказом татарського темника Бурундая, крах антитатарської політики Данила Галицького
1264-1301 рр.	Правління Льва Даниловича
1301-1308 рр.	Правління Юрія I Львовича
1303 р.	Заснування окремої Галицької митрополії
1308-1323 рр.	Правління Андрія та Льва II
1225-1340 рр.	Правління Юрія II Болеслава
1340-1385 рр.	Правління на Волині Любарта-Дмитра
1349 р.	Захоплення Галичини Казимиром III

Запитання та завдання: **1.** В якому році волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинське і Галицьке князівства в єдину державу? **2.** Охарактеризуйте боротьбу за “галицьку спадщину” після смерті князя Романа Мстиславовича. **3.** Коли і де відбулася вирішальна битва між претендентами на “галицьку спадщину”? **4.** В якому році монголо-татари зруйнували Київ? **5.** Яка форма залежності від монголо-татар була встановлена в Галицько-Волинській державі за часів правління Данила Галицького? **6.** Коли і ким було засновано місто Львів? **7.** Охарактеризуйте зовнішню політику Данила Галицького. **8.** Яку зовнішню політику проводив князь Лев Данилович? **9.** Коли у Львові було встановлено окрему Галицьку митрополію? **10.** Назвіть основні події політичної історії Галицько-Волинської держави в першій чверті XIV ст. **11.** Хто був останнім галицько-волинських князем? **12.** За яких обставин Галичина була завойована польським королем Казимиром III?

Тема № 5

Соціально-економічне, церковне та культурне життя на українських землях в складі Литви та Польщі у середині XIV – середині XVII ст.

План

1. Соціально-економічні процеси в XIV – першій половині XVII ст.
  - 1.1. Промисли та сільське господарство.
  - 1.2. Розвиток міст. Магдебурзьке право.
  - 1.3. Торгівля.
  - 1.4. Соціальна структура населення.
  - 1.5. Формування козацтва як стану.
2. Церковне життя.
3. Берестейська унія та її наслідки.
4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст.

Рекомендовані теми рефератів

1. Цехова організація українських середньовічних міст.
2. Торгівля середньовічного Львова.
3. Формування фільварково-панщинної системи господарювання на українських землях.
4. Запорізька Січ у XVI – середині XVII ст.
5. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
6. Гетьман Михайло Дорошенко.
7. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
8. Церковні братства – перші громадські організації українського православного міщанства.
9. Першодрукар Іван Федорович.
10. Полемічна література кінця XVI – середини XVII ст.

Тези відповіді

1. Соціально-економічні процеси в XIV – першій половині XVII ст.

1.1. Промисли та сільське господарство. Основу економіки України у XIV-XVII ст. становили землеробство й промисли: мисливство, бортництво, рибальство. У XIV-XV ст. у господарській діяльності значної частини населення переважали промисли. Внаслідок татарської навали і близькості Криму занепала аграрна культура східноукраїнських земель. Обезлюднівши, вони перетворились на суцільні мисливські й бортні “уходи” (угіддя). Вони стали територією особливої форми експлуатації природних багатств – сезонного “уходництва”. Ним займались промисловики-професіонали, а також міщани і селяни.

У XIV ст. на Волині та Поліссі існували села мисливців, бобровників, сокільників, що жили з полювання. У лісах були також села бортників, які займались пасічництвом. Повсюдно займались полюванням, рибальством та розведенням худоби. Села на волоському праві сплачували данину худобою. У XIV-XV ст. зерно ще не стало статтею експорту, тому феодала при зборі данини віддавали перевагу шкірам бобрів, куниць чи меду та воску.

Значний попит на ринках Західної Європи мали вироби із дерева. Багаті на ліси українські землі постачали на експорт як пиломатеріали, так і попіл, поташ, смолу і дьоготь. Хижацька вирубка лісів призвела у XVI ст. до значного зменшення лісових масивів. Значне місце належало соляному промислу (на Прикарпатті, на лиманах Чорного моря та на Слобожанщині). На Правобережжі з болотяної руди виплавляли у спеціальних печах залізо. З XVI ст. у панських маєтках з’являються перші водяні млини.

Промислова діяльність, яку живив стабільний попит на продукти мисливства, бортництва та рибальства, перетворюючись на постійне заняття, значно обмежувала

господарську ініціативу населення. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я від довозу зерна, зокрема із західноукраїнських земель.

“Революція цін” у Європі, викликана підвищеним попитом на сільськогосподарську продукцію та появою великої кількості колоніального золота та срібла, стимулювала розвиток тваринництва та землеробства українських земель. У XV ст. в Європі підвищились ціни на худобу, тому розпочався масовий експорт волів з України. Наприклад, у 1534 р. через Городок перегнали 12 тис., а через Ярослав – 18 тис. волів. Українська худоба була широко відома в Західній Європі.

У XV-XVI ст. значно покращено агрокультуру, зросли врожаї та продуктивність праці. Щоб збільшити виробництво сільськогосподарської продукції землевласники перетворювали свої володіння на комерційно орієнтовані господарства – фільварки. Феодали забирали землі у селян, примушуючи їх замість сплати оброку обробляти фільваркову землю, захоплювали общинні землі, освоювали мало- або незаселені райони Придніпров'я. Наслідком зростання попиту на робочу силу для обробітку землі стало зростання панщини та закріпачення селян. Заможні магнатські родини, отримували від короля землі для колонізації, заохочували селян до переселення створенням слобід (поселень, звільнених від будь-яких повинностей та податків на визначену кількість років). Так виникали величезні магнатські латифундії, основу яких становило фільваркове господарство.

1.2. Розвиток міст. Магдебурзьке право. Розвиток міст у польсько-литовській добі став причиною економічного піднесення. Держава була зацікавлена у розширенні торгівлі, центрами якої виступали міста. У цей час міста поділялись на державні та приватні. Інтенсивне заснування приватних міст відбулось на Подніпров'ї (Київщина та Брацлавщина) на початку XVII ст. у зв'язку з колонізацією даного регіону.

У XIV-XVII ст. розвиток міст був зумовлений поширенням Магдебурзького або німецького права, яке принесли на українські землі із Західної Європи німецькі ремісники. Сутність німецького права зводилась до отримання великими містами королівського привілею на самоуправління. Подібні міста звільнялись від королівської та місцевої адміністрації, мали виборну владу та суд, користувались торгівельними привілеями. Очолювали міське самоврядування війт та бургомістри. Адміністративною інстанцією була рада з радниками, судовою – лава з лавниками.

Першим на українських етнографічних землях Магдебурзьке право отримало місто Санок (1339), згодом Львів (1356), Кременець (1374), Київ (1494-1497) та інші міста. Жителі кожного більшого міста боролись за надання їм привілею магдебургії, як правової автономії від держави та великих феодалів.

Значний відсоток українських міст, засновниками яких виступали світські чи церковні феодала (інколи монастирі) вважались приватними. При цьому феодала визискували у жителів міста у вигляді податків та поборів більшу частину прибутків. Володільці міст зосереджували у своїх руках всю адміністративну та судову владу.

Влада у королівських містах на магдебурзькому праві фактично належала невеликій кількості найзаможніших родин (патриціїв). При цьому більшість посад були пожиттєвими і, як правило, передавались у спадок родичам. Більшість міських жителів боролись за здобуття політичних прав і можливість впливати на діяльність міської влади. Наприклад, населення Львова у 1577 р. вибороло право обирати “колегію 40 мужів”, яка користувалась обмеженими правами контролю роботи магістрату.

Провідне становище у містах займали католики (поляки, німці). Згідно зі статутами міст на Магдебургському праві православне українське населення часто обмежувалось

у правах, та навіть повністю було усунене від влади (Львів, Перемишль та інші міста західноукраїнських земель). Подібні обмеження були поширені і на участь у цеховій організації, яку в XIV-XV ст. запровадили на українських землях німецькі ремісники.

1.3. Торгівля. Упродовж XIV-XVII ст. українські землі відігравали важливу роль в системі європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, що з'єднував Крим і Північне Причорномор'я з Черкасами, Каневом, Києвом, Черніговом та Москвою. Крім того з Криму до Московщини йшов ще один торгівельний шлях "полем" – від Перекопу до витоків ріки Коломак – Путивль – Новгород-Сіверський і Москву. З Криму у напрямку на Москву перевозили різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, прянощі, фарби, коштовності, ладан, мило, зброю. З півночі йшли предмети московського експорту: хутра, шуби, шкіра й шкіряні вироби.

Декілька торгівельних шляхів пролягали через Галичину, Волинь та Поділля. Ними у Західну Європу перевозились як східні та московські товари, так і місцеві продукти: віск, мед, зерно, шкіру, худоба, солону рибу, сіль, деревину, поташ та ін. З Поділля через Львів та Броди у напрямку Південної Німеччини та Італії переганялись тисячі волів. Дійшло до того, що воли почали заміняти гроші, стали мірилом вартості. Натомість з Європи ввозились західноєвропейські тканини, одяг, ремісничі вироби, залізо, вино. Упродовж XV-XVI ст. економіка західноукраїнських земель переорієнтувалась на зовнішні ринки.

Внутрішня торгівля на українських землях не була надто інтенсивною. Натуральне господарство, в якому майже все вироблялось для власного споживання, гальмувало внутрішній обмін і торгівлю. Саме тому вона розвивалась, переважно, у містах та містечках. Тут відбувались сезонні ярмарки та постійні торги, де міщани та селяни збували

ремісничі вироби, а землевласники надлишки сільськогосподарської продукції.

Торгівлею продуктів сільського господарства займалися міщани (вірмени, греки, євреї, турки) та шляхта, які користувалась королівськими привілеями, а тому не платила багатьох митних зборів і податків. Між міщанством та феодалами постійно велась конкурентна боротьба, оскільки останні хотіли обмежити торгівельні права міських купців.

Значною перешкодою для внутрішньої та зовнішньої торгівлі були мита. Їх платили власникам шляхів (мостів, переправ) та містам. Державне мито стягували за переїзд державного кордону. Щоб уникнути сплати мита купці намагались їхати бічними дорогами. Правом безмитної торгівлі користувалась лише шляхта (у випадку якщо було доведено, що товар везеться не для продажу, а для власного вжитку).

Як внутрішня, так і закордонна торгівля чітко регламентувалась державою. Держава забороняла іноземним купцям здійснювати транзитну торгівлю. Великі міста, зокрема Львів (1372 і 1444 рр.) здобули право “складу”, згідно з яким іноземні купці були зобов’язані продавати весь привезений товар.

1.4. Соціальна структура населення. На українських землях під владою Литви та Польщі поступово була сформована станова система суспільства. Стани виникали на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов’язків. Вершину соціальної піраміди займав прошарок шляхти (не більше 5 %), сформований на основі королівських привілеїв за виконуваних військову службу.

У середовищі шляхти теж існували прошарки. Найбагатшими та найвпливовішими були магнати – представники відгалужень князівських родів Рюриковичів та Гедиміновичів, які хоч і були позбавлені державних прав, проте зберегли свої величезні земельні володіння та низку привілеїв (підлягали лише суду великого князя), посідали

вищі державні посади. Князі зберегли право виступати на війну з власним військом і під власним прапором. Найбільше українських князів збереглося на Чернігівщині та Волині. Чернігівські князі разом із своїми землями перейшли під владу Московської держави. На Волині близько 30 князівських родин володіли більшістю земель. Найбагатшими були князі Острозькі (30 % усієї Волині), Сангушки, Чорторийські, Заславські, Четвертинські, Ружинські, Порицькі, Збараські, Вишневецькі. До князів наближалися багатством старовинні боярські роди: Боговитини, Семашки, Монтовти, Сенюти, Немиричі та ін.

На Берестейщині, Побожжі та Підляшші було розвинене дрібне шляхетське землеволодіння, на Київщині та Брацлавщині були відсутні князівські роди. У середині XVI ст. князівські роди з Волині, отримавши від польського короля привілеї на колонізацію українських земель, створили на Київщині та Брацлавщині величезні латифундії. На Поділлі не збереглося старовинних українських боярських родів, тому їх місце зайняли польські роди Потоцькі, Конєцпольські, Гербурти, Одровонжі, Бучацькі, Фредри, або спольшені українські: Струси, Киреї, Чурили. Денаціоналізація та окатоличення вищих прошарків шляхти була повсюдним явищем. Наприклад, у Галичині в XVI ст. не залишилось жодного магнатського роду, який би притримувався українських традицій.

Нижче від магнатерії стояла шляхта, яка отримувала землі від князя (короля) і за це виконувала військову службу за першим закликком володаря. Уряд роздавав шляхті привілеї (1387, 1413, 1430, 1434 рр.), наприклад право звільнення від податків, безмитної торгівлі, окремих шляхетський суд та ін. На початках шляхетська верства не була замкненою, до неї міг потрапити міщанин чи навіть селянин. Щоб отримати статус шляхтича необхідно було відбувати службу у кавалерії. Городельський привілей 1413 р. визначав, що шляхтичем може бути лише католик, який має власний герб.

Розпочалось повсюдне “приписування” місцевих шляхтичів до польських гербових родин.

Ще нижче у соціальній ієрархії стояли бояри (військові слуги) та “панцерні слуги”, що жили на державних землях і служили у війську персонально, без обов’язку приводити з собою людей.

Люблінська унія 1569 р. теоретично урівняла права всіх шляхетських прошарків, санкціонувала створення єдиної шляхетської верстви.

Найчисленнішою соціальною групою (80 % населення) було селянство. Упродовж XIV-XVII ст. відбулись значні зміни у структурі селянства та його соціальному становищі. На початку цього періоду ще зберігались селянські прошарки з часів Київської Русі (вільні селяни, напіввільні, невольники). Вільні селяни (“тягли” або “похожі”) працювали на власній землі, мали право вільно розпоряджатись своїм наділом та переходити на інше місце. На чолі сільських громад стояли виборний “старець” або “отаман”, або “староста” та громадська рада, які виконували адміністративні та судові функції. Декілька селянських дворів об’єднувались у дворища (від 33 до 500 моргів землі), які були одиницею оподаткування. У 1528 р. “Устава на волоки” визначила точний розмір “волоки” – 33 морги на дворище. “Надлишок” землі автоматично ставав власністю феодала, на ній найчастіше влаштувалось фільваркове господарство. Крім цього “Устава на волоки” встановила узаконила низку селянських повинностей на користь пана, значно обмежила право переходу селян. У 1457 р. феодалі отримали право суду над селянами (за винятком найтяжчих злочинів). Третій Литовський статут (1588 р.) позбавив селян права продажу землі, з цього часу вона вважалась власністю держави чи пана (феодала).

Згодом в залежності від характеру повинностей формуються три основні категорії селян: 1) тягли селяни (працювали на панському полі з власною тягловою худобою

та реманентом, сплачували на користь держави грошовий податок, а для пана – низку натуральних податків та відробляли повинності (повіз, ремонт доріг, мостів, сторожівщина та ін.); 2) ремісники (ковалі, пекарі, колісники та ін.) та службові селяни (рибалки, конюхи, бортники), які жили селами чи поблизу укріплених замків; 3) данники, або чиншові селяни, що сплачували панові лише натуральний подак (зерно, мід, шкіри). Крім того, існувала ціла низка напіввільних людей та невольників. В XVI – на початку XVII ст. ці соціальні прошарки злились із звичайними “тяглими” селянами.

До XVI ст. на українських землях в складі Литовської держави панувало “руське” право, після Люблінської унії (1569) – “польське” право (на західноукраїнських землях поширене ще у XV ст.), яке нормувало аграрні відносини. Крім того, починаючи з XIV ст., з’явилися села на німецькому праві. Їх засновники – солтиси або осадники (переважно німці або поляки) за певну плату отримували від феодала дозвіл на заснування села, в якому ставав спадковим вільним і користувався значним земельним наділом та частиною податків на користь пана. Суд у таких селах здійснювався за “німецьким” зразком.

Наприкінці XIV – XVI ст. у Галичині (в основному у місцевостях де було розвинене тваринництво) існували села на “волоському” (молдавському) праві. Жителі таких сіл замість відробітку панщини сплачували феодалові натуральний оброк (переважно вівцями). Проте судочинство тут здійснювалось за “руським” правом, оскільки осадними цих сіл були українці.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. становище селянства значно погіршилось. Розвиток товарно-грошових відносин та поява західних ринків збуту сільськогосподарської продукції підштовхнув феодалів закріпачувати селян, обрізати їх земельні наділи та збільшувати панщину. У XVII ст. панщина зросла до 200 днів

на рік, а селяни втратили право переходу до іншого пана. Реакцією селян на погіршення їх становища стали повстання та масові втечі на малозаселені східні терени України.

Населення середньовічних міст формувалось, в основному, іноземними колоністами та місцевими селянами. Жителі невеликих міст і містечок продовжували займатись сільським господарством, а тому майже не відрізнялись від селян. Проте з розвитком міст вирішальну роль у житті міщан починає відігравати ремесло та торгівля. У середині XVI ст. налічувалось вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих – близько 80.

З кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком об'єднувались у цехи. Цехами називались корпорації ремісників певного фаху. Згідно з дослідженнями Я. Кіся, у 1462-1483 роках у Львові було 14 цехів, які об'єднували ремісників 50 різних фахів, а в 1579 р. – вже 20 цехів.

Цехи мали виборного голову – “цехмістра”, власний статут та суд. Цехову ієрархію очолювали майстри. Їм підпорядковувались підмайстри та учні. Цехові статuti чітко регламентували права та обов'язки членів цеху. Цехові майстри економічно експлуатували підмайстрів та учнів, чинили перешкоди для їх професійного росту. Водночас цех слідкував за якістю та кількістю створюваної продукції, регулював ціни.

Ремісники які не входили до цеху, через низьку ціну та погану якість їхньої продукції, зневажливо називались “партачами”. Між цеховими та позацеховими ремісниками існувало постійне напруження, викликане боротьбою за покупця.

1.5. Формування козацтва як стану. Важливу роль у житті Південної України в XV-XVII ст. відіграло козацтво. Внаслідок постійних татарських нападів ці землі обезлюдніли і перетворились на суцільні мисливські та бортні уходи. Слабо заселені, проте багаті на природні багатства території манили промисловиків та утікачів.

Постійна татарська загроза змусила їх створити військову організацію, здатну не тільки відбивати напади войовничих сусідів, але й самим здійснювати набіги на татарські улуси. Формування козацтва відбувалось протягом століть.

Вперше назва “козак” з’явилась ще у XIV ст. і у перекладі з половецької означала “вартувий”, “вояк”, “вільна людина”. У XV ст. цей термін поширився на українське населення Подніпров’я, яке здійснювало напади на татар. Поза сумнівом, козацтво мало слов’яно-тюркське походження. Про це свідчать кримсько-татарські елементи в одязі, озброєнні, військовій тактиці й навіть побуті козаків. Джерелом для поповнення козацьких лав стали представники всіх станів і національностей, яким подобалось вільне життя або які були поза законом. Важливим чинником формування козацтва стала повторна колонізація Наддніпрянщини, здійснювана польськими або полонізованими українськими магнатами.

У XVI ст. козаки починають об’єнуватись у військову організацію, яку литовські правителі та прикордонна адміністрація намагались залучити для захисту південних рубежів держави. Серед перших організаторів козацтва слід виділити прикордонних старост: Остапа Шашкевича, Предслава Лянцкоронського, Бернарда Претвича, Семена Полозовича, представників магнатських родин: Заславських, Корецьких, Ружинських, Сангушків та ін.

Князь Дмитро Байда Вишневецький у 40-х рр. XVI ст. об’єднав козацькі загони і заклав на Дніпровському острові Хортиця укріплену фортецю, що згодом стала зватись “Запорізька Січ”. Вже у 80-х рр. XVI ст. козаки, що звали себе “січовими” або “низовиками” стали самостійною військово-політичною силою, яка вела незалежну зовнішню політику. Литовська, а згодом польська державна влада намагалась приборкати свавільних козаків шляхом запису частини з них до “реєстру”. Реєстрові або городові козаки (їх чисельність постійно збільшувалась за рахунок розширення

реєстру) отримували від держави платню за охорону прикордонних замків. Реєстрові козаки були поділені на шість полків. Першими полковими містами стали: Київ, Канів, Біла Церква, Корсунь, Переяслав і Черкаси. Полки поділялись на сотні.

Козаки, які не увійшли до реєстру проживали на Січі. Запорізька Січ являла собою своєрідну демократичну лицарську республіку з виборними органами влади та чіткою регламентацією внутрішнього життя. Січ була закрита для жінок та не християн. Серед козацтва була відчутною соціальна диференціація. Багаті козаки, на відміну від бідноти (“сіроми”), володіли хуторами та зимівниками, очолювали промисли.

Козаки досягли значних успіхів у військовому вишколі. Прекрасне знання степу, досконала техніка ведення бою на суші та на воді перетворила козацтво у потужну військову силу, яка не тільки нападала на Крим та Туреччину, але й втручалась у внутрішні справи сусідніх держав, зокрема Молдавії, Лівонії, Московщини. Слава про українських козаків швидко поширилась по світу, європейські правителі нерідко за винагороду наймали козацькі загоны на службу. Адміністрація Речі Посполитої змушена була приборкувати козаків, через яких мала значні неприємності у зовнішньополітичній сфері. Водночас козацтво формується як окремих стан (проміжний між шляхтою і селянами) вимагало надання прав та привілеїв, які мала шляхта. Натомість, слабка королівська влада була неспроможна виконати вимоги зростаючої козацької маси, яка була так необхідна, але й небезпечна для держави. Цей чинник у поєднанні із соціальним, національним і релігійним гнітом українського населення став причиною низки козацько-селянських повстань останнього десятиліття XVI – першої половини XVII ст., а згодом національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Після укладення Люблінської унії спостерігався масовий наплив селян-втікачів у ряди козацтва. Це призвело до того, що у першій половині XVII ст. козацтво перетворюється не тільки на виразника своїх вузькостанових, але й загальнонаціональних інтересів. Важливу роль у цьому процесі відіграли видатні гетьмани козаків Петро Конашевич-Сагайдачний (1616-1620, 1621-1622) та Михайло Дорошенко (1625-1628). Вони добились від королівської влади узаконення полково-сотенного устрою на Надніпрянщині. Маючи талант полководця та широку ерудицію Сагайдачний поєднав інтереси українського козацтва, міщанства і духовенства, сприяв відродженню Києва як політичного осередка нової України.

2. Церковне життя. Роль православної церкви в житті українського народу була визначальною ще з княжих часів. У Литовській державі правителі не бажали втратити підтримку української та білоруської знаті, тому толерантно ставились до православної церкви. У 1458 р. великі князі литовські щоб не допустити верховенства московського митрополита над православними Литви (київський митрополит переїхав до Москви ще у 20-х рр. XIV ст.), відновили митрополію у Києві. Підпорядкована константинопольському патріархові нова митрополія налічувала 10 єпископств на українських і білоруських землях.

Непоборні антагонізми розділяли православну та католицьку конфесії після розколу християнства в 1054 р. Окатоличення литовської верхівки та інтенсивне поширення католицизму на українських теренах суттєво погіршило становище як православної церкви так і православних мирян. Кревська унія (1385), Городельський привілей (1413), а згодом Люблінська унія (1569) надавали католикам виключні права на земельну власність, державні посади та різні привілеї. Православне населення поступово перетворювалось на людей другого сорту, еритиків в очах католиків.

У XV-XVI ст. православна церква за рівнем розвитку суттєво поступалась римо-католицькій. Проблеми церкви поглиблювались через падіння авторитету священнослужителів та навіть своєрідну кризу у розвитку православ'я на теренах Литви. Після завоювання турками Константинополя (1453) послабились культурні зв'язки православної церкви із патріаршим центром, звідки духовенство отримувало філософсько-релігійну літературу та запозичувало зразки морального ідеалу служителя християнського культу.

Негативним явищем у житті православної церкви стала норма призначення великим князем світських осіб на вищі церковні посади, зокрема єпископів та ігуменів монастирів. Це підривало авторитет митрополита і всієї церковної ієрархії. Призначувані на єпископські кафедри вихідці із вищих прошарків суспільства часто здобували сан шляхом підкупу. Їхнє моральне життя не тільки не слугувало прикладом для священників та мирян, але й суттєво компрометувало саму православну церкву та східний обряд. Нерідко єпископи жили розгульним мирським життям, на чолі озброєних загонів здійснювали напади на своїх сусідів, звинувачувались у кримінальних злочинах і навіть притягувались до суду.

В умовах церковного безладдя та шляхетського свавілля православні парафії розглядались елітою як джерело прибутку. Землевласники продавали світським особам, передавали у спадщину родичам і заставляли розташовані на їхніх землях парафії та монастирі Малограмотні парафіальні священники нерідко порушували церковні та мирські закони. Вони вимагали спеціальних подарунків від мирян за здійснення обрядів, брали хабарі. Неосвічене православне духовенство втрачало авторитет у народі.

Значно понизився рівень освіти, яку пропонувала православна церква. У церковних школах малограмотні вчителі навчали дітей лише основ письма, читання та

катехизису. Продовжити навчання можна було лише у католицькому шкільництві, куди православних допускали неохоче.

В XVI ст. православна церква робила спроби навести порядок серед духовенства. Церковні собори відлучали від Церкви тих хто був звинувачений у продажу духовних посад та парафій, двосженстві та ін.

На захист православної церкви, освіти та культури стали окремі українські магнати та церковні братства – перші громадські організації, створювані при парафіяльних храмах. Найбільшими серед них були Львівське Успенське, Віленське Святодухівське, Луцьке Чесно хресне, Київське Богоявленське. Засновниками та членами братств були українські православні міщани (переважно заможні). Вони займались будівництвом, ремонтом та внутрішнім упорядкуванням храмів, слідкували за моральністю священників та єпископів, надавали допомогу хворим та зuboжилим братчикам, захищали права православної церкви у судах та перед королем, створювали та контролювали діяльність братських шкіл. Братства існували за кошти самих братчиків, які сплачували членські внески та робили добровільні пожертви.

Активне втручання братств у церковні справи викликало з одного боку обурення багатьох владик та священників, а з другого – розуміння та підтримку православних патріархів. У 1586 р. Львівське Успенське братство за свою “зразкову роботу” отримало від патріарха право ставропігії – тобто звільнення від юрисдикції єпископа та безпосереднє підпорядкування патріарху. Крім того братство отримало право засновувати та контролювати діяльність інших братств.

У XVI ст. через Польщу у Велике князівство Литовське проникають ідеї гуманізму та реформаційні рухи. Реформація у Європі була реакцією на діяльність католицької церкви, яка дискредитувала себе продажем церковних кафедр,

індульгенцій та світським життям церковних ієрархів. Різноманітні протестантські церкви та секти підживляли устої римо-католицького “мракобісся”, поширювали освіту та передові думки. В свою чергу католицька церква повела рішучу боротьбу проти новостворених церков (контрреформація) з допомогою інквізиції та чернечого ордену єзуїтів. Останні, маючи розгалужену сітку навчальних закладів, спрямовували свої сили не тільки на боротьбу з протестантами, але й православними. Єзуїти закликали державні органи латинізувати й денационалізувати українців. У цих умовах вищі церковні ієрархи православної церкви щораз активніше схилилися до ідеї об’єднання православної церкви з католицькою.

3. Берестейська унія та її наслідки. Першою спробою укладення унії стала нереалізована ініціатива київського митрополита Ісидора, котрий на Флорентійському соборі (1439) підписав акт об’єднання православної та католицької церков. У 1589 р. Московська патріархія проголосила автокефальність (незалежність), а її глава отримав титул патріарха Московського і Всієї Русі. Щоб позбавити московського царя та патріарха претензій на православних України та Білорусії король та політичні верхи Речі Посполитої рішуче виступили за об’єднання церков західного і східного обряду шляхом унії (угоди).

На початку 1590 р. православні єпископи Гедеон Балабан, Кирило Терлецький, Леонтій Пельчинський та Діонісій Збируйський після таємної конференції у Белзі звернулися до короля із листом, в якому погодились визнати владу папи. Ця таємничість обурило князя Костянтина Острозького – одного із найбагатших прихильників православної віри, й він відмовився приєднатись до прихильників унії. К. Острозький опублікував “Окружник” антиунійний зміст якого справив сильне враження на православних.

Наприкінці 1595 р. прихильники унії направили до Риму на аудієнцію до папи Климента VIII єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького. Климент VIII погодився прийняти українську православну церкву на умовах визнання основних догматів католицької церкви та главенства римського папи. За угодою унійна (уніатська, греко-католицька) церква зберігала відправу слов'янською мовою та обряди православної церкви.

У жовтні 1596 р. в Бересті відбулись два альтернативних собори прихильників та противників унії. Прихильники унії на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою проголосили утворення уніатської церкви, а противників унії прокляли. Собор противників унії на чолі з двома єпископами та Костянтином Острозьким відлучив від церкви з позбавленням сану митрополита та п'ятох єпископів-уніатів. Так відбувся розкол у середині української православної церкви. Розпочалась тривала полемічна боротьба, в якій на сторінках літературно-публіцистичних творів кожна з ворогуючих сторін доводила свою правоту.

Король та державна адміністрація, не рахуючись із численними протестами православних, рішуче виступили на захист унії. Розпочався масовий наступ на православну церкву. Унія насаджувалась силою, православні церковні маєтності передавались уніатам. Всупереч умовам Берестейської унії уніатська церква не була зрівняна у правах з римо-католицькою. Єпископи-уніати не були допущені у сенат Речі Посполитої.

Унія не вирішила таке гостре у суспільстві релігійне питання. Католики вбачали в уніатській церкві лише засіб поширення свого впливу. Натомість, більшість православних не визнала Берестейську унію. Згодом, у 1620 р. у Києві єрусалимський патріарх Феофан таємно висвятив православних єпископів, проте король Сигізмунд III не затвердив їх на церковних посадах. З цього часу функціонували паралельно православні і уніатські єпархії.

4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст. Українська культура упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст. зазнала суттєвої трансформації. Вона була пов'язана із зміною політичного статусу українських земель, проникненням новітніх течій західної культури, поглибленням релігійної конфронтації між православ'ям і протестантизмом з одного боку та католицизмом з другого. Із занепадом Константинополя, як культурного орієнтиру для української культури, західні впливи стали особливо помітними в освіті, літературі та мистецтві.

Західна Європа в XV-XVI ст. переживала епоху Відродження (Ренесансу), поступово відходила від середньовічної схоластики, з її залежністю від релігійних авторитетів, творчо засвоювала та переосмислювала античну спадщину та формувала світський характер культури. Формувався новий тип світогляду. Людина Ренесансу це незалежна, політично й економічно активна особистість, головною метою якої є самоутвердження, особистість, яка критично ставиться до суспільних явищ й, водночас, сповнена почуття власної гідності, широка за натурою, відкриває глибину і складність людських почуттів, їх витончене вираження.

На зміну ренесансній прийшла барокова культура (кінець XVI – перша половина XVIII ст.), сформована на основі розширеного релігійного уявлення про світ, зміцнення позицій церкви в суспільно-культурному житті. Термін бароко (у перекладі з португальської “вибагливий”, “хімерний”) на початках застосовувався лише у мистецтві, а згодом ним почали окреслювати сукупність культурних явищ.

Хоча бароко зберегло окремі елементи мистецтва ренесансу, проте запропонувало нові художні цінності: експресивність, емоційність, незвичність, багатство й складність форм світосприйняття, ірраціональність змісту і

форми. Бароко було тісно пов'язане із контрреформацією, пошуками католицькою церквою нових засобів впливу на віруючих і суспільство загалом. Але водночас цей мистецький стиль був модернізований та поєднаний з елементами українсько-візантійського зразка.

Культурний рівень населення на українських землях був тісно пов'язаний із розвитком освіти. Початкова освіту можна було здобути при церквах та монастирях. Учителями в цих школах були дяки. Учні вивчали азбуку, молитви, читали “Часослов”, “Псалтир”, “Учительні Євангелії”, кращі учні – “Апостола”.

Помітний вплив на розвиток освіти в Україні справили протестантські школи. Їх чисельність, враховуючи й нижчі, перевищувала 150. Найвідомішими протестантськими середніми навчальними закладами були соцініанські гімназії в Ракові та Киселині на Волині, аріанські школи в Гоці та Березці на Волині, кальвіністські школи в Дубецьку на Перемишльщині та Панівцях на Поділлі.

Щоб подолати вплив протестантизму і православ'я католицька церква з допомогою чернечого ордену єзуїтів створила розгалужену мережу навчальних закладів (колегій). Навчання у них велось за найновішими педагогічними методиками й звичайно поєднувалось із вихованням у католицькому дусі. Діти православних, які потрапляли в єзуїтські школи найчастіше поривали із рідною конфесією й переходили у католицизм. Саме тому, українська православна еліта робила все можливе для піднесення рівня національної освіти, і, передусім, священників.

Зусиллями магната К. Острозького на Волині створено чимало шкіл, які мало чим поступались єзуїтським колегіям. Він же у 1576 р. в Острозі заснував колегію, школу вищого зразка, в якій крім грецької та церковно-слов'янської мов вивчалась латинь та сім “вільних наук” із арсеналу західного шкільництва. Згодом Острозька колегія стала іменуватись Слов'яно-греко-латинською академію. Вона справила

значний вплив на розвиток української культури, оскільки була науковим осередком, що підготував низку відомих вчених, церковних ієрархів та громадсько-політичних діячів. Академія занепала із смертю К. Острозького (1608), коли онука магната – католичка Анна-Алоїза Ходкевич перетворила її на єзуїтську колегію.

Значний внесок у розвиток української освіти належить братським школам. Створена у Львові в 1585 р. при Успенському братстві школа перейняла в 1593 р. програму Острозької академії. В її стінах пройшли підготовку чимало вчителів та священників. Школа Львівського Успенського братства служила зразком для низки шкіл Галичини, Волині та Білорусії.

У 1609 р. уніатський митрополит Іпатій Потій заснував у Володимирі на Волині середню школу, програма навчання якої була запозичена в Острозькій академії. На зразок єзуїтських колегій було взороване училище при Києво-Печерській Лаврі, засноване 1631 р. з ініціативи архімандрита Петра Могили. Наступного року (1632) ця школа була об'єднана із Київською братською школою (існувала з 1615 р.). Новий навчальний заклад отримав назву Києво-братська колегія, а згодом Києво-Могилянська академія.

Розвиток освіти не був би настільки успішним, якби не впровадження книгодрукування. На початках книги друковані кирилицею поставляли на українські землі з друкарень Кракова та Вільно.

Перша друкарня на Україні була заснована у Львові 1573 р. друкарем, вихідцем із Московщини, дияконом Іваном Федоровичем. Першою книгою надрукованою у Львові став Апостол (1574). У 1576 р. на запрошення князя К. Острозького Іван Федорович переїхав до Острога і тут надрукував близько 30 видань. Найвідоміше серед них – Острозька біблія.

Крім згаданих міст друкарні існували у Рогатині, Крилосі, Кутеїні, Угорцях, Сірятині, Почаєві, Луцьку, Кам'янци, Рахманові. Проте найбільше значення мала Києво-Печерська (Лаврська) друкарня (1616). Лише за перших 15 років існування у Лаврській друкарні надруковано 40 книг, окремі з них мали по 1-1,5 тис. сторінок.

Українська культура литовсько-польської доби не поривала з грецькою культурою. На Україні широко розповсюдився неоплатонізм, особливо твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта, а також ідеї ісихазму (ісихія – спокій, німотність), що виник у Візантії в XIV ст. Крім ідей Платона та неоплатонізму, відроджуються ідеї Арістотеля, популяризовані київськими книжниками у праці “Арістотелеві врата”.

Значного поширення на українських землях набули ідеї гуманізму. Зріс інтерес до природничих наук, математики, астрономії. Водночас українські вчені справили помітний вплив на розвиток гуманізму в Європі. Наукове визнання отримали викладачі європейських університетів: Лукаш, Павло Русин, Юрій Дрогобич та ін. Упродовж XIV-XVI ст. понад 800 українців навчались у Краківському університеті, і чимало – в університетах Італії, Франції, Голландії, Австрії, Чехії. Поширенню гуманістичних ідей сприяла також Замойська академія, відкрита у Замості (1595) за сприяння Шимона Шимоновича. З академії вийшли відомі діячі культури та науки, що викладали згодом у Києво-Могилянській академії: Касіян Сакович, Ісайя Козловський, Сильвестр Косів.

В українській літературі литовсько-польської доби переважали релігійні сюжети. Значного поширення набули проповіді митрополитів Кипріяна та Григорія Цамблака, збірка проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького “Учительне Євангеліє” (1619), перекладні твори західної реформаційної літератури (“О Тоудалі рицарі”, “Страсті Христові”, “Повість про трьох королів”, “Життя Олексія,

Божого чоловіка” та ін.), збірники життів святих, зокрема три редакції Києво-Печерського Патерика, твори духовних осіб, акти соборів владик. Настільними книгами вчених мужів були: “Часослов”, “Требник”, “Служебник”, “Антологіон”, “Псалтир”, “Октоїх”, “Акафісти”, “Апостол”, “Тріоді” та ін.

Проте найбільшою популярністю користувалась полемічна література. Це богословська література, творцями якої були прихильники та противники Берестейської церковної унії: Петро Скарга “Описаніє і оборона собору руського Берестейського” (1597), анонімний “Ектезис” (історія православного собору в протоколах і документах), Христофор Філалет (Криштоф Мартин Бронський) “Апокризис” (1597, 1598), Іван Вишинський “Писаніє к утекшим от православної віри єпископам” (1597), Мелетій Смотрицький “Тренос, албо плач Єдиної Вселенської Апостольської Східньої Церкви” (1610), Захарій Копистенський “Палінодій, іли книга оборони кафолической святой апостольской всходней Церкви”, Іпатій Потій “Апология Фльорентійського Собору” (1603), Кирило Ставровецький “Зерцало богословія” (твір наукового характеру, 1618; 1635), Касіян Сакович “Епанортосис” або “Перспектива” (1642) та ін. Полемічна література з’ясувала характер та відмінності між православ’ям, католицизмом та протестантизмом. Релігійне суперництво та запозичення західних зразків сприяли культурному поступу в середовищі української еліти.

Більшість тогочасних творів були написані незрозумілою для населення церковно-слов’янською мовою (в той час – літературною), проте окремі автори почали використовувати “народну мову”. Поштовхом для цього стало створення Памвою Бериндою “Лексикону славеноросійського” (словника нової української літературної мови, закінченого 1627 р.), в якому до церковнослов’янських слів додано українські відповідники.

У нецерковній літературі першість посідали літописи. До 1545 р. описані події української історії у “Короткому Київському літописі”. У XIV ст. з’явилися литовсько-руські літописи. Серед них оригінальністю вирізняються Львівський літопис (1489-1649), Супрасльський літопис (кінець XV ст.).

З-поміж літературних творів світського характеру виділялась декілька разів передрукована “Олександрія”, оповідання про Трою, Бову-королевича, Трістану та Ізольду, “сімох мудреців” та ін.

Поза релігійними сюжетами перебувала поезія. Популярність здобули панегірики (похвальні вірші на честь певної особи). Найвідомішими творами цього жанру вважаються вірш Касіяна Саковича, написаний на похорон Петра Сагайдачного (1622), “Везерунок цнот” на честь Єлисея Плетенецького, панегірики на честь Петра Могили та ін.

На початку XVII ст. на українських землях зароджується драма. Драматичні вистави, інтермедії, маленькі-комедії-сценки ставилися студентами у Києво-Могилянській академії. Вистави лялькового театру у формі “вертепу” відбувалися у селах.

Архітектурні пам’ятки литовсько-польської доби створювалися у чотирьох основних мистецьких стилях: 1) перехідному від візантійського до готичного (XIV-XV ст.); 2) готики (кінець XIV – XVI ст.); 3) ренесансу (XVI – перша третина XVII ст.); 4) бароко (з початку XVII ст.).

Пам’яток дерев’яного будівництва майже не залишилось, більшість з них були зруйновані від часу, пожеж та воєн. Збереглися дерев’яні церкви у с. Підвисоцькому (1604), на Знесенні у Львові (1605) та Крехові (поч. XVII ст.).

Значно краще збереглися у лихоліттях часу кам’яні споруди: церкви, каплиці, фортеці, палаци, громадські та приватні будинки. У перехідному від візантійського до готичного мистецькому стилі збудовано церкви: у Галичі – Різдва Христового (XIV ст.), у Межиріччі на Волині (XV ст.),

у Лаврівському монастирі на Бойківщині (XV-XVI ст.), Петропавловська на Поділлі (кінець XV ст.), Рогатині (XIV-XV ст.), оборонні споруди: трикутний замок у Зінкові на Поділлі, церква-замок у Сутківцях (1476), вежі Дерманського монастиря біля Дубна на Волині.

Зразками архітектури готичного стилю можуть служити римо-католицькі кафедральні собори: у Львові (1360), Перемишлі (XV ст.), Бардієві (XIV-XV ст.), православні церкви, зокрема Вірменська у Львові (1363), у Нижанковичах, Посаді Работицькій (середина XVI ст.) та ін. Православні храми на відміну від католицьких були збудовані за готичним стилем із врахуванням місцевих традицій сакрального зодчества. За західноєвропейським зразком зведені й збереглись до сьогодні середньовічні замки в Острові (1521), Луцьку (1541), Межибожі та ін.

Пам'яток архітектури ренесансу на Україні збереглося чимало. Перлиною у цьому відношенні є місто Львів, в якому під час пожежі 1527 р. готична забудова (переважно дерев'яна) була знищена майже повністю. Після введення заборони Міської Ради на дерев'яне будівництво (1540), із північноіталійських міст були запрошені архітектори та майстри будівельної справи (Петро-Італієць, Петро з Барбони, Павло Римлянин та ін.). Вони спорудили у Львові низку високохудожніх архітектурних пам'яток: ансамбль Успенської (братської) церкви (Вежа Корнякта (1572-1578), каплиця Трьох Святителів (Трьох Королів, 1579), Успенська церква (1591-1629), ренесансна ратуша з вежею (1619-1826), каплиці родин Боїмів (1615) та Кампіані (1629), житлові будинки: "Чорна кам'яниця" (1588), будинок Корнякта (1580), будинок Бандінеллі (1589) та ін.

Різноманітні будівлі у стилі ренесансу крім Львова збереглись у Сокалі, Луцьку, Городку біля Львова та прикордонних містах сучасної Польщі: Ярославі, Замості, Перемишлі. Чимало фортець та магнатських палаців, у тому числі і на Лівобережній Україні, були побудовані у

ренесансному стилі. Більшість з них загинули у воєнних лихоліттях, зокрема під час Хмельниччини, чи були згодом перебудовані.

У першій половині XVII ст. у стилі ренесансу було реставровано низку церков на Лівобережній Україні (у Києві (собор св. Софії), Чернігові, Переяславі, Каневі, Новгород-Сіверську).

Одним із різновидів мистецтва була різьба по каменю та дереву. Вона також зазнала західноєвропейських впливів. Серед творів різьби по каменю до наших днів збереглися чудові надгробки із постатями покійників у натуральний зріст в лицарському одязі (наприклад, надгробки у католицькому кафедральному соборі та домініканському соборі й монастирі у Львові). Дерев'яною різьбою прикрашали обрамлення ікон, іконостаси, хрести.

Українське малярство, зокрема церковне, у литовсько-польську добу переживало період значного піднесення. Техніка художнього розпису храмів та іконопису українських малярів стояла так високо, що їх запрошували розписувати найвеличніші костьоли Польщі та Литви (Краківський, Сандомирський, Серадський кафедральні собори, королівську спальню у краківському замку, кімнати литовських князів у Нових Троках, церкви у Вітебську та Любліні. Українські митці поступово відійшли від візантійських художніх канонів, створили власний стиль українського малярства. Водночас вони дуже обережно сприймали ренесансні західноєвропейські впливи. У творах українських малярів біблійні сюжети зображувались із використанням елементів сучасного для них побуту, тим саме наближуючи релігійну тематику до сучасного життя.

Найважливішими центрами українського малярства був Перемишль та Львів. Тут було сформовано малярські школи, представники яких отримували найкращі замовлення від можновладців. Чудові фрескові розписи українських малярів збереглись в Успенській церкві у Львові, іконостаси та ікони

в церквах польсько-українського прикордоння. Унікальну збірку давнього українського малярства з цілого західного регіону містять колекції Львівського Національного музею.

У XV-XVII ст. у Львові та інших містах поряд з іконописом процвітав портретний живопис. До наших днів збереглися портрети К. Корнякта, В. Лянгішівни, Г. Балабана, Й. Кунцевича, П. Могили. Серед українських малярів найвідоміші імена священника Галя з-під Перемишля, Лаврина або Лаврика Пилиповича, Федора Сеньковича, Миколи Петраховича, малярки Варвари та Фімки зі Львова та багато інших.

Значний поступ спостерігався також у розвитку українського граверства, золотникарство, людвисарства, поодинокі пам'ятки яких є шедеврами й у сьогодні.

Реномендовані джерела та література

Джерела:

1. *Гійом Левасер де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К.: Наукова думка, 1990.
2. *Густинская летопись // Полное собрание русских летописей*. – Т. 40. – СПб., 2003.
3. *Вишенський І*. Твори. – К., 1986.
4. *Волынская краткая летопись // Полное собрание русских летописей*. – Т. 35. – М., 1980.
5. *Герасимчук В*. Матеріали до історії козаччини XVII ст. – Львів, 1994.
6. *Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів*. – К., 1986.
7. *Історія філософії України: Хрестоматія*. – К.: Либідь, 1993.
8. *Історія України в документах і матеріалах*. – Т. 3. – 1941.

9. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Львів, 2002.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
11. Литовская метрика // Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев, 1914.
12. Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988.
13. Прибавление к Ипатской летописи // Полн. собр. русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1860.
14. Хрестоматія з історії СРСР. – Т. I. – К., 1940.
15. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М., 1975.

Література:

1. *Андрущенко В.Л.* Запорізька Січ як український феномен. – К., 1995.
2. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. К., 1999. – С. 65-70.
3. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
4. *Винокур О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
5. Володарі гетьманської булави. – К., 1995.
6. *Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А.* Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера, 2000.
7. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994.
8. *Горський В.С.* Історія української філософії: Навчальний посібник. – К., 1996.
9. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1-2. – К., 1991.
10. *Єфименко О.* Історія України та її народу. – К., 1992.
11. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
12. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1990.

13. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990.
14. *Кромм М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995.
15. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
16. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. – К., 1997.
17. Історія українського війська. – Т. 1. – Львів, 1992.
18. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. / С.М. Клапчук, В.Ф. Остафійчук, Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002.
19. *Заславський І.С.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – в першій третині XVII ст. – К., 1984.
20. *Пашук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990.
21. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1995. – Т. 1. – С. 233-269.
22. *Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1991.
23. *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
24. *Русина О.В.* Проблемиполітичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. // УІЖ. – 2003. – № 6.
25. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000.
26. *Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994.
27. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
28. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994.

Документи і матеріали

Грамота польського короля Казимира III про надання місту Львову магдебурзького права

В ім'я Господа, амінь.

Має залишитися тривким і навіки непорушним те, що королівська влада постановить зробити для блага підданих. Тому ми, Казимир, з божої ласки король Польщі, володар і спадкоємець земель Краківської, Сандомирської, Серадзької, Куявської, Поморської та Руської, доводимо до відома усіх, що за благочестивою згодою королівської величності, відвертаючи численні клопоти і труднощі нашого знищеного жорстокими ворогами міста Львова, прагнемо, щоб це місто процвітало і збільшувало свої вигоди, доходи, користі і добробут. Для втіхи згаданого міста і збільшення кількості його вірних мешканців надаємо і призначаємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке, зазвичай, називають магдебурзьким, усуваючи там усі руські права і всі руські звичаї, будь-ким ухвалені, які можуть якось стояти на перешкоді цьому німецькому праву. Також: ми звільняємо зазначене місто і його мешканців від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би титулом він не користувався, так, щоб перед ними або перед будь-ким з них у великих і малих справах не відповідали, а лише міщани перед своїм війтом, а війт перед нами або нашим старостою, якому це ми доручимо тільки за умови, що буде запрошений листом нашим або нашого старости і відповідатиме тільки відповідно до свого німецького права. А в кримінальних справах чи будь-яких, що виникають, війтові зазначеного міста надається повне і беззастережне повноваження судити, виносити вирок, надати, визначити, як передбачає і вимагає німецьке право.

Вищезгадане магдебурзьке право належить тим, що проживають у цілому вищезгаданому місті. Іншим народам,

що живуть у цьому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, русинам та іншим будь-якого стану чи становища з особливої нашої ласки дозволяємо користуватися відповідно до їхніх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи водночас їм можливість, щоб будь-які кримінальні справи, які виникнуть між: ними самими або між: ними і іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при вийті відповідно до їхніх прохань. А якщо відмовлятимуться судитися за магдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користуватися, тоді зазначені нації – вірмени, євреї, сарацини, татари, русини і всі інші нації, які є в цьому місті, мають можливість поставити і вирішувати будь-яке питання на суді своєї нації, але під головуванням міського в'їта.

Бажаючи також наділити і відзначити вищезгадане місто Львів спеціальною ласкою, надаємо йому для його покращення сімдесят франконських ланів у лісах і виноградниках, луках і пасовиськах, відповідно до чого зможуть їх відміряти. Хочемо, щоб з них шістдесят ланів підлягали оплаті чиншу на день святого Мартина і щоб з кожного лану платили чинш 24 руських грошів. Після того, як будуть викорчовані решта 10 ланів по сусідству з вищезгаданим містом у місцевості Білогощі, їх віддаємо на пасовища без будь-якої грошової оплати. А для більшого покращання вищезгаданого міста з нашої спеціальної ласки із прихильності наказуємо, щоб жоден з землян, духовних, міських або будь-яких інших осіб не розташовував і не будував корчем в межах однієї милі від міста.

На свідчення цього всього, для повнішого доказу на вічну дійсність акту наказуємо підвісити нашу печатку.

Діялося в Сандомірі, у шостий день після октави свята п'ятидесятниці Року Божого 1356 у присутності цих наших вірчих і милих свідків Яна Юри, каштеляна краківського; Вільчека, каштеляна сандомирського; Добеслава, каштеляна віслицького, преподобного Флоріана,

ленчицького канцлера; Петра, войського краківського; підкоморіїв Андрія краківського і Рафаїла сандомирського; преподобного Яна з Гнезна, доктора прав, гнезненського препозита і канцлера Русі, а також: шляхтичів Руської землі, а саме Волчка з Дроговижа, Івана, названого Лой з Скаришева, Слунчка з Розбор'я, спадкоємців й інших численних гідних довір'я.

Дано й здійснено паном Іоанном, вищеназваним нашим канцлером Русі.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 16-17.*

Уривок з “Хроніки Львова” Дениса Зубрицького про будівництво та назви оборонних веж у Львові та передачу їх у відання ремісничих цехів (1445 р.)

Після закінчення в цьому році будування веж навколо міста роздано їх ремісничим цехам, від яких вони пізніше і дістали свої назви, з обов'язком, щоб кожний цех свою вежу утримував, обладнав її потрібною зброєю та амуніцією, [і] на випадок необхідності оборони міста збирався до своєї вежі і обороняв мури.

Веж було 17, а саме: 1) Краківська брама належала до кушнірів; 2) Якщо йти в напрямку церкви св. Марії, то там була вежа хутовиків, миловарів і бляхарів, яку звали Струмиловою; 3) мечників; 4) ткачів; 5) шапників та сідлярів; 6) за вірменами – пиво- та медоварів; 7) на розі домініканів – римарська; 8) мулярів, поворозників і токарів, яку пізніше, очевидно, звали Королівською; 9) шевська, звана Бернардинською; 10) гончарів і котлярів, що була між бернардинами і Галицькою брамою; 11) Галицька брама належала до кравців; 12) Золотницька, де тепер будинки № 301 і 362; 13) різників; 14) столярів, бондарів і стельмахів;

15) ковалів, слюсарів та голкарів; 16) крамарів, а 17-а – Пекарська, залишки якої в 1836 р. розвалено для будівництва театру Скарбка...

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 23*

**Статут кушнірського цеху, затверджений магістратом
м. Львова
(19 березня 1470 р.)**

Ми, райці міста Львова, визначаємо явно, згідно з цим актом, всім ї кожному, кому це належить, що перед засіданням нашої ради прийшов благородний цех кушнірів нашого міста Львова і просив нас затвердити їм, забезпечити й скріпити й засвідчити нашим актом нижчеподані розділи, статті й закони, яких вони певний час уживали на добро й благородну користь свого цеху. Котрі розділи, статті й закони викладено нижче такими словами:

Перше – якщо якийсь майстер хоче стати членом цеху і досягне цього, повинен покласти одну руську чверть фунта і два бесмери воску та влаштувати майстрам прийняття, поклавши навколо напоїв дванадцять польських грошів.

Друге – якщо за всіма майстрами посилають, щоб вони зібралися разом, і котрийсь із них не прийде на це запрошення, він повинен заплатити за кару два польські гроші.

Третє – якщо хтось розкриє таємницю того, що діялося на ранковій нараді, і про це довідаються, повинен дати за кару два бесмери воску.

Четверте – якщо якийсь майстер перейме від іншого челядь, повинен дати один камінь воску.

П'яте – якщо якийсь майстер змушений буде переробити виготовлений виріб і на нього прийде скарга, судити його повинен цех.

Шосте – якщо челядник служить своєму панові чверть року, той повинен купити йому одне вбрання; якщо служить півроку, майстер повинен купити два вбрання; якщо служить три чверті року – три вбрання; якщо ж він служить рік – повинен купити йому чотири вбрання. Якщо ж за це майстер звелить своїй челяді відробити, що буде зроблено, то майстер повинен дати в цех півкаменя воску.

Сьоме – якщо підмайстер зі своєї власної волі не працює в понеділок, то повинен не працювати весь тиждень; якщо ж майстер звелить йому працювати на цьому тижні, то майстер повинен дати цехові два бесмери воску. Якщо підмайстер не працює один робочий день або півдня серед тижня, то за це слід вирахувати з його тижневого заробітку.

Восьме – якщо хтось принесе до майстра поганий товар, щоб той його дубив і протравлював, він не повинен за це братися, а мусить повідомити майстрів, хто ж замовчить і не повідомить про таке, повинен дати цехові два бесмери воску.

Дев'яте – якщо майстрів посилають супроводити тіло померлого і якщо хтось із них не з'явиться й не піде в дім цього самого покійного майстра, де знаходиться тіло, той повинен дати цехові півбесмера воску.

Десяте – якщо якомусь майстрові дається щось переробити, що б там не було, він повинен переробляти це й робити у себе дома в своїй майстерні, а не деінде. А хто цього не дотримується, той повинен дати цехові один бесмер воску.

Одинадцяте – якщо хтось на ранковій нараді вів злочинну мову й уживав лайливих слів, він повинен дати цехові п'ять кілограмів воску.

Дванадцяте – якщо якийсь майстер звинувачується перед цехом в заборгованості, признає її й пообіцяє перед цехом її сплатити, але не сплатить її негайно чи в

призначений день, він мусить припинити роботу до того часу, поки не сплатить боргу.

Тринадцяте – якщо нами, райцями, видається наказ зібратися цеховим та іншим майстрам і якщо якийсь не прийде, той повинен дати цехові один бесмер воску.

Також двоє наймолодших майстрів повинні запалити свічки, й коли прийде ще молодший, то з цих двох старший повинен відійти, а новий погасити свічки.

Також русини в цеху повинні дотримуватися всіх правил і виконувати їх, як вище зазначено, за винятком похорону, так що вони не повинні нічого мати до нашого католицького похорону, а цех – до їхнього русинського.

Також не слід обирати жодного русина чи нехристиянина цеховим майстром. Але в день божого тіла вони повинні бути при свічках і подавати їх в руки під час відправи служби.

Так ми затвердили, постановили і зміцнили на прохання вищеназваного цеху благородного наших кушнірів, зваживши це прохання можливим, порядним і згідним зі звичаями їхнього вищеназваного ремесла, розділи, статті й закони всілякого роду, як вони вище прозвучали. Й ми підтверджуємо, зберігаємо й скріплюємо це на основі й силою цього документа, а вищеназваний цех благородний повинен вживати цих самих розділів, статей впевнено, сильно й сукупно на честь свого цеху й на користь нашого міста, не обертаючи ні на яку шкоду.

Для більшої певності цього ми звеліли привісити до цієї грамоти печатку нашого раецького уряду.

Дано в понеділок перед днем святого Бенедикта року милостивого господа тисяча чотирьохсотого і сімдесятого року рукою Георгія Гибеля, писаря цього благодійного міста.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 26-27.*

**Уривок з “Хроніки Львова” Варфоломія Зиморовича про
будівництво вежі ратуші та брукування вулиць міста
(1490 р.)**

1490 роком завершено будівництво вежі ратуші, яку вкрито черепицею. Зверху на ній встановлено годинник з мелодійним боєм вагою 111 фунтів, щоб відраховувати ударами певні проміжки часу. Крім сурмача, сюди переводять спостерігача, що раніше ніс варту над Краківською брамою. Відтоді почали також вкривати бруківкою міські вулиці, які раніше вкривали дошками і колодами...

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 28.*

**Декрет польського короля Сигізмунда I про обмеження
прав міщан українців
(18 лютого 1525 р.)**

Ми, Сигізмунд..., сповіщаємо цим декретом усім, кому це потрібно, що минулого року, коли ми були у Львові, міщани руської віри цього нашого міста Львова, яких тут чимало, а саме ті, що сидять на тому ж праві, і ті самі, які нарівні з іншими міщанами, жителями цього міста, несуть міські тягарі, скаржилися нам, що зазнають з боку бурмистра і райців згаданого міста перешкод у купуванні й набуванні будинків, розташованих поза їхньою вулицею, в триманні корчм і в торгівлі та шинкарюванні вином і пивом, у продажу інших подібних речей, у відтинанні на лікті тканин, а також, що забороняють їм виконувати ремесло і належати до цехів і не допускають їх до них з великою їхньою втратою, шкодою і приниженням. Оскільки, з другого боку, самі райці й міщани католицької, або римської, віри докладно виклали свої

важливі причини та серйозні підстави, чому вони це робили, ми, зайняті іншими, більшими турботами і справами, не змогли тих суперечок відповідно розглянути і вирішити, і відклали та передали той же спір на розгляд Генерального сейму нашого королівства. Згаданим сторонам, які повинні з'явитися перед нами на цьому сеймі, ми призначили певний термін. Коли він надійшов, з'явилися згадані сторони перед нами та наново представили нам свої обопільні скарги і докази. Ми разом з нашими порадниками, зібраними на цьому сеймі, розглянули докладно і належно скарги та докази згаданих сторін, ті й інші, висловлені і наведені перед нами як у Львові, так і на цьому сеймі. Також ми довідалися, що з давніх часів наші попередники нічого в згаданих справах ніколи не змінювали та нічого нового не ввели на користь вищезгаданих львівських міщан грецького, або руського, обряду, тому, враховуючи думку наших порадників, ми вирішили і цим листом постановляємо, що ті львівські міщани грецького, або руського, обряду повинні бути задоволені своєю територією і вулицями, призначеними з давніх часів там, у Львові, для їх будинків і мешкань, проте не можуть і зовсім не повинні займатися купівлею, набуванням та посіданням піших будинків, що містяться в інших місцях і вулицях, в яких раніше не проживали ні вони, ні їх попередники. Також залишаємо їх назавжди в однаковій мірі при давньому звичаї і забороні, якої дотримувалися досі у згаданому нашому місті Львові, щоб не приймати їх і не допускати до будь-яких цехів і ремесел, щоб вони не шинкарювали ніякими напоями та не відрізували на лікті і не продавали тканин, але щоб шукали вільно для себе прожитку і збільшення свого майна в дозволених їм віддавна заняттях. Проте ці ж райці та інші львівські міщани католицького обряду не повинні їм робити жодних труднощів і кривд ні в цих, ні в інших їх давніх заняттях, але відповідно до цього нашого декрету ставитися до них з сусідською любов'ю і

прихильністю, бо справа збереження взаємного миру і згоди є справедливою.

Для підтвердження цього нашого листа завішується на ньому наша печатка.

Зроблено і дано на засіданні Пйотрківського сейму королівства найближчої п'ятниці після свята св. Валентина року божого 1525, нашого панування 19-го року.

Речі Посполитої віце-канцлер... Реляція всечесного в Христі панотця Петра, краківського та познанського єпископа і віце-канцлера Польського королівства.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 31-32.*

Опис пожежі м. Львова невідомого автора

Описую сумну та злощасну подію нашого прекрасного славнозвісного міста, жалюгідну й навіть довговічну із-за болю руїну, яку треба оплакувати через безпощадність цієї пожежі. Адже тисяча п'ятсот двадцять сьомого року в понеділок після свята Вознесення господнього, о двадцять третій годині, несподівано з броваря дому якогось-то Григорія Шолтиса з Клепарова, що стояв напроти монастиря францисканів, на вулиці Пекарів, яка лежала поруч, вибухла величезна й раптова пожежа. Вистрибуючи неначе навальний вихор, розділений у двох напрямках, той [вогонь] негайно охопив усі дома, які були в його сусідстві й саму [вулицю] Пекарів і Краківську, Шевців і Вірменську вулиці, а також ту, яка називається другою частиною кварталу, в одному ряді, а в другому напрямку, починаючи від монастирського будинку тих самих францисканів, за винятком костьола Святого Хреста, послідовно знищив дома, які були посередині, громадську лазню, костюл Святого Духа разом з лікарнею, ятками м'ясників, з іншими будинками, які були ззаду, аж до

міського муру, а відтіля від дому шановних панів каноніків капітульних разом з іншими мешканцями костьольних священослужителів, і далі всі інші доми довкола і Галицьку, Зарванську, Руську та Єврейську вулиці разом з церквою Святої Марії грецького обряду¹¹⁹, з єврейською синагогою та міською стайнею і довкола всі, які тільки були будинки, від брами до брами розпалювався все жахливіше і багато домів знищив дощенту. Нарешті від того полум'я з м'ясних яток, що їх деякі власники не відмовилися розібрати, щоб тільки спинити навальну силу пожежі, завалилася дзвіниця з усіма дзвонами разом з справжнім скарбом славнозвісного і прекрасного столичного костьола¹²⁰ святковим дзвоном, названим Зузанною, і з усім черепичним дахом, і будинком та будівлями згаданого столичного вищого костьола, і були знищені вогнем. А тоді ще склепіння і хори, зрушені в основі й розхитані частково, в багатьох місцях розвалилися і попадали. Також вежа Галицької брами, майстерно й коштовно збудована, завалилася разом з іншими вежами і двома міськими мурами, за винятком трьох [веж], які височіли довкола Низького замку, з усіма їхніми гарматами, мортирами, металним порохом і зброєю, що там була, в той час як одна тільки Краківська [вежа], позбавлена лише даху, в цілому залишилася неушкодженою разом з цінностями, які в ній містилися. Від даху цієї Краківської вежі загорілася головна сторожева вежа на Високому замку, до того ж декілька домів у селі Знесіння від верткого і щораз дужчого вогню; крім того, також усі будинки, які були серед міських мурів, разом з укріпленням, званим Струмиловою Вежею, а також усі в центрі міста, так само крамнички бідні й багаті з будинком міської ваги й постригальнею та іншими житловими будинками, за винятком дерев'яної ратушної вежі та головної будівлі ратуші, врятованих волею божою і

---

¹¹⁹ Успенська братська церква на Руській вулиці.

¹²⁰ Латинський кафедральний собор на Кафедральній площі.

пильною сторожею, – все було перетворене в пожарище. Саме цей вогонь, шаленіючи в той спосіб, задавив багатьох людей і жорстоко винищив в'ючних тварин та дрібну худобу, зганяючи її звідусіль в одне місце на вулицю Єврейську. Власне через навальність цієї пожежі, у зв'язку з тим, що вона майже все місто затьмарила чорною кіптявою, сам вогонь розповсюдився раптово й несподівано на всі частини міста, так що жодна не змогла врятуватися, і, що найважливіше, якщо б міські брами, зачинені в той час для того, щоб затримати народ для оборони, не були своєчасно відчинені, то, без сумніву, велика кількість [людей] загинула б від самого вогню; коли ця пожежа так шаленіла й усе більше і більше посилювалася, військові металеві знаряддя і гармати чи вогнестрільна зброя, що переховувалися були в міських вежах, заряджені порохом і кулями, вибухли на великий пострах народу та з небезпекою [для нього] і видали страшений гук на подобу грому. Ось так усе це місто, як передвіщалося, за винятком одного дому Івана, колись Бороди, критого черепицею [і через те] названого вежею, дощенту з усіма своїми будовами повністю було зруйноване і залишилося неначе безлюдним, а нещасні громадяни були доведені до великого відчаю. А щоб їх місто прийшло колись знову до своєї величі та краси після такого гіркого і страшного нещастя і щоб ніколи більше не випала на його долю така або подібна нещасна подія, треба гаряче благати найвищого, найласкавішого бога.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 32-33.*

Статут львівського цеху мулярів і каменярів (14 квітня 1572 р.)

Ми, райці міста Львова, цим доводимо до відома всіх взагалі і кожного зокрема, кому про це належить знати тепер і на майбутні часи. Прийшовши особисто до нашого раєцького уряду, славетні й чесні майстри муляри і каменяри, львівські громадяни, прізвища яких подано нижче, заявили, що за взаємною згодою і порозумінням між собою домовилися про порядок своєї роботи у цьому місті Львові і бажають його мати тепер і на майбутнє, на зразок інших ремесел, з певними затвердженими правами.

Вони просили нас, щоб ми, згідно з стародавніми правами і привілеями цього міста, перш за все для хвали і честі найвищого і найдобрішого господа, а також для спільного добра того ж міста дозволили заснувати для вже згаданої їхньої мулярської і каменярської роботи братство або цех, а щоб ми тим самим записали і належно затвердили певні положення, які вони нам згідно з звичаєм запропонували на письмі.

Зміст тих положень такий:

1. Як стати майстром.

Перш за все, якщо хто-небудь захоче стати майстром їхнього фаху, повинен мати автентичні документи про своє законне народження і науку або рекомендації вірогідних громадян. Представивши ці документи або свідків урядові, повинен, перш за все, отримати право міського громадянства, а потім бути вписаний і прийнятий до цеху згідно з стародавніми звичаями інших ремесел. Зразу ж після вступу до цеху той новий майстер повинен дати і пожертвувати 5 флоренів польською монетою [“к вони це називають “вступне”] до їх спільного фонду як на потреби цеху, так і на оборону міста, в якій йому теж слід брати участь. Після внесення цієї суми йому зовсім не потрібно показувати свої вміння або влаштовувати своїм товаришам яку-небудь учту.

2. Про приймання замовлень.

Далі, коли хто-небудь з майстрів домовляється з громадянами про роботу, один одному не сміє перешкоджати і завдавати шкоди. Взагалі кожний повинен задовільнятися однією або найбільше двома роботами, третю роботу може взяти такий майстер, який має вже дві, але тільки на майбутнє, а починати цю роботу зможе тільки тоді, коли добре справиться з двома першими, а принаймні – з однією, і то під загрозою кари п'яти марок.

3. Положення про виконання будівництва.

Далі, під час роботи і при зведенні мурів кожний майстер повинен зважати на межі і границі не тільки сусідів, але і на такі, що відносяться до громадських шляхів та вулиць, щоб був приступ, дахи, доступ до підвалів і все те, на що майстер повинен зважати, щоб не заподіяти якоїсь шкоди місту або не зробити комусь кривди.

Що стосується винагороди і оплати за працю, то вона завжди буде встановлена і затверджена стосовно до часу і рішення раєцького уряду, а саме: в час від початку літа, тобто від великодня до св. Михайла майстрові за один день роботи належить 6 грошей, товаришеві – 5 грошей, учневі – 4 гроші. Взимку майстрові належить 5 грошей, товаришеві – 4 гроші, а учневі – 3 гроші. В інших випадках майстрові вільно домовитися з замовником про оплату оптом за всю роботу або про іншу денну винагороду.

4. Про робочий день, приймання учнів і переведення їх у майстри.

Далі, кожний майстер з своїми товаришами і робітниками повинен ставати до роботи вдосвіта, як тільки відкриються брами міста, там у визначені години він має працювати з належною старанністю і матиме визначені вільні години: на сніданок – одну годину, в полудне – другу і, врешті, влітку перед вечером, о 22 годині, взимку – о 23 – закінчувати роботу, а своїх товаришів і помічників відпустити. Зрештою, товариші та учні в тому цеху мають

вести себе згідно з нижчевказаними правилами. Коли який-небудь з майстрів приймає до себе учня в цех у присутності майстрів і товаришів, має засвідчити це прийняття одною міркою пива для цехових товаришів, а другою – для учнів.

Постанова щодо тривалості навчання має бути така: хто хоче присвятити себе мулярській справі, має заключити договір і бути прийнятий майстром щонайменше на три роки, а в каменярській справі – на чотири роки, і то виключно з метою служби і науки, без будь-якого винятку за гроші, що взагалі має бути забороненим і недопустимим.

Як тільки цей учень добре проявить себе в навчанні, то після закінчення терміну майстер повинен забезпечити його роботою в себе принаймні на 7 тижнів за таку винагороду, яку звичайно отримує товариш, а це більше всього з приводу учти, яку той, хто вписується на товариша, зобов'язаний за звичаєм влаштувати. А в тій справі старші майстри повинні вести рахунки і слідкувати, щоб не було пов'язане з великими витратами того, хто, як вище згадано, закінчив своє навчання.

5. Про прізвиська.

Далі, старші майстри повинні пильно слідкувати за тим, щоб товариші не надавали один одному поганих і образливих прізвиськ, під загрозою кари гривни на користь раецького уряду.

6. Про приймання товаришів.

Далі, щоб усі майстри могли мати достатню кількість товаришів, то тоді, коли будь-який прийде до того міста, старші майстри повинні визначити йому місце в того майстра, який на той час або не має жодного товариша, або має їх найменше серед інших. Але якщо якомусь майстрові необхідно мати для роботи більше товаришів, тоді він має їх випросити і отримати від інших членів цеху.

7. Про відхід з роботи у майстра.

Далі, якщо майстер утримував якогось товариша продовж зими, тоді той товариш повинен у нього залишитися

принаймні до св. Івана Хрестителя, і про свій відхід має повідомити майстра за два тижні наперед.

8. Яку роботу можуть виконувати товариші та учні самостійно.

Далі, жоден товариш не має права самостійно взяти роботи більше як на 1 гривну, так само учень не може взяти роботи більше як на шість грошів; якщо ж робота оцінена більш-менш на 15 грошів, тоді її можна виконувати тільки з товаришем, під загрозою кари, яку старші майстри встановляли.

9. Про наймання невизволених товаришів.

Далі, якщо про кого-небудь з товаришів невідомо, чи виконав він цехові положення, то такого, був би він італійцем чи німцем або іншої національності, не можна приймати на роботу до майстра більше як на два тижні, поки не виконає цехових звичаїв і положень.

10. Про покарання товаришів.

Далі, товариш, який відмовлявся б працювати в понеділок, непокірний, бешкетник або недбалий у роботі, має бути відставлений до раєцького уряду з метою покарання його за проступок.

11. Про цехового старшину і цехові збори.

Далі, цехові старшини згідно з стародавньою практикою інших цехів таким самим способом і в такий самий час можуть бути обрані і представлені нашому урядові. Коли ж будуть обрані і затверджені, то [підлеглі] повинні їх слухати в дозволених і справедливих справах. На скликані ними зібрання всі і кожний зокрема як майстри, так і товариші, мають зібратися в одному приміщенні, щоб зібрання відбувалися регулярно кожні два тижні. І щоб на зібранні кожний сидів на своєму місці, у визначеному порядку, вів себе пристойно і поважно, без шуму, сварок і проклинань. Щоб кожний належно виконував свої справи, [рішення] нарад і свої обов'язки. Щоб завжди в будь-яку пору року всі були присутні на поминальних службах і на

похоронах своїх співтоваришів, своєчасно платили цехові внески на ті чи інші цілі, а зокрема і головним чином, щоб завжди з охотою, невідкладно і з повною відповідальністю були готові до оборони міста від будь-якої небезпеки, зокрема від пожежі [борони боже].

Це все залишається пильній увазі і вірності майстрів і зобов'язується їх донести нашому урядові.

12. Затвердження вищеподаних положень.

Ми, райці Львова, сподіваємося, що розвиток таких ремесел, як і самої мулярської справи, може дуже спричинитися до спільного добра міста і його оборони як в інших містах, так і в тому, яке є головним містом на руських землях і майже прикордонним, вони дуже потрібні. Отже, ми тим мулярам і каменярам, які працюють в тому місті і бажають працювати, на підставі наших прав і привілеїв, ласкаво дозволили заснувати братство чи цех, і цим дозволяємо, одночасно приймаючи і затверджуючи їм вищеподані звичаї, надаючи їм права, ординації і статуту, їм самим дозволяємо новозаснований цех вести і керувати ним у добрих умовах, застерігаючи собі і нашим спадкоємцям право, в разі необхідності на збільшення або зміни цих статей, а також встановлення інших для загальної потреби. На підтвердження того на документі підвішуємо нашу печатку.

Діялося 14 квітня 1572 року в присутності і на вимогу славетних Петра Касмура, Італійця Станіслава Злого, Себастьяна Щасливого, сина колишнього трубача, Францішка Кротофілі, Адама Піцковського, Роха Шафранця, італійця Яна Бобрика, Себастьяна Чешека, Андрія Підлісного і Яна Кренгліка, мулярських і каменярських майстрів, львівських громадян.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 35-38.*

**Уривки з грамоти антиохійського патріарха Йоакима про
затвердження статуту братства українських міщан при
Успенській церкві
(11 січня 1586 р.)**

Іоаким божією милостію патріарх великіа Антіохія і Кілікія, Іверія, Сірія і по всему востоку солнца... І пришедшу ми во град Ілвов во єпископію галицкую лвовскую і Каменца Подолского за єпископства Гедиона Болобана в літо от создания миру 7094 а по рожестві господа нашего Ісуса Христа 1586 місяца генуарія в первый ден. В то время пришли пред нас і пред наше право духовнеє мещане львовскіє всі посполе ктитори храма успенія пречистія божія матере в граді Льові, хосячи братство устроїти... смиренії по дару светого духа повеленієм господа нешего Ісуса Христа світом богодухновених светих писаній пастирским строєнієм повеліваєм і благословляєм їх на сие братство духовное утвержающе їх євангелски жити по апостолским і светих отец правилом і ученієм... Сие богоугодное законное братство вишшеї писаное і нижеї речення обичая повинни так держати: ... А мают ся сходити за обсиланем знамене братского в четири неділи іли як потреба і час прилучитя, і повинен кождий брат в четири неділи пол гроша дати до скриньки братскоє. А хто би хотел вступити в сие братство іли мещани іли шляхтич іли предмещанин іли посполитих людеї вшелякого стану як тутешній так сторонній, маєт дати вступного грошей шест. А которий би брат мешкане мел далекеє от сего братства, тогди в рок по шести грошей маєт давати до скринки братскоє. А братя спольне кождого року мают вибирати змежи себе старших четири брати поручаючи їм все старійшинство церковного братства. Скринка братская маєт бити у старшого брата а ключ в молодшого. Лічбу мают чинити старший братя перед всіми в рок отдаючи уряди свої, а естли хто хочет старій бити, да будет всій слуга по христову євангелію. А

кого би брата вибирали на старійшинство, а би ся зборонял без причини слушноє, винен дати три безміни воску. А брата старшії мают пилне перестерегати повинности своєї, проклят бо всяк творящи діла господня с небреженієм. Казнь всім посполитая на звонниці сидіти. А естли би брат брата словом в братстві наганьбив, маєт бити карань сідяням а вини камень воску маєть дати, і брата перепросити не отходячи і все братство перепросити. Слова непотребніі корчемніі хто би мовил в братстве, вини фуньт воску, всяко слово гнило да не ісходит із уст ваших і пребивая всує словиих ваших і глумлени іх душею і тілом блудник ест. Сходячи ся до сего братства в справах упорожнившися книги законніє почитати і друг другу с послушанієм віщати. Которіі би брат відал брата виступного, не маєт єго таїти але маєт оповісти єго в братстві, жеби бил каран, а хто би таїл злости, маєт бити при винном каран, як брата знайдуть...

І теж естли би где в котормколвек місте било братство а не справовалибися водле права сего церковного братского, которое ми першеє ве Льове старійшинство законне подаєм. І да неспротивляються єму никтоже, ниже отпираєть давними братства несовершено от нікоїх єпископ уставленими. Повеліваєм же да сему братству лвовскому всі по-всюдо ... Благословение... Іоакима патріарха велшшя Аньтиохія о Христі Ісусі господає нашем, єму же слава в віки віком амініь.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 47-48.*

**Уривок із скарги Львівського Успенського братства
Львівському гродському судові на уряд Ради міста
Львова за знуцання над українським населенням
(не раніше 7 січня 1593 р.)**

Насамперед змушувала [Рада м. Львова] великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуху папському костьолові, до свят нового календаря, мордюючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарити¹²¹, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли і вкинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. Майстри і челядники прийшли до пана бурмистра, питаючи, з якої причини їх слуг з дому похапали під час їхньої відсутності. На це пан бурмистер відповів: "Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на казаннях в нашому костьолі і не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти". Потім, на прохання і вимогу наших братів та своїх сусідів, [арештовані] були випущені. Однак вони [члени Ради] обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо ті [звільнені з-під арешту] під страхом суворої урядової кари не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ. Не дотримавши обіцянки про мир, назавтра після свята трьох королів¹²² посадили до в'язниці Дмитра Красовського і Лукаша [Губу]...

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 53-54.*

---

¹²¹ 13 липня

¹²² 7 січня

Скарга львівського православного єпископа Гедеона Балабана на католицьку громаду м. Львова за озброєний напад на Юрський собор під час великодніх богослужінь (5 квітня 1600 р.)

До уряду і львівських гродських книг прийшов всечесний Гедеон Балабан, львівський владика, і з жалем скаржився в такий спосіб: “У святковий день, великодній понеділок, коли ми обходили як треба, по-християнськи, побожно і статечно ті великі і світлі свята, зібрані в церкві, відправляли богослуження, майже в середині служби божої раптово напала велика юрба людей з міста Львова, що в мурах, і з обох передмість, – ремісники золотарського, лимарського, замшового цехів та інші ремісники з міського поспільства римської віри – до двохсот чоловік. Вони підготувалися до цього, як до бою, зі зброєю: шаблями, кордами і півгаками, набравши каміння. З тим задумом вдерлися насильно на кладовище столичної церкви св. Юра і пробивалися гвалтовно до церкви. Несучи з собою кості тварин чимало інших обридливих речей, намагалися збезчестити та зневажити святе місце і божу хвалу. Але в цей час на богослуженні зібралося чимало людей, які, зауваживши те, замкнули церкву та у великій тривозі відправили богослуження.

Оскільки їх [напасників] у церкву не пустили, вони з грукотом ломилися в двері, потім ходили кругом церкви з гуркотом і гармидером, з безсоромними та розпусними словами, били і гримали в церкву.

Відтак добивалися до службового будинку, відбили двері, поламали і повіддирали гонти на будинках і парканах, напали на школу, і коли б не те, що [це діялося] під час того, як християнські люди слухали богослуження, мусило дійти до дуже великого кровопролиття; незважаючи на це, було і так декількох поранено і закривавлено.

За це насильство і напад на божий дім скаржуся й прошу, щоб у мене цю скаргу прийняли й записали у львівських гродських книгах”.

Для підтвердження вищезгаданого представив цьому урядові шляхетного Іванка Розбосицького, який живе біля церкви св. Юра. Він показав Урядові, що йому під час заколоту здерли шкіру з лівого вуха. Також представив чесного Петра Тесельчика, який показав розтяті криваву рану на долоні лівої руки. Теж чесного Кузьму, який показав на вказівному пальці правої руки розрив шкіри від удару каменем. Вони твердили, що ті рани завдали їм внаслідок нагального нападу у згаданому заколоті. Уряд оглянув ці рани і, спираючись на загальне право, що і реєстратор, підтвердив.

Згаданий позивач ще і ще раз скаржився проти насильства і зневаги святощів, що з приводу вищезгаданого буде судитися з тими, з ким належить.

*Історія Львова в документах і матеріалах.
Збірник документів і матеріалів. – К.:
Наукова думка, 1986. – С. 57-58.*

Повідомлення французького інженера Гійома де Боплана про повинності селян щодо панів в Речі Посполитій

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо¹²³ зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдвом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших

---

¹²³ Буассо- старовинна французька і бельгійська міра збіжжя; дорівнювала 13 л.

повинностей, яких би ї не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебуваючи у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя...

Гійом Левасер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 32-33.

Уривок з Іпатського літопису з текстом Городельського привілею (1413 р.)

Для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями ... названому королівству нашому Польському присвоїли ... сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою нашою ... і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї землі Литовської з волі і згоди¹²⁴. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів

---

¹²⁴ Мається на увазі Кревська унія 1385 р.

хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушно з короною королівства Польського.

1 Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні общинні, віленські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм королівства Польського.

2. Пани [і] також бояри-шляхти земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою

повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено...

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

11. До цього додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем або господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невірні.

Прибавление к Ипатской летописи // Полн. собр. русских летописей. – СПб., 1860. – Т. 2. – С. 279.

Уривок з Литовської метрики¹²⁵ з текстом “Устави на волоки”¹²⁶ (1557 р.)

[Артикул] 19. Робота підданам через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а війт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий – барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п’янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити... Пустих волок¹²⁷ підданам не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли [клуні] і за провину рубель [карбованець] грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданам, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень – година, надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

Литовская метрика // Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев, 1914. – С. 554-555.

¹²⁵ Литовська метрика – понад 550 томів державної канцелярії Великого князівства Литовського, які містять документи XIV-XVIII ст. або їх копії.

¹²⁶ “Устава на волоки” – юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 р. у Великому князівстві Литовському, який регламентував запровадження в державі аграрної реформи. “Уставою” передбачалося створення фільваркових господарств і забезпечення їх робочими руками (два дні на тиждень) дворових та волосних селян, перемірювання землі волоками тощо.

¹²⁷ Волока – земельна ділянка, розміром приблизно 23,5 га.

Уривок з документу про запровадження у Великому князівстві Литовському фільварків¹²⁸ та їх зв'язок з ринком (1557 р.)

Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, - такі [ґрунти] наказати людям [селянам] осаджувати, zostавивши на уряд¹²⁹ у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огорожник¹³⁰ із своїм бидлом [худобою] обробити має, а за це [йому] морг¹³¹ землі на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди не сталося, а збіжжя, ужаття¹³² всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину¹³³ і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгіві в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці¹³⁴ краковських...

Хрестоматія з історії Української РСР. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 124.

---

¹²⁸ Фільварок – маєток, господарство феодала.

¹²⁹ Уряд – управитель фільварком, управління, призначене феодалом.

¹³⁰ Огородник (городник) – залежний селянин, який мав лише присадибну ділянку землі й за це виконував роботу на панщині.

¹³¹ Морг – приблизно 0,52 га.

¹³² Ужаття – скошене збіжжя на полі.

¹³³ Десятина – данина панові, десята частина врожаю.

¹³⁴ Корець – 96 кг.

Уривок з Литовського статуту¹³⁵ про феодальне землеволодіння (1588 р.)

Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно віднинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить є описано.

Хрестоматія з історії Української РСР. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 125–126.

Уривок з Литовського статуту про закріпачення селян і розшук втікачів феодалами (1588 р.)

Якби якийсь вотчиний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого [боярина], і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, – і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчиний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, – і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцяти років якби не шукав – і надалі до нього нема діла. А якби ж той боярин, від якого піде підданий або селянин, знову прийшов

---

¹³⁵ Литовський статут – кодекс феодального права Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального прав князівства. Був основним збірником права в Україні до 40-х років XIX ст.

жити поблизу маєтку того свого колишнього боярина, хоча, проживши чи не проживши двадцять років, – і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полонянки та їх діти з років не виходять¹³⁶.

Литовский статут (в московском переводе-редакции). – С 12. – Гл. 12. – Юрьев, 1916. – С. 354.

Постанова сейму Речі Посполитої про роздачу феодалам і шляхті земель за Білою Церквою (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити на корисні, аби не лежали пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Боришпільський із селищем Іванківським, городище Владирецьке [Володарське] і до нього селище Зволужжя, зване Велика Слобода; над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею – трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Гороша і Сліпорід, над рікою Неущю званою, при кордоні московському.

Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – 1941. – С. 8.

---

¹³⁶ Двірська челядь і полоняники, коли ті втікали з маєтків, розшукувалися феодалами без будь-яких обмежень або умов.

З опису Запорозької Січі невідомим сучасником

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман – 1, військовий суддя – 1, військовий писар – 1, військовий осавул – 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук – 1, при артилерії гармаш – 1, підосавул – 1, довбуш – 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка – 1, писаря – 1, осавула – 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку – церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях. ... У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті¹³⁷ зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі, і інші.

---

¹³⁷ Передове укріплення перед фортецею, передмістя.

... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

Хрестоматія з історії Української РСР. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. 1. – С. 456-457.

Уривок з літопису Григорія Грабянки про козацькі битви, козацьку зброю та їжу (XVI ст.)

Приєднавши до своїх козаків, Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були із власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слухну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пљондрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав'язалася, воїни-християни здолали і турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, ненайманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до

недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нерідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються.

Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що як трава стане...

Вони Русь за своє багатство велике мають.

Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорив: “Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю”. І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодях дерзають через море пливти. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди із славетних сенаторських родин, так, року 1506 першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкорокський, а року 1514, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій, князь

Ружинський. За славу службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генріха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотиреста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і, врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і зі здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись із трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогу, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів із самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та, побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: “Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?” І збулися його слова. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто

Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають, походи козаків в Азію.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 24-27.

Уривки з тексту Куруківської угоди¹³⁸ між представниками польського уряду і запорозькими козаками (27 жовтня 1625 р.)

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч заборони уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. ...Тим, які через щастя із волі божої unikнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі його королівської милості, так і ті, які по волі й. к. м. [його королівської милості] повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих й.к.м., мало голову або старшого,

---

¹³⁸ Куруківська угода 1625 р. – мирна угода між військами коронного гетьмана С. Конецпольського і козацькими полками М. Дорошенка, підписана в жовтні 1625 р. в урочищі Ведмежа Лоза біля Курукового озера неподалік від сучасного Кременчука. З укладенням цієї угоди завершилось козацько-селянське повстання, спочатку очолюване М. Жмайлом.

за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й.к.м. і Речі Посполитої, й.м. пан воєвода сендомірський, гетьман польний коронний [С. Конєцпольський], з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями. На подання коронних гетьманів...

Через те що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені цим старостам...

Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. к. м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, 6 полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому – 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта живучи по волостях, мусили йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів... Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Речі Посполитої.

Історія України в документах і матеріалах. – 1941. – Т. 3. – С. 62-64.

**Уривок з літопису Григорія Грабянки про причини
козацьких повстань
(кінець XVI – перша третина XVII ст.)**

Сталося це, коли деякі архієреї в литовських землях, страху перед богом не маючи і нічого не потребуючи, відреклися віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський), Кирило Терлецький (екзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белузький). Відкинувши на тому соборі благословіння свого першого архіпастиря патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климентія восьмого і віддали себе під руку західному костюлу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жажнулися, відреклися від тих запроданців, а не пастирів і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато

фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.

Того ж року гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів. Після Наливайка гетьманом війська запорізького спершу був Кушка, а опісля Бородавка.

А вже після цього, року 1606, Петро Конашевич-Сагайдачний гетьманом запорізьким назвався і, забажавши щастя своє спробувати, ходив із військом запорізьким по воді на Кафу (місто турецьке), повоював його добре, силу бранців християнських у неволі увільнив і з добичею великою з Чорного моря повернувся, за що велику прихильність та ласку мав у запорожців та у поляків. А вже року 1608, за панування Жигмонта, короля польського, не закликавши навіть на підмогу війська запорізького, він зібрав на Україні козаків і рушив, як і гетьман коронний Жолкевський, на Цоцору з ляхами та з козаками. Був на той час поміж ними і Михайло Хмельницький, сотник козацький.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 28-29.

Уривок із промови Л. Деревинського, шляхтича з Волині, на Варшавському сеймі про утиски українського та білоруського населення польською шляхтою (1620 р.)

Саме у великих містах церкви запечатані, церковні мастки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. В Могильові й Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Лещинського зробили корчму. Через те діти вмирають нехрещені, ... без шлюбу люди в розпутстві живуть...

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу наглого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові?

Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими..., бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови.

...Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новогрудку і по інших містах, роздягають на вільному шляху і заарештовують. ...З невинних людей незаконно стягують грошові суми.

Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському.

Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3 – 1941. – С. 55-56.

Із статті І. Нечуя-Левицького “Унія. Петро Могила, кийвський митрополит”

Коли так страшно оплутала Польща Україну, коли побачили всі українці, що православна віра гине, почали вони думати і гадати, що їм тепер робити і як боронитися.

Петро Могила за походженням не українець: він був молдаванин ... проте дуже багато зробив Україні. Він був із знатного молдавського роду. Кілька предків Могили були молдавськими господарями, тобто князями. Могили були поріднені з найбагатшим польськими домами і були дуже багаті. Але турки, захопивши Молдавію, вигнали Могили, які втікли до своїх родичів у Польщу. Петро Могила також був змушений полишити батьківщину. Він навчався у Франції... приїхав до Польщі, почав служити у польському війську. Натомість він залишив цю службу, приїхав до Києва і, як православний, прийняв постриг у монахи в Києво-Печерській лаврі в 1625 році. Йому ще не було тридцяти років. Через рік в Лаврі помер архіандрит. ...В Лаврі монахи почали говорити, що добре було б обрати Петра Могилу архіандритом. ...Монахи вірили, що Могила, маючи силу, буде відстоювати православну віру і буде охороняти її від поляків і уніатів. ...Митрополит Іов Борецький підтримав його. Могилу обрали архіандритом.

Новий архіандрит, як людина розумна і вчена, відремонтував церкву, обновив печери, побудував монастир Голосіївський неподалік від Києва, куди до сих пір ходять богомольці; побудував у Лаврі притулок для прошаків на свої гроші. ...Могила відібрав молодих розумних хлопців, дав їм грошей на дорогу, на проживання зі своєї кишені і послав навчатися за кордон до німців і французів...

Хлопці вивчилися, набралися розуму і науки і повернулися до Києва. Петро Могила хотів їх залишити в Лаврі і відкрити для цього школу. Але тут до нього прийшло все кийвське братство, почали просити духовні брати, і

горожани, і козаки, і сам козацький гетьман Петражицький не відкривати особливої школи в Лаврі, а краще підтримати ту школу, що заснувала Галя, або Галашка, Гулевичева в Братському монастирі на Подолі, щоби в Києві була одна школа, але дуже хороша.

Петро Могила настояв на тому, щоб його записали в братство старшиною і опікуном. Гетьман Петражицький, козацькі полковники і все запорізьке військо обіцяли Могилі охороняти братство і школу від ляхів і уніатів...

В Польщі пани обрали нового короля, Владислава. ...Петро Могила разом з депутацією священників, дворян і козаків поїхав до Польщі. ...Так почав він умовляти короля, що все ж випросив для православної віри прав побільше. Владислав був більш прихильний до православ'я і погодився дати манускрипт про повернення уніатами забраних і закритих православних храмів, про повернення забраних церковних земель. ...В самому Києві повелів повернути православні монастирі і церкви. Тільки Софійський собор і Видубицький монастир залишилися в руках уніатів. Могила випросив для себе право перетворити Братську школу на академію, де б навчалися майбутні священники та архієреї. В подяку Могилі за його труди православне дворянство, духовенство і козаки саме там, в Польщі, обрали його митрополитом. Царгородський патріарх затвердив це рішення, і в городі Львові його, Могилу, висвятили митрополитом.

Петро Могила, повернувшись до Києва вже митрополитом, тут же вичистив Софійський собор, і в другий раз освятив його, і почав служити у ньому службу Божу. Після цього він відремонтував інші церкви і побудував нові. Розбираючи залишки старовинної Десятинної церкви, знайшли тоді труну в землі князя київського Володимира, чий образ із міді, з великим хрестом, стоїть на горі над

Дніпром. Петро Могила звелів перенести голову Володимира до Лаври, де вона тепер лежить у церкві¹³⁹.

Ставши митрополитом всієї України і Білої Русі, Могила зробив багато добра для народу і православної віри.

Скрізь він відбирав церкви в уніатів, обновляв ті з них, які були перетворені на хліви, забирав у жидів ключі від православних церков і знову скрізь призначав православних священників. ...Петро Могила написав книги, як вести службу Божу. ...А щоби кожний православний знав добре свою віру, Могила написав все про віру в книзі, яка називалася Катехізіс...

У Братському монастирі при школі він відкрив для бідних дітей бурсу. ...Крім Братської школи, він відкрив школи у Вінниці, Подільській губернії. ...Він почав писати книги проти Польщі, проти католицизму й унії. ...Тепер було кому захищатися від ярих з католиків...

Петро Могила помер 1 січня 1647 року, саме під новий рік, або на св. Василя. Перед смертю він відписав на Братську школу всі гроші: 81 тисячу золотих. ...Кажуть, що, помираючи, він благословив на боротьбу проти Польщі за вільну Україну...

Після смерті Петра Могили ... Запоріжжя і всі українські козаки ... піднялись проти Польщі. Козачий гетьман Богдан Хмельницький підняв проти Польщі всіх козаків і народ.

Книга исторических сенсаций. – М., 1993. – С. 64-66.

---

¹³⁹ Ця унікальна святиня православ'я безслідно зникла з Києво-Печерської лаври в 1918 р.

Із записок Павла Алеппського¹⁴⁰ про освіту в Україні у XVII ст.

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

...Всякий базар і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – 1941. – С. 265.

Уривок з “Історії української культури” про шкільні звичаї (XVI - XVII ст.)

Братські школи мали свій “Статут”, або “Порядок”. У ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до вчителів. Вимоги до вчителя формувалися так: “Дидаскал, або учитель цієї школи, має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п’яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з

---

¹⁴⁰ Алеппський Павло (?-1669) – автор записок про поїздку 1654 р. в Московщину разом із батьком, антіохійським патріархом Макарієм.

промислом доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...”

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: “Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидакал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити”.

Учні слідкували за чистотою і порядком у школі.

Для заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі – від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні – сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти “Записку”, у якій занотовував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли “імператор” чи “сенатор” помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю, інколи клас поділявся на дві частини – греків і римлян – які змагалися в навчанні. Оскільки добре знання латинської мови було обов’язковим, діти повинні були розмовляти латиною в школі і дома. У деяких школах застосовувався “калькулюс” – особливий зошит, у якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив “простою” мовою. Він носив його до тих пір, доки не вловлював іншого учня на тій же провині, і тоді “калькулюс” переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найбільш нетямущі сиділи на останній “ослячий” парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з осячичими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов’язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

*Історія української культури / За ред.
І. Крип’якевича. – К.: Либідь, 1990. –
С. 126-128.*

Уривок з літопису Григорія Грабянки з переліком гетьманів війська Запорізького Малої Русі, які були перед Хмельницьким

1. Року 1506 гетьманом війська запорізького був Прецслав Лянцкоронський, людина із сенаторського роду. Він багато разів щасливо воював з козаками землю турецьку.

У часи цього гетьмана, за польського короля Жигмонта першого, за вислуги козакам виділено землю коло Дніпра (вона була відбита в 1340 р. польським королем Казимиром першим у руських землях) і даровано їм всякі вольності.

2. Гетьман запорізький Дмитро, князь Вишневецький.

3. Гетьман запорізький Євстафій, князь Ружинський.

4. Року 1534 гетьманом запорізьким був якийсь козак Венжик Хмельницький. Він побив орди під Заславом на Волині.

5. Року 1574 гетьманом запорізьким був Свирговський. Після того як здобув сорок перемог у битвах, загинув у Волохії від турок.

6. Року 1576 гетьманом запорізьким був Богданко. Він ходив на Крим.

7. Року 1577 гетьманом запорізьким був Підкова. Потім став волоським господарем.

8. Року 1577 гетьманом запорізьким був Шах.

9. Гетьман запорізький Скалозуб загинув на морі в битві з турками. Року 1593 гетьманом запорізьким був Косинський.

10. Року 1597 гетьманом запорізьким був Наливайко.

11. Гетьмана запорізького Кушку живцем взято в турецький полон.

12. Року 1620 гетьманом запорізьким був Бородавка.

13. Року 1621 гетьманом запорізьким в Малій Росії був Петро Конашевич-Сагайдачний. Цей помер своєю смертю.

14. Року 1628 гетьман запорізький Тарас бив ляхів під Переяславом і розбив їхні обози.

15. Року 1637 гетьманом запорізьким був Павлюк. На

Кумейках він бився з ляхами.

16.Року 1638 гетьманом запорізьким був Остряниця. Разом з Гунею вони перемогли ляхів на річці Старійці.

17.Року 1639 запорізьким гетьманом проголосив себе Півтора-Кожуха. На Мерлі був прогнаний ляхами.

18.Року 1640 запорізьким гетьманом був Булук. Після нього ляхи скасували запорізьке гетьманство і прислали козакам замість гетьмана комісарів та проводирів своєї шляхетської віри та породи. А ці, пильнуючи за своїм зиском, так пригнітили козаків, що ті, окрім жінки, нічого в хаті не мали.

19.Року 1647 Хмельницькому, що збунтувався, ляхи повернули запорізьке гетьманство. Того року, 7 грудня рокований [засуджений] на смерть, Хмельницький втік на Запороги.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 176-179.

Уривки з щоденника Гійома де Боплана про відносини власності та соціальний розвиток у Речі Посполитій

Шляхта може брати, не втрачаючи гідності, землю в оренду та продавати усе, що на ній родить, однак торгівля, так само, як і у Франції, їй не дозволена... Шляхта, що є ніби малим сувереном, має право носити корону на своїх гербах і відливати стільки гармат, скільки схоче, та будувати фортеці настільки могутні, наскільки дозволяють статки, і ні король, ні держава не можуть їй у цьому перешкоджати. Їм [шляхтичам] бракує хіба [права] карбувати монету, щоб стати [повними] суверенами... вони мають суверенну і цілковиту владу над підданими-селянами, тобто своїми васалами у спадкових маєтках. Але над селянами, що живуть у маєтках Корони, якими шляхтичі користуються лише пожиттєво, вони не мають стільки влади, бо не можуть ні скарати

жодного селянина, не подавши [на нього] на суд, ні забрати без причини його маєтність. Селяни, піддані Корони, зазнаючи утисків, можуть поскаржитися королю, який їх захищає і оберігає їхні права.

Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривень спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривна дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина достатньо свідчення двох шляхтичів.

Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і тутешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у пожиттєвій власності, надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довколо міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою. Виняток становлять землі, належні Короні (не спадкові, як ті, що про них згадувалося вище), де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки бояр успадковують їх при умові виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча й заможних, більшість є досить бідною...

Гійом Левасер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 32-33.

Висловлювання відомого письменника та полеміста Івана Вишенського проти Берестейської церковної унії

Скажіть мені, о премудрі, які знаєте вправності та мистецтва граматичні, діалектичні, риторичні та філософські, у який спосіб Христос відкрив розум розуміти писання простакам, котрі його наслідували? А було воно так. Лука мовить: після воскресіння він їв перед ними. І промовив до них: “Це слова, що сказав я до вас, коли був іще з вами: потрібно, щоб виконалось усе, що про мене в законі Мойсеевім та в пророків і в псальмах написано”. Тоді розум розкрив їм, щоб вони зрозуміли писання, і сказав він до них: “Так написано є” та інше. Почерпніть, же від своєї премудрості філософської і відкрийте мені ті ворота, які відчиняються до духовного розуму: які ті ворота, в якому головному місці вони замкнені, скажіть докладно, як вони відчиняються – покажіть мені ключа! Коли таке мале розкажете мені, зрозумію, яку користь дає вам ота бридня, за якою ви гонитеся. А коли не розгадаєте тієї простої, нехитрої загадки, не від вимислу практичного, але від істини, яка сама від себе провістить, я тоді, залишивши латинських філософів, до тебе, брате мій русине, повертаюся зі словом і даю здорову й пожиточну раду для спасіння душевного: покиньте бігати вслід за латиною і за вченням їхнім, бо, втомившись трудом зваби, невір’ям, напевне так поздыхаєте, як і всі вони! Таж ліпше вдома у благочесті сидіти, хоч і не багато знаючи, та з отцем, і сином, і зі святим духом нероздільно і нині – й будете ви там! Амінь.

Загадка філософам латинським, лядським і тим, що вслід за ними погналися до звабних ласощів, білобородим руським дитинчатам / І. Вишенський. Твори. – К., 1986. – С. 136.

Уривок із праці професора Пашука А.І. про ставлення Івана Вишенського до ініціаторів церковної унії

Разючим прикладом насильств, які католицькі та уніатські владики чинили за допомогою світської влади над православними, було арештування і запроторення у тюрму Никифора – екзарха константинопольського патріарха. Як повноважний представник патріарха Никифор у 1596 р. головував на Брестському православному соборі і, користуючись своїм повноваженням, відлучив від церкви митрополита та єпископів, які підписали акт церковної унії. Річ ясна, для церковних та світських властей такий діяч був цілком небажаний. За наказом польського короля Никифор був звинувачений у шпигунстві на користь Туреччини і на сеймі 1597 р. став перед сенатським судом, а пізніше увязнений у Марієнбурзькій фортеці. Там він і помер, як небезпідставно припускають, не своєю смертю.

Вишенський проаналізував цей трагічний і далеко не поодинокий випадок з точки зору не тільки викриття протизаконних дій церковних і світських властей, а й значення і морального впливу цієї події на дальший хід боротьби проти беззаконня і насильства. Никифор загинув, зазначив полеміст, тілом, але сила його духа, правда, житимуть вічно. Викриваючи “голу, безобразну, безвстыдну” неправду католиків та уніатів, “язык Никифоров... обличает вас на земли, яко вы правдѣ сопротивници, гонители й мучители есте ся стал”. Будучи “лжи же антихристовы поборници, вѣрные слуги й таинники, секретарѣ й заступники”, клерикали не могли стерпіти правдомовного Никифора і тому знищили його. З почуттям високої гідності Вишенський відповідав авторові уніатського полемічного трактату “Оброна”, який погрожував розправою з полемістом таким же чином, як і з Никифором. Вишенського, мовляв, рятує тільки те, що він

перебуває за межами юрисдикції Речі Посполитої і тому може собі дозволити такі вільності. “Не для далекости от вас будучи, я правду смѣле мовлю й правдою вас постигаю, але за правду й умрѣти изволяю...” – такою була відповідь мислителя.

Але ж яке моральне обличчя мусить бути в ініціаторів церковної унії і до якого рівня моральної деградації треба дійти, щоб, будучи священнослужителями, вважати своїм досягненням не добродієства і правду, а зло і насильства. “Але то чуднѣшая, – звертався Вишенський до уніатських владик, – иж ся вы послуханям правды не хвалите, але кривдою й звитязством правду хелпите; хвалитеся затворами темничними, бытьем й забитям хвалителя, облженям мирским...”.

Іван Вишенський був готовий піти на будь-які жертви, муки і страждання в ім'я правди і справедливості, спасіння людини. Полеміст висловлював тверду віру у незламність волі народу, його мужність і стійкість у боротьбі проти католицизму та уніатства, за прадідівську віру. “Не холпите ж ся тым, латинници, антихристово племя й наслѣдие, як вы православних мучити, катовати, бѣду творити й безчестити силу, власть й началство, от антихриста вам дарованное, имате, кгдаж вы тым тиранством побѣдити терпения нашего не можете, вѣри наше православнее от нас выстрашити й нас в свое поганство уволочи всеу й прожне мислите, – мы бовѣм не прелюбодѣйчищами семо антихристова ложа, але власные сынове божи, крещенные ... правдивим крещением”.

У здійсненні своїх експансіоністських планів войовничі католицькі владика не тільки спиралися на власні сили й засоби, а й намагалися використати світську владу, навіть польського короля. Щодо цього особливо запападливим виявився езуїт Скарга, який у творі „O rządzie i jedności kościoła Bożego” “приводит короля, залецает й

хвалит, абы руский народ властїю свѣцкою от православной вѣры на папѣжство притѣк...”. Як зазначив Вишенський, Скарга навіть розробив і запропонував королеві програму заходів – соціально-економічних, національно-культурних та релігійних утисків і насильств, щоб змусити православних зректися православної віри. Єзуїт наставляв короля, “указуючи ему залѣцанный пожиток, ато яким способом справити может: абы народу руского вольности, а свое сумнение й присягу сламал, й ни до єдиного достоїнства й преложенства, если до латыни не приложатся, руский народ припущен не был”.

Пашук А.І. Иван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990. – С. 151-153.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1054 р.	Розкол християнства на православну та католицьку гілки
XIV-XV ст.	Запровадження цехової організації в українських містах
1356 р.	Надання Львову магдебурзького права
1385 р.	Кревська унія
XV ст.	“Революція цін” у Європі
1413 р.	Городельський привілей
1439 р.	Флорентійська церковна унія
1453 р.	Завоювання турками Константинополя
1457 р.	Здобуття феодалами права суду над селянами
1458 р.	Відновлення Київської митрополії
1528 р.	“Устава на волоки”
40-ві рр. XVI ст.	Заснування князем Дмитром Байдою Вишневецьким на о. Хортиця Запорізької Січі

Датування	Події
Середина XVI ст.	Початок “магнатської колонізації” на Наддніпрянщині
1569 р.	Люблінська унія
1573 р.	Заснування Іваном Федоровичем першої друкарні на українських землях
1576 р.	Заснування Острозької академії
1577 р.	Заснування “колегії сорока мужів” у Львові
1586 р.	Львівське Успенське братство отримало право ставропігії
1595 р.	Заснування Замойської академії
1596 р.	Берестейський церковний собор. Ухвалення унії з римо-католицькою церквою
1616-20, 1621-22 рр.	Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного
1625-28 рр.	Гетьманування Михайла Дорошенка
1632 р.	Заснування Києво-Могилянської академії

Запитання та завдання. 1. Який вид господарської діяльності був домінуючим на українських землях в XIV-XV ст.? **2.** Коли у Європі відбулась “революція цін”? Як вона вплинула на розвиток господарства українських земель? **3.** Що таке “фільварок”? **4.** Яким законодавством користувались найбільші міста України в XIV-XVII ст.? **5.** У чому полягала відмінність між містами королівськими та приватними? **6.** Який статус мало православне українське населення у містах з магдебурьським правом? **7.** Назвіть основні торгівельні шляхи, що пролягали територією України в XIV-XVII ст.? **8.** Які товари експортувались з українських земель на ринки Західної Європи? **9.** Охарактеризуйте особливості формування станової системи суспільства на українських землях в польсько-литовську добу. **10.** Що таке “Устава на волюки”? **11.** Розкрийте зміст процесу закріпачення селян в XVI – першій половині XVII ст. **12.** Як відбувався процес формування козацтва? **13.** Назвіть найбільш знаних організаторів козацького війська.

14. Розкрийте зміст занепаду православ'я на українських землях у XVI ст. **15.** Назвіть причини укладення Берестейської церковної унії. **16.** Хто був ініціатором укладення Берестейської церковної унії? **17.** Назвіть основні ознаки барокового стилю. **18.** Охарактеризуйте розвиток початкової та середньої освіти на українських землях в XV-першій половині XVII ст. **19.** Коли і ким була заснована Острозька колегія? **20.** У яких формах здійснювалась освітня діяльність українських церковних братств? **21.** Коли була заснована Києво-Могилянська колегія? **22.** Хто був першим українським друкарем? **23.** Як називалась перша друкована на Україні книга? **24.** Які сюжети переважали в українській літературі XV – першої половини XVII ст.? **25.** Назвіть найбільш відомі твори полемічної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. **26.** В якому мистецькому стилі виконані пам'ятки української архітектури литовсько-польської доби? **27.** Назвіть найбільш відомі архітектурні пам'ятки в стилі ренесансу на прикладі м. Львова. **28.** Охарактеризуйте розвиток українського малярства в другій половині XIV – першій половині XVII ст.

Тема № 6

Внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького

План

1. Внутрішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького.
  - 1.1. Політичний, адміністративний та військовий устрій Української гетьманської держави.
  - 1.2. Соціальна політика гетьмана Б. Хмельницького.
2. Зовнішня політика Б. Хмельницького.
  - 2.1. Військово-дипломатичні заходи Б. Хмельницького напередодні та на початковому етапі Визвольної війни.
  - 2.2. Українсько-московські відносини періоду Визвольної війни. Переяславська угода 1654 р. та її місце в історії української державності.
  - 2.3. Геополітичні плани Б. Хмельницького 1656-1657 рр. та спроби їх реалізації.

Рекомендовані теми рефератів

1. Богдан Хмельницький – видатний стратег та полководець.
2. Адміністративно-територіальний устрій козацької України часів Хмельниччини.
3. Втручання Б. Хмельницького у “молдавські справи”.
4. Українсько-московський мілітарний союз 1654 р. та його наслідки для козацької України.
5. Найближчі соратники Б. Хмельницького.

Тези відповіді

1. Внутрішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького.

1.1. Політичний, адміністративний та військовий устрій Української гетьманської держави. Будувати нову державу Б. Хмельницькому довелося у складних умовах постійної війни проти Речі Посполитої. Саме тому внутрішня

політика гетьмана мала авторитарні риси воєнного стану. До того ж ідея української державності визріла в думках Б. Хмельницького та старшини поступово й на початках обмежувалась козацьким автономізмом. Згодом після опанування значних українських теренів, вигнання польської адміністрації, назріло питання про власну національну державність. Творити її було непросто, оскільки з попереднього (князівського) періоду державності минуло декілька століть.

Польська державна система в нових умовах була неприйнятна для більшості категорій населення. Налагоджувати внутрішнє життя, регулювати економіку, створювати адміністрацію, військо, правову систему доводилось за зразком Запорозької Січі. Навіть офіційна назва держави звучала як “Військо Запорозьке”.

Організаційні форми Запорозької Січі не цілковито підходили до величезних просторів держави. Це зокрема простежується у поступовому відході від практики вирішення державних справ на загальних козацьких радах і зосередженні цих функцій в руках ради старшин та особисто гетьмана.

Ліквідувавши польський територіальний поділ та адміністративну владу гетьманський уряд запровадив козацький устрій. На території близько 200 тис. км. кв., що охоплювала Лівобережжя, частину Правобережної та Південної України, з населенням понад 3 млн. осіб було утворено близько двох десятків полків. Їх чисельність коливалась: в 1649 р. – 16, 1650 р. – 20, згодом – 22. Полки поділялись на сотні.

Полково-сотенному територіально-адміністративному поділу козацької України відповідала система органів влади. Органи влади мали три рівні: генеральний, полковий і сотенний. На чолі держави стояв гетьман і Військова (Генеральна) рада. Вони вирішували всі державні питання.

Проте, реально державою керував гетьман із радою наближених (генеральних) старшин.

Гетьман очолював армію, уряд та державну адміністрацію, скликав ради, розпоряджався фінансами, керував зовнішньою політикою, видавав універсали – юридичні акти загальнообов'язкові для усіх жителів. Із наближених соратників гетьман сформував генеральну старшину: генерального писаря, генерального суддю, генерального підскарбія, генерального обозного, генерального осавула, генерального бунчужного.

На рівні полків військова, адміністративна та судова влада зосереджувалась у руках полковників. Їм підпорядковувалась полкова старшина (посади за аналогією з генеральною старшиною) та сотники. Полковників та полкових урядовців обирала полкова старшина. У сотнях влада належала сотникам та їх помічникам (писарям, осавулам і хорунжим).

У великих містах на магдебурзькому праві управління здійснювали магістрати, а в малих – виборні отамани.

Важливим кроком Б. Хмельницького зі створення державності стало налагодження фінансової системи. На початковому етапі Визвольної війни фінансами держави гетьман розпоряджався особисто. У 1654 р. введено посаду генерального підскарбія. Державні прибутки надходили із декількох джерел: податків, державного земельного фонду (землі конфісковані у польської шляхти), прикордонного торгового мита, прибутків від промислів, аренд та торгівлі.

Необхідним атрибутом створення державності в умовах війни стало створення національної армії. Вже на початковому етапі повстання Б. Хмельницький розсилав по всій Україні універсали про вступ до лав козацької армії. Гетьману вдалось створити армію з конгломерату людей різного походження, політичних поглядів та моралі. Під орудою Б. Хмельницького воювали заслужені реєстрові та низові козацькі ватажки: Джеджалій, Кривонос, Вовченко,

Нестеренко, Сомко та інші, шляхтичі Виговський, Нечай, Богун, Кричевський, Тетеря, Гоголь, Демович-Креховецький, Жданович, Гуляницький, Морозенко, Немирич та інші.

Козацьке військо було згуртоване залізною дисципліною та фанатичною відданістю авторитету Б. Хмельницького. Моральні чесноти, здоровий світогляд, релігійна та національна згуртованість, зосередженість на перемозі стали запорукою багатьох козацьких перемог.

Козацька армія формувалась на добровільних засадах. Її ядром були реєстрові та запорозькі козаки (близько 60 тис.) – найбільш дисципліновані та навчені воїни. До них приєдналися “покозачені селяни” та міщани. Їх боєздатність була нижчою через гірше озброєння та локальність (місцевий характер) ведення бойових дій. Загалом чисельність козацької армії сягала 100-150 тис. чоловік.

1.2. Соціальна політика гетьмана Б. Хмельницького.

Соціальна боротьба була одним з головних аспектів Хмельниччини. В процесі національно-визвольної війни козацтво виробило нові принципи соціальної організації. Старе фільварково-панщинне господарство, засноване на праці закріпаченого селянина, заважало розвитку козацького господарства фермерського типу.

Вже влітку 1648 р. боротьба за соціальне визволення тісно переплелась з релігійною та національно-визвольною боротьбою і переросла у своєрідну соціальну революцію чи Селянську війну. На всіх українських землях стихійно відбувався процес ліквідації великого феодального землеволодіння, кріпацтва та польських фільварків. Одночасно утверджувалась козацька власність на землю. Більшість селян покозачилась, перестала відробляти панщину і повинності на користь панів та орендарів, сплачувати податки. Магнати, шляхта і орендарі або знищувались під час соціальних заворушень, або втікали на непідконтрольні козакам землі.

Українські селяни, козаки та міщани методом займанщини захоплювали королівські, панські та церковні (католицькі) землі, проте не стали їх повноправними власниками. Вони були перетворені на державні землі Військового Скарбу, якими розпоряджався гетьман, а селяни – на співвласників землі.

За умовами Зборівського (1649) та Білоцерківського (1651) договорів польська шляхта поверталась до своїх маєтків, відновлювались колишні форми експлуатації селян. Проте, нетривалий період “вільного” життя селян (посполитих) прищепив їм небажання працювати на панів. Соціальні заворушення, масові селянські виступи охопили всю Україну. Уряд Б. Хмельницького намагався силою приборкати розбурхану селянську стихію. У цьому була зацікавлена козацька старшина, яка зосередила в своїх руках значні земельні володіння і почала вимагати від посполитих виконання феодальних повинностей. Вузькостановий егоїзм козацької верхівки, заснований на матеріальній зацікавленості, міг стати гальмом розвитку козацької держави, яка потребувала підтримки селянства в умовах війни. Гетьман Б. Хмельницький розумів цю загрозу, а тому як тільки міг намагався зупинити зростання великого старшинського землеволодіння. Лише у 1652 р. селянське питання було вирішене, фільварково-панщинна система господарювання та велика земельна власність магнатів була ліквідована. На державних землях селяни стали юридично вільними.

Упродовж національно-визвольної війни козацтво перетворилось на привілейовану верству українського суспільства, основний обов'язок якої перед державою полягав у військовій службі. Натомість, селянство змушене було визнати своє підлегле становище щодо козацької старшини та гетьманської влади. Незадоволені селяни, щоб позбутись соціального визиску, як правило, переселялись на вільні землі Слобожанщини й утворювали слободи.

Українське міщанство значною мірою покозачилось. Міщани звільнились від пут національних та релігійних обмежень у сфері торгівлі та ремесла.

Православна церква зберегла у ході війни свої права і привілеї. Всі маєтності православних ієрархів та монастирів із залежними селянами залишились недоторканими. Крім того, після ліквідації унії на козацькій території до православної церкви перейшли всі церковні та монастирські маєтності греко-католицької церкви.

2. Зовнішня політика Б. Хмельницького.

2.1. Військово-дипломатичні заходи Б. Хмельницького напередодні та на початковому етапі Визвольної війни. Військово-дипломатичні заходи Б. Хмельницького напередодні та на початках національно-визвольної війни були спрямовані на пошук союзників для боротьби проти Речі Посполитої. Геополітичне розташування українських земель ускладнювало пошук надійних союзників, які б не мали територіальних претензій до України. Проте, самостійно козацькому війську було майже неможливо перемогти одну з найбільших держав тогочасної Європи, або хоча б примусити короля і шляхту погодитись на вигідні для козацтва умови. Зазначимо, що до 1649 р. Хмельницький і старшина не планували знищення Речі Посполитої. Сам Хмельницький неодноразово заявляв, що воює не проти короля і держави, а проти свавільних магнатів і шляхти. І лише згодом, під впливом київської еліти у гетьмана “визріває” план створення суверенної козацької держави.

Вибір союзником кримських татар став першою спробою гетьмана Богдана Хмельницького утворити коаліцію держав, які були б зацікавлені в ослабленні Речі Посполитої. Союз з Кримом не був надто популярним серед козаків, адже з прадавніх часів основні зусилля січовиків були спрямовані на боротьбу проти іновірців-татар, які нещадно грабували і нищили Україну. Проте Хмельницький не хотів залишати в своєму тилу таку могутню силу як

кримський хан, який порозумівшись з поляками міг вдарити по Україні з півдня. Крім того, гетьман був зацікавлений отримати на допомогу швидку татарську кінноту, яка приводила в паніку польське військо. Основу козацького війська становила піхота, основу польського війська – важкоозброєна кіннота. Отже, татарська кіннота могла компенсувати польську перевагу.

У березні 1648 р. татари вступили у союз з козаками проти Речі Посполитої, за це Б. Хмельницький відправив заручником у Крим власного сина. На початках до повстанців приєднався чотирьохтисячний загін перекопського мурзи Тугай-бея. Перемогам у битвах на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями Хмельницький значною мірою завдячував татарській допомозі.

Негативною стороною союзу з Кримом стали спустошення татарами українських земель, масові грабунки населення та захоплення його в ясир. Зазначимо, що кримська знать не була зацікавлена у цілковитій перемозі козаків та створенні на північних кордонах ханства незалежної Української держави. Адже за таких обставин зникало основне джерело прибутків кримської еліти від пограбування Східної та Південно-Східної Європи. Кримським феодалам набагато вигідніше було підтримувати стан рівноваги між козацькою Україною та Річчю Посполитою і шантажувати їх.

Згідно із Зборівським мирним договором від 18 серпня 1649 р. Річ Посполита і Крим замирилися, вони ставали союзниками. Тепер козацька Україна не могла без згоди кримського хана воювати проти Польщі. Як показали наступні події, зокрема поразка козацької армії під Берестечком (липень 1651 р.), кримські татари стали непевними союзниками. Остаточо союз козаків з Кримом був розірваний 15 грудня 1653 р. коли відбулось укладення Кам'янецької кримсько-польської угоди, згідно з якою хан

дав згоду на негайну окупацію польськими військами українських земель та повернення шляхти до своїх маєтків.

Усвідомлюючи небезпеку, яку несе союз з Кримом гетьман і козацтво ще восени 1647 р. направили посольство до турецького султана, щоб встановити дружні стосунки з Портою (інші назви – Туреччина, Османська або Оттоманська імперія) і заборонити кримським татарам (васалам Туреччини) нападати на Україну. У листопаді 1648 р. і на початку 1649 р. Б. Хмельницький звернувся до турецького султана і російського царя з проханням про прийняття козацької України під протекторат. На думку сучасних істориків, ці звернення не були щирими, оскільки гетьман в цей час не думав визнавати їх протекцію. Б. Хмельницький здійснив цей дипломатичний крок, щоб отримати військову допомогу від Московщини, втягнувши її у війну з Річчю Посполитою, а також щоб здобути політичну підтримку з боку Туреччини, з метою збереження союзу з Кримом.

Після Зборівської угоди антиукраїнський курс Криму міг нейтралізувати лише протекторат Туреччини. Саме тому на прохання Б. Хмельницького в серпні та грудні 1650 р. до гетьманської столиці – Чигирини прибуло турецьке посольство, а у вересні до Стамбула з дипломатичною місією їздив полковник Жданович. У березні 1651 р. султан Мегмед IV формально визнав Україну васальною державою Османської імперії. Зі свого боку козаки мали надавати на вимогу султана військо та передати туркам Кам'янець-Подільський. На цю останню вимогу козаки не пристали. У наступні роки спроби отримати турецьку протекцію наштовхувались на не вигідні для України турецькі вимоги, небажання козацьких рад (1651 р. і 1653 р.) визнавати підданство іновірців (бусурман), а також те, що гетьман проводив політику полівасалітетної підлеглості. Крім того, на думку сучасних дослідників, варіант прийняття турецького підданства був лише відволікаючим маневром української

дипломатії. Він мав відволікти уряд Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики козацької України – православної Московської держави.

Незважаючи на чергування періодів війни і миру з Річчю Посполитою гетьман Б. Хмельницький звертався до короля Речі Посполитої як до свого правителя (не забуваючи виставляти йому козацькі вимоги). Відповідно у листуванні з королем йому доводилось часто виправдовуватись за міждержавні угоди з сусідніми правителями. Ці тактичні кроки гетьмана можна пояснити намаганнями зберегти, хоча б обмеженій формі, українську державність, виграти час для мобілізації військових сил і ресурсів та створити міждержавну коаліцію проти Польщі.

2.2. Українсько-московські відносини періоду Визвольної війни. Переяславська угода 1654 р. та її місце в історії української державності. Переговори про союз козацької України з Московщиною, як зазначалось вище, розпочались ще в 1648 р. Тоді Б. Хмельницький листовно схиляв царя Олексія Михайловича до заняття польського трону (у період безкоролів'я, що настав після смерті Владислава IV) і просив військової допомоги. Головним мотивом гетьман називав спільність православної віри на теренах України і Московщини. Подібні спроби укласти союз Б. Хмельницький повторював неодноразово, погрожуючи Олексію Михайловичу навіть початком воєнних дій проти Московського царства. Проте, до серпня 1653 р. московський уряд не йшов назустріч проханням гетьмана, намагаючись виступати посередником у досягненні миру між козаками і Польщею. Пояснюється це тим, що Московська держава понесла тяжкі втрати в останній війні з Річчю Посполитою, а тому вичікувала слушного моменту, коли козаки і поляки взаємно ослабнуть у протиборстві.

У 1653 р. внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької України стало катастрофічним. Тоді гетьман Б. Хмельницький звернувся до царського уряду з

ультиматумом, що у разі відмови царя від протекторату над козацтвом, останні приймуть протекцію Туреччини. В цей час відбулась зміна курсу московської еліти щодо козацької України. Московські урядовці схилились до думки, що взяття під протекцію Війська Запорозького – це початок “долгожданного торжества православия и православного царства, осуществление предназначения, уготованого московским государям”. 11 жовтня 1653 р. Земський собор (уряд) Московщини прийняв рішення про розрив “вічного договору” з Річчю Посполитою й прийняття Війська Запорізького під “високу государеву руку”. На Україну направлене посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним.

18 січня 1654 р. у Переяславі таємна старшинська рада ухвалила остаточне рішення про союз з Московським царством. Того ж дня це рішення легітимізувала загальна козацька рада за участю городян Переяслава. Курйозний момент виник під час урочистого богослужіння, на якому козаки та переяславські міщани присягнули на вірність московському царю, а боярин В. Бутурлін відмовився від імені царя присягнути обороняти козаків від поляків, зберігати їх права та привілеї. Свою відмову царський посол пояснив московською традицією (відмінною від європейської), за якою цар не міг присягати своїм підданам. Лише після декількох запевнень В. Бутурліна, що царське слово є непорушне, Б. Хмельницький дав клятву на вірність цареві. Згодом приведено до присяги 127,3 тис. козаків, шляхтичів і міщан. Зазначимо, що у деяких місцевостях населення неохоче присягало цареві й навіть чинило опір.

В історичній літературі можна зустріти різні оцінки і трактування Переяславського договору: від “воз’єднання України з Росією” до військового союзу двох незалежних держав. Більшість сучасних українських істориків доводять, що договір був формою протекторату Московщини над

козацькою Україною (а не всієї України, більша частина якої залишалась під владою польського короля).

Після нелегких переговорів (23 березня – 6 квітня 1654 р.) козацьке посольство у Москві отримало текст договору, що складався з одинадцяти статей (“Статті Богдана Хмельницького”), “Жалувану грамоту” царя гетьману і війську Запорозькому та ряд інших документів.

Договір з Московщиною не можна вважати рівноправним, адже козацька держава визнавала владу царя і втрачала частину суверенних прав (наприклад, право на проведення самостійної зовнішньої політики; змушена була сплачувати данину царю). Система договорів з московським урядом передбачала збереження непорушними: форму правління Українською державою, її територію, адміністративно-територіальний устрій, судову, фінансову та фіскальну системи, соціальну структуру суспільства, існуючу модель соціально-економічних відносин. Підтверджувались права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства і міщанства. Гетьман зберігав повну свободу у проведенні внутрішньої політики, його влада визнавалась пожиттєвою. Після смерті гетьмана козацтво мало право обрати нового гетьмана за ustalеною традицією. Козацький реєстр встановлювався у кількості 60 тис. осіб. До Києва був направлений воєвода з кількома тисячами воїнів. Зі свого боку Московщина зобов’язувалась вступити у війну проти Речі Посполитої і допомогти козакам відбити напади польських союзників – татар.

Наслідки угоди з Московщиною трактуються істориками по-різному, в залежності від їх політичних уподобань. Але варто пам’ятати, що угода не торкалась західноукраїнського регіону та південних земель Білорусії. Саме питання про приналежність цих теренів стало головною причиною непорозумінь і суперництва між українською старшиною та московськими воєводами в 1655-1659 роках.

Як зазначають сучасні дослідники, українська старшина розглядала договір з Москвою не як віковичний акт міждержавних відносин, а як звичайну зовнішньополітичну угоду, дотримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалась доцільність її існування. Натомість, московська еліта вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а воз'єднання різних частин колись єдиної Русі.

Сподівання Б. Хмельницького на те, що Московщина надасть негайну допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої не справились. Московський уряд, виходячи з власних геополітичних інтересів, розпочав наступ на Велике князівство Литовське і Прибалтику, залишивши гетьманат сам на сам з Кримом і Польщею. Крім того, царський уряд розпорядився, щоб гетьман негайно відрядив у Білорусію 20 тис. козаків. Як наслідок, українська армія (40 тис. чол.) виявилася істотно ослабленою перед загрозою наступу польського (40-50 тис. чол.) і татарського (30-40 тис.) війська. Позбавлений допомоги гетьман виявився безсилим зупинити наступ поляків на Брацлавщину восени 1654 р. й об'єднанню їх з татарами. Польсько-татарське військо перетворило Брацлавщину на руїну (зруйновано 270 поселень, полонено 200 тис. осіб). Влітку 1655 р. російське командування не спромоглося організувати координований похід на Крим, внаслідок чого татарські війська завдали удар з тилу по українсько-російській армії, яка перебувала під Львовом.

Трагічні наслідки Брацлавської воєнної кампанії та походу під Львів змусили гетьмана і старшину продовжити пошук союзників, зокрема відновити переговори з Туреччиною. Але восени 1655 р. загроза з боку Польщі була ліквідована – вона була окупована шведами, з якими Б. Хмельницькому вдалось встановити дружні відносини.

Зіткнення шведських інтересів з московськими на теренах Великого князівства Литовського і Прибалтики спонукали московський уряд шукати порозуміння з

Польщею, що було зрадою зобов'язань щодо козацької України. Поляки пообіцяли, що після смерті Яна Казимира московський цар успадкує польський трон. У кінці травня 1656 р. Московська держава оголосила війну Швеції. Гетьман Б. Хмельницький намагався переконати царя у помилковості даного курсу. Восени 1656 р. у Вільно між Польщею і Москвою відбулось підписання перемир'я. Українське посольство під керівництвом Романа Гапоненка не допустили до переговорів. Московські послы погодились урізати територію Гетьманщини до меж Київського воєводства, тобто порушили умови Переяславської угоди 1654 р. Фактично російський уряд пожертвував існуванням Української держави в ім'я досягнення своїх геополітичних планів.

Дізнавшись про хід переговорів козацька старшинська рада розцінила поведінку царського уряду як зраду і висловила за розрив договору з Московщиною. Згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я з боку козацької еліти пом'якшилась, проте у свідомості залишилась образа за ігнорування інтересів козацької України. У подальші десятиліття підозри старшини щодо фатальності союзу з Московщиною виправдались. Договір 1654 р. проіснував чотири з половиною роки (до Гядяцької угоди з Польщею 1658 р.). Виступивши його ініціатором, українська сторона відмовилась від нього з огляду на неспівпадіння геополітичних інтересів Московського царства і козацької України.

2.3. Геополітичні плани Б. Хмельницького 1656-1657 рр. та спроби їх реалізації. Зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького після Віленського перемир'я змінився. Тепер він намагався пом'якшити політичний тиск Московщини шляхом створення коаліції в складі України, Швеції, Трансільванії, Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви. Окрім того, названа коаліція дозволила б

Б. Хмельницькому: по-перше, повернути втрачені західноукраїнські землі; по-друге, захистити Україну від татарських нападів; по-третє, закріпити за своїм родом спадковий титул суверенного князя, визнаний володарями сусідніх країн. У грудні 1656 р. у трансільванському містечку Раднот укладено багатосторонню угоду між козацькою Україною, Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-вигнанцем Богуславом Радзівілом про розподіл територій Речі Посполитої. Вперше на міжнародно-правовому рівні визнано існування Української держави в її етнографічних межах.

Одним з головних партнерів гетьмана Б. Хмельницького міг стати шведський король Карл X Густав, який окупував своїми військами Польщу. Дипломатичні переговори між гетьманом і королем, що проводились упродовж 1655-1656 рр., досягли апогею наприкінці жовтня 1656 р., коли до Варшави прибув український посол Данило Грек у супроводі трьохтисячного козацького загону. Посол мав доручення домовитись зі шведським королем щодо підданства козацької України на таких умовах: 1) дотримання миру з Московською державою; 2) створення шведсько-українсько-московського оборонно-наступального союзу проти Туреччини. Проте, шведський монарх, який досяг значних військових успіхів, не хотів миритися зі зростаючими геополітичними апетитами Московського царства. За цих умов Б. Хмельницький розглядав короля як рівноправного партнера, не зацікавленого у територіальних претензіях щодо українських земель.

У відповідь на Раднотську домовленість 18 липня 1657 р. уряд Речі Посполитої уклав угоду з Данією і Норвегією проти Швеції. За цих обставин шведська армія змушена була відступити з центрально-східноєвропейського регіону. Останній раз за час гетьманування Б. Хмельницького

шведське посольство прибуло у Чигирин в червні 1657 р., маючи пропозицію про спільну боротьбу з Польщею.

Після Переяславської угоди продовжувались дипломатичні взаємини гетьманату з Османською імперією. У травні-червні 1655 р. у Стамбулі перебувало українське посольство, що мало на меті прийняття номінальної васальної залежності від турецького султана.

Упродовж 1655-1656 рр. Б. Хмельницький намагався налагодити мирні стосунки з Трансільванією. В жовтні 1656 р. в Україну прибуло трансільванське посольство щоб укласти договір і привести козацтво до присяги на вірність Юрію II Ракоці. Оточення гетьмана відмовилось присягати трансільванському володарю мотивуючи своє рішення тим, що “Ми не хочемо брати ярма на шию. Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультян, ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз”.

У січні 1657 р. відбувся спільний похід дванадцятитисячного українського корпусу під проводом полковника Ждановича та військ князя Юрія II Ракоці на Польщу. З допомогою шведів союзники захопили Краків, Люблін і Варшаву. Але остаточної перемоги не досягнуто, оскільки полякам надали допомогу австрійці і татари.

Провал походу на Польщу підкосив сили гетьмана Б. Хмельницького і той помер від апоплексичного удару 27 липня 1657 р.

Таким чином, козацька Україна після Переяславської угоди зберігала самостійну зовнішню політику. Зовнішньополітичний курс гетьмана Б. Хмельницького був спрямований на збереження союзницьких відносин з московським царем і кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана. Завдяки реалізованій гетьманом концепції полівасалітетної залежності, козацька Україна фактично стала непідлеглою, але номінально залежала від могутніх сусідів Центрально-Східної Європи.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. X. – СПб., 1878.
2. *Величко С.* Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991.
3. *Герасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII ст. – Львів, 1994.
4. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961.
5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
6. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998.

Література:

1. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994.
2. *Брайчевський М.* Приєднання чи воз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 6.
3. *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. – 1966. – № 3.
4. Володарі гетьманської булави. – К., 1995.
5. *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. – Львів, 1996.
6. *Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962.
7. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К., 1994.
8. *Горобець В.М.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимациі: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2002.

9. *Горобець В.М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // УІЖ. – 2005. – № 2.
10. Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. – К., 1995.
11. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1994.
12. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
13. Історія Українського війська. – Т. 1-2. – Львів, 1992, 1996.
14. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький і Москва // Український історик. – 1969. – № 1-3.
15. *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
16. Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
17. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – У 2 т. – Т. 2. – К.: “Либідь”, 1992.
18. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. – К., 1995.
19. *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – К., 1992.
20. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676). – К., 1999.
21. *Степанков В.С.* Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // УІЖ. – 2003. – № 6; – 2004. – № 1.
22. *Степанков В.С.* Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 1996.
23. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
24. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003.
25. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000.

26. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.
27. Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12 серпня.
28. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
29. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – № 3.
30. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // УІЖ. – 2003. – № 1-4.
31. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1991.
32. Яковенко Н. Нарис історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
33. Яковлев А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // УІЖ. – 1993. – № 4-6.

Документи та матеріали

Лист Б. Хмельницького до короля Владислава IV з проханням зберегти Запорізькому Війську давні вольності (1648, червня (2) 12. Під Білою Церквою)

Найясніший милостивий пане королю, пане наш милостивий і добродію.

Вірність підданства нашого з вірною рицарською службою до ніг в. к. м-ті, п. н. м., якнайнижче і якнайпокірніше складаємо. Хоча ми вже часто докучали в. к. м-ті. п. н. м., своїми скаргами на нестерпні кривди, яких зазнали від їх м-тей пп. старост і українних державців, але тому що ні від кого іншого ніякого захисту не маємо і покладаємо надію лише на господа бога та на милостиву ласку в. к. м-ті, н. м. п., то й нині в тяжкім жалю і стражданні своїм з цією покірною просьбою нашою до милостивих ніг в. к. м-ті з плачем припадаємо. Вже протягом кількох років пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь в. к. м. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено. А наші пани полковники, добровільні слуги їх м. м. пп. старост, замість того щоб нас від такої біди і напасті захищати, допомагають пп. урядовцям знущатися з нас; навіть євреї, сподіваючись на підтримку їх м. м., також завдають нам великих збитків, так що і в турецькій неволі християни не терплять таких кривд, яких ми, найнижчі підніжки в. к. м-ті, п. н. м., зазнаємо. Ми, власне, думали, що

нам завдано таких збитків, щоб зробити прикрість з. к. м-ті, і все казали: “Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини”. Тому, найясніший королю, п. н. м., ми вже більше не можемо таких труднощів і безневинного мордування терпіти. Через таку велику біду ми вже і по домівках залишатися не могли і змушені були покинути жінок, діточок і все своє убоге майно. Частина нашого війська, рятуючи своє життя, подалася на звичні місця, на Запоріжжя, звідки наші предки, вірнопіддані Короні Польській і в. к. м-ті, з давніх часів звикли службу нести, і тут, на Запоріжжі, не дали нам спокою. Ні на які права, ані привілеї, що маємо від в. к. м-сті, п. н. м., не зважали, і військові вільності і нас самих в ніщо обернули, маючи нас, власне, не за слуг в. к. м-ті, а за своїх власних невільників. Сам господь бог свідком, що ми, будучи у вірному підданстві і послуху в. к. м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо. А й. м-ть, п. краківський, на нашу думку, не міг бути добрим приятелем в. к. м., п. н. м., і, очевидно, не мав дозволу на ті знуцання, які над нами чинив, – і на Запоріжжя напав, і Україну сплюндрував, намагаючись нас і ім’я наше козацьке викоренити або з землі нас вигнати і, чого ми собі зовсім не бажаємо, ласки в. к. м-ті позбавити. Оскільки його милість проти волі й наказу в. к. м., п. н. м., на життя наше з військом великим наступав, ми змушені були мимоволі звернутися за допомогою до кримського царя, який цього разу нам допоміг, згадавши про те, що й ми його також кілька разів у таких самих випадках від його ворогів рятували. Так повинно було статися з провидіння божого, що при сухих дровах і сирим дісталася; хто винуватець цього, нехай сам господь бог судить. А ми як і раніше були вірнопідданими в. к. м-ті, так і нині завжди готові, борючись проти ворогів Речі Посполитої, віддати своє життя за гідність в. к. м., п. н. м. А кримська орда з того часу, як уклала союз з нами, зовсім не має права вдертися до держави в. к. м-ті. Тому найпокірніше просимо, щоб в. к. м.,

п. н. м., виявив до нас, найнижчих підніжків своїх, батьківське милосердя і, відпустивши нам невільний цей гріх, зволив наказати при давніх правах і вільностях нас залишити, щоб в. к. м. сам, священною особою своєю, і ми, найнижчі слуги в. к. м-ті, більше неволі цієї не зазнавали. Вдруге вірнопідданство наше і покірну службу до ніг величності в. к. м., п. н. м., якнайпокірніше складаємо.

Даний з-під Білої Церкви, дня 12 червня 1648.

В. к. м-ті, п. н. м-го, найнижчі підніжки і вірнопіддані Богдан Хмельницький, на цей час старший й. к. м-ті Війська Запорізького.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 35-36.

Універсал Б. Хмельницького з повідомленням про мир і попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян та не чинила утисків православної вірі (1648, грудня (2) 12. Острог)

Богдан Хмельницький, гетьман, з його королівської м-ті Військом Запорізьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це належить знати, покірно віддавши рицарські послуги на ласку в. м., на наших милостивих панів, доводимо до відома, що нас зустрів у дорозі посол його королівської м-ті його м-ть п. Гіжовський з листом його королівської м-ті, королевича Яна Казимира, якого господь бог всемогутній зволив поблагословити на панування. У цьому листі він пише, щоб ми, припинивши непотрібну війну і пролиття християнської крові, знову повернулися на свої і залишає нас у мирі та при давніх вільностях. Цим універсалом ми повідомлю про це в. м. панів і бажаємо, щоб в. м-ті також не йшли проти волі і наказу королівської м-ті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих,

ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тишився ворог. І не дай господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо. Цей універсал, прочитавши у Львові, просимо відіслати до Кам'янця-Подільського, де, ми чули, зібралось також чимало шляхти, до якої вдруге віддаємося з найпокірнішими своїми послугами.

Даний з Острога, дня 12 грудня 1648 року.

Їх м-тей, милостивих панів у всьому покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман його королівської м-ті Війська Запорізького, власною рукою.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 86-87.

Універсал Б. Хмельницького полковникам про покарання селян, які повстали проти шляхти (1650, вересня 20 (30). Ямпіль)

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его королевской милости Запорозким.

Ознаймуєм сим писанем нашим, кому би о том ведати належало, так старшині і черні, товариству Войска его королевской милости Запорозкого, яко теж мешчаном і селяном, подданім усим, в воеводстве киевским знайдуючимся. Дошла нас відомост, же некоторые своєвольние под час теперешней, кгда войско наше до земли Волоское рушило, тиє меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своїм послушними і зичливими і овшем неприятелми, много шляхти панов своїх потопили,

позабивали, і тепер не устаючи в передсезвзятю своїм, на здорове панское наступають і послушними бити не хотят, але бунти і своєволю вчинають. Прото сим универсалом нашим позволяєм, іж если би ешче таковие своєволники знайдовалися, которие би на здорове панов своїх наступовали і послушними бити паном своїм не хотіли, жеби сами панове, веспол с полковниками нашими белоцерковским або киевским сурово, би і на горле, карали; а тие зас, которие кров невинную пролили і покой нарушили, горлового караня не уйдут, яко же і тут за тоє не одного на горло скарали есмо.

Дат в Ямполу, дня двадцатого сентебра року 1650.

Богдан Хмельницький, рукою власною.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 189-190.

Прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу (1654, лютого 17 (27))

Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя Русии самодержче и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский российский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалова[нья] великого и милости неисчетные [твоего] царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делех и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки. Только просим вельми, яко и в грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость

свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товаришество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королех польских бывало; чтоб и инья, увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градцкие через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на маетностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управлять и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани боже, смерти на пана гетмана, – понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, – чтоб Войско

Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковою.

7. Именей казатцких, чтоб нихто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы козатцкие остальные и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8. Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет.

9. На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что разходы великие имеют; а будет милость вашего царского величества, будет, и ваше царское величество и больши чем пожаловати изволишь.

10. Также на судьи войсковые по 300 злотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11. Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества.

12. На поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призреньє, как о зимовле, тако ж и о станах, також на обозного 400 золотых.

13. Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чюжих земель приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есмь и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти

не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договариватца; разве бы из тутошних людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навькнути и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. Преж сего от королей польских никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою вольность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есмы его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усильно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писаные, с печатями выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим, мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простой, тот станет должность обыкную его царскому величеству воздавать, попрежнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18. О митрополите в разговоре воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19. Также просити усильно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не откладываючи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с ыным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лестям не верили, будет учили б в чем льстить государю.

20. И то надобно припомнянуть, чтобы кормовых людей zde на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить

или как его царское величество изволит.

21. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволит по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астарахани и от Казани на них наступить; также и донским [казаком] быти готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23. Кодак город, которой есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволит построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволит показать, понеже трудно его одново без людей оставлять.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 323-325.

Лист Б. Хмельницького до королевича Яна Казимира з поясненням причин війни і викладом вимог Запорізького Війська (1648, листопада (5) 15. Під Замостям)

Найясніший милостивий пане королевичу, пане, пане і добродію наш милостивий.

Господь бог свідком, що ми ніколи не хотіли, щоб кров християнська лилася, однак це сталося, по-перше, через напад на нас пана краківського, який наважився виступити проти волі св. пам'яті короля й. м-ті, рідного брата вашої кор. м-ті, а тепер знову через напад князя Вишневецького, якого ми відпустили із-за Дніпра, немов з своєї пазухи, а він слідом

за паном коронним хорунжим через недоумство приєднав до себе інших їх м-тей панів. Тому ми вирядили наших послів до Варшави з найнижчою покорою і підданством, виявляючи наші вірні послуги, щоб уже досить було того, що сталося. Однак ми побачили їх зразу; вони ще хотіли нас обманути листами їх м-тей панів комісарів, призначених Річчю Посполитою у Військо Запорізьке, та господь бог застеріг нас, і ми мусили, захищаючи своє життя від ворогів, дати нашим переслідувачам відсіч, а їх задуми господь бог нанівець звів. А найважливіше те, про що ми дізналися від полонених з розбитого кварцяного війська: що Річ Посполита не хоче, щоб ваша королівська милість, наш милостивий пан і заступник, був королем. Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорізьким, вірними слугами вашої королівської м-ті, бажаючи, щоб з волі вашої королівської м-ті, нашого милостивого пана, уже більше не було тих побічних короліків. Просимо господа бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі, і щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було. А ми завжди готові вмирати за честь вашої королівської милості, нашого милостивого пана, якому якнайпокірніше віддаємося з найнижчими послугами і вірним підданством.

Даний з-під Замостя, дня 15 листопада 1648 р.

Вашої королівської милості, нашого милостивого пана, найнижчі слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький, старший на цей час, з Військом Запорізьким.

Адреса: Найяснішій і непереможній величності, його королівській милості, польському пану королевичу, пану нашому милостивому.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 81.

**Лист Б. Хмельницького до польських сенаторів з
поясненням причин війни і вимогою амністії для
Запорізького Війська
(1648, листопада (5) 15. Під Замостям)**

Ясновельможні, вельможні, милостиві панове сенатори,
панове нам вельми милостиві.

Всемогутній бог свідком, що ми з великої біди і проти своєї волі образили як божу величність, так і в. м. пп. А винні у цьому двоє панів, а саме – пан коронний хорунжий, ЯКИЙ жорстоко напав на нас: наших товаришів убивав і мордував, а наше убоге майно, успадковане від предків, які здобули його в чужих землях ще за попередників в. м., н. м. панів, грабував, а нас самих мало що в ярмо не запрягав, так з нами поводився, як йому подобалося. А також тепер князь Вишневецький на нас наступав, який, як тільки ми повернулися після розгрому кварцяного війська на своє постійне місце – Запоріжжя, не знаємо, чи за порадою деяких панів, чи через свою впертість, напав на нас з своїм військом, хапав козаків і духовенство, мучив їх, садовив на палі, викручував свердлами очі і заподіював інші нечувані муки. Коли ми побачили, що він посягає і на наше життя, хотіли ми цього чи ні, а мусили вирушати з військом і дати відсіч своїм переслідувачам. А вони у лагідних листах м. м. пп. комісарів, посланих від Речі Посполитої, запевняють нас у мирі, а, порадившись між собою, наступають на нас з військом. Тому ми йшли слідом за паном Вишневецьким до Замостя, маючи точні відомості, що князь Вишневецький знову збирає військо, щоб з нами воювати. Ці двоє панів є винуватцями всього лихого, через свою жадібність і запальність вони мало не занапали всієї нашої землі. Адже князь Вишневецький був у нас за Дніпром як за пазухою, а ми його живим випустили, зважаючи на давню приязнь. Тепер знову, як тоді, посилаємо до в. м. панів й. м. ксьондза Андрія Мокрського, тржемешинського каноніка, що має свідоцтво від міст, в яких

працював. А ми, як і раніше, хочемо залишатися вірними слугами Речі Посполитої і просимо, щоб гріх, вчинений проти нашої волі, якого, сам господь бог свідком, ми не винуватці, був відпущений, а пани, винні в цьому, покарані. Коли ж не буде милостивої ласки в. м., н. м. панів, і ви почнете проти нас війну, тоді ми зрозуміємо, що в. м., н. м. пп., за слуг своїх нас мати не хочете, що буде для нас великою скорботою. Ждемо відповіді в. м. панів через ксьондза Мокрського. При цьому, як і раніше, залишаємося найнижчими слугами ваших милостей н. м. пп.

Даний з-під Замостя, дня 15 листопада 1648.

Найнижчі слуги ваших милостей, наших м. п. п., Богдан Хмельницький, старший, з Військом Запорізьким.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 83

Лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з висловленням подяки за присилку гінця Василя Михайлова та з проханням подати допомогу в боротьбі проти польських військ (1649, лютого 8 (18). Переяслав)

Божиею милостию наяснейший великий государю царю и великий князю Алексею Михайловичю, всеа Руси самодержче, светило православное, владимерский, московский, новгородцкий, царю казанский, царю астраханский, царю сибирский, государю псковский и великий князю тверский, югорский, пермский, вятцкий, болгарский и иных, государю и великий князю Новагорода низовские земли, резанский, ростовский, ярославский, белоозерский, удорский, обдорский, кондинский и всея северския страны повелителю и государю иверское земли, карталинских и грузинских царей и кабардинское земли,

черкаських и горських князей и иных многих государств государю и облаадателю, от твоего царского величества до нас Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского и всего Войска Запорожского вашего царского величества отдано нам милостивое слово.

Писали есмо двожды до твоего царского величества через посланца воеводы путивльського и через посланца воеводы севського, чтобы царское твое величество благословил на лятцкую землю войскам своим от Смоленска наступить, чтобы большей над нами, христианы, власти не имели и крови нашия, которую от колких сот лет проливать тиранско, сиречь мучительско почали, не проливали. А мы отсюду на оных неприятелей наших наступали и за божиею помощию збили, чтоб ваше царское величество был над нами государем и царем православным, а не иноверцы, яко самодержца, но мы на те два листы ведомости никакие не имели, аж ныне отдана нам грамота твоего царского величества через гонца Василья Михайлова, в которой объявляючи, желаешь, чтоб есмы в покое жили с ляхами и с княжеством Литовским и чтоб больша кровь христианская не розливалась, что мы со всем Войском Запорожским то милостивое слово и посланца Василья Михайлова от твоего царского величества благодарно приемше желали есми того, чтоб есмы в покое пребывали, но ляхи, те хитрыя и несправедливыя в слове, до нас с миром ныне присылают, а там войско собирают на нас, несколько городов христиан высекли, попов и чернцов имаючи рубят и розные муки яко Ирод чинят, за что на них сам творец с небеси будет возмездие. А как до нас придут ближе, тогда сызнову, взявши бога на помоч, имеем боронитися, а либо их бог и до конца показнит, как неправедных, что полощутца в неповинной крови христианской. А мы как первие такожде и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам нанижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением

божиим учинился. А когда войну с нами зачнут, на них от Смоленска войском своим благословил наступити. Чаят бы слово божие и пророчество исполнилось, чтоб иноверцы западные под нозе твоего царского величества и всего православия покорились, а когда не будет милости твоего царского величества и не восхощеш нам выручки и помощи давать и против неприятелей наших и своих наступать, тогда мы освидетельствуячись богом и пресвятою богородицею, и всеми святыми, взявши бога на помочь, потуду с ними станем биться, докуду нас станет православных. А Василья Михайлова отпускаем с миром со всеми его дворяны. Потом поклон наш нанижайший со всем Войском Запорожским и с послугами рыцерскими твоему царскому величеству покорно отдаем.

Писано в Переяславле, 1649 года, февраля в 8 день во всей думе полной.

Вашему царскому величеству нанижайший слуга Богдан Хмельницкий, гетман со всем Войском Запорожским рукою своею.

За милостивый подарок, что нам отдал Василей Михайлов, гонец от твоего царского величества, который мы благодарно приемши, унижено и покорно челом бьем за такое великое милостивое жалованье вашему царскому величеству, о чем бога молим и желаем того, чтоб есмы за то отслужили послугами нашими рыцерскими со всем Войском Запорожским и головы наши покладали за твое царское величество против всякого неприятеля християнского.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 94-95

**Лист Б. Хмельницького до кримського калги-султана з
проханням подати допомогу
(1649, квітня (10) 20. Чигирин)**

Ясновельможний м. п. султане калго кримський, наш милостивий пане і добродію. Низько кланяючись, бажаємо в. царській милості і всьому шановному рицарству доброго здоров'я і всіх благ на довгі роки. За роботу, яку в. царська милість зволив для нас, слуг своїх, зробити, покірно дякуємо і, поки живі будемо, за вашу милостиво виказану ласку як ми, так і діти наші готові відслужити. Під час перебування в. ц. м. я хотів, перемігши ворога, знищити його до останку, але (в. ц. м. сам бачив) війська були перевантажені здобиччю, а з мене цього було вже досить. Та ляхи здавна звикли неправдою йти і тепер так роблять; знаючи, що вже нема війська в. ц. милості, на нас наступають, поставивши собі за мету знищити нас і на Крим піти, в чому не допоможи їм, господи боже. Про це повідомляє нас угорський король, який застерігає нас і в. ц. м., що і шведів залучають до війни з нами, однак шведів ще нема. Та маю в бозі надію, що ворог не матиме успіху, бо зимою в добрих окопах, а тепер в болотах і лісах нас не добуде. Пам'ятаючи обіцянки і слова в. ц. м., якими під час свого від'їзду ти запевняв нас, слуг своїх, що не залишиш нас і в боротьбі проти будь-якого ворога допоможеш, – покірно просимо в. ц. м. тепер це зробити і з милостивої ласки своєї і царя й. м. ногайського, нашого милостивого пана, попросити, щоб, згідно з умовою, він наказав своїм ордам поспішати зараз же на святки, як тільки цей лист дійде до й. ц. м. Змилуйся, змилуйся, наш милостивий, щоб ми не дали нашому ворогові розгорнутися. Вдруге і втретє про це просимо, тому що багато нашого християнства, невинних душ порубали в місті Гусятині, про що в. ц. м. знає. Тому, будь ласка, в. ц. м., п. н. милостивий, поспіши і попередь нас через послів, щоб ми виїхали назустріч в. ц. м. і йшли цим шляхом на Умань, бо з радістю

чекаємо на військо. Змилуйся, змилуйся в. ц. м., якщо почав раніше нас захищати, то захищай до кінця. При цьому покірними послугами віддаємося на милостиву ласку в. ц. м.

В Переяславі, дня 20 квітня 1649.

Вашій вельможності, нашому милостивому панові в усьому послушні і покірні слуги Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 113.

Вимоги Запорізького Війська, передані Яну Казимиру (1649, серпня (7) 17. Табір під Зборовом)

Пункти вимог Війська Запорізького до його кор. м-ті, пана нашого милостивого.

1. Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь й. м. Вишневецький проти волі й наказу й. кор. м. таку силу нашого козацтва розплотив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська, щоб короєви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську

юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу, чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатами, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському делегованим для цього полковником Війська Запорізького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай; похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває його кор. м., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. В місті Києві та в інших українних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати по цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно дома і вільності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церкви, вільності, права й дома по всіх містах і в Короні, і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти; а кому в цей час від козаків дісталось, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які у той час перебували у Війську Запорізькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом примушені були залишитись при Війську Запорізькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо і були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорізького як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси випливає,

щоб не було й київського єпископа. Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушило задумів, спрямованих до встановлення миру.

17.Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18.А тому, що й. м. король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить запрягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяга від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорізьке витлумачить це як неласку й неприхильність й. кор. м. до нас, як до своїх підданих.

Про все це наші послы, впавши до ніг його кор. м., нашого милостивого пана, якнайпокірніше мають просити.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 130-131.

Лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича про бажання возз'єднати Україну з Московщиною (1651, березня 19 (29). Біла Церква)

Божиєю милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу [п. т.] его царскому величеству Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское челом бьем.

По отправе Лариона Дмитриевича Лопухина до твоего царского величества, в скором часе пришол посланец твоего царского величества Василей подъячей с милостивым словом твоего царского величества з жалованьем, за которое

жалованье твоему царскому величеству низко челом бьем и каждого часу по указу твоего царского величества яко государевы и цари православному, служить готовы. А што твое царское величество чрез Василья, подъячего, рассказал, все то, но указу твоего царского величества нам изустно говорил, которому мы во всем верили ж, а указуючи явную истинную службу нашу твоему царскому величеству, как есмы взяли ведомости и листы, которыми ссори чинят противно твоего царского величества неприятели, списки с листов тех через Лариона Дмитриевича Лопухина твоему царскому величеству послали есмя, с которых твое царское величество виrozumеет о непреявности лятцкой, что против вечного договору не держатца и каждого часу неправду делают. Мы, видечи милость твоего царского величества, просим, яко царя православного, чтобы нас из своей милости не выпускал и иноверцам больши не терпел, как мы перед тем желали, так и ныне твоему царскому величеству желаем, чтобы нам государем и царем был, на все земли царствовал.

О всем лучше вашему царскому величеству Ларион Дмитриевич Лопухин изустно повесть и Василий, подъячей, что изустно у нас слышал, изустно скажет, чему твое царское величество во всем вери, а потом, коли господь бог поможет, о всяких делах твоему царскому величеству дам знать. При том с униженными услугами нашими в милостивую ласку вашему царскому величеству, яко наприлежнее вручаем.

Дан в Белой Церкви, дня 19 марта 1651.

Вашему царскому величеству нашего милостивого государя во всем поволные и желательные слуги.

Богдан Хмельницкой, гетман с Войском Запорожским рукою своею.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 215-216.

Лист Б. Хмельницького до Яна Казимира з пропозицією миру (1653, (серпня 29) вересня 8. Бірки)

Найяснеший и непобедимый милостивый королю, пане наш многомилостивый.

По многих высланных от нас посланных грамотах до вашей королевской милости пана нашего милостивого с верным подданством нашим, посылаемых мало не через все лето ожидали есмь вашей королевской милости пана нашего милостивого жалованью, которой и по се время не получил. Явно то, что несчастье наше соделовает, но то видим явно, что твоя королевская милость, разгневавшись много, гнев свой панский на нас слуг и подданных и на участие земли своей разлити изволил еси. Мы с нашего природного подданства покорения своего униженным прошением до престола вашей королевской милости пана нашего милостивого, моля смирение, чтоб ваша королевская милость, пан наш милостивый, умилостивившись над нами, нижайшими слугами и подданными своими, и яко пан милостивый прошлые дела, которые изволением божним чинилися, простити, до прежней милости своей панской принята изволил, повоздержав гнев свой панской по изволению своему, хотя чрез их милостивых панов комисаров известити изволил, на которой мы преставши, тщатися будем скоро, токмо одержим милостивое прощение. А печаль чрез так много пролитие крови христианской земле нашей знатными и радетьельными услугами нашими, хотя только наименьшее повелиние вашей королевской милости придет на чужем рубеже, потешим и здравием нашим Речи Посполитой воздадим, хотя по сие времена розные люди нас превратными омановали советами, за которыми о милостивой вашей королевской милости отпали были есмь жалованья. Ныне однако, ужалевшися и желаючи, чтоб более кровь христианская не розлевалась, купно покорялся пред престолом вашей королевской милости, смиренно молим,

чтоб ваша королевская милость не допустил войска приближатца к нам. Без замолчанья волю свою панскую чрез их милостивых панов комисаров или чрез кого воля ваша королевская милость нам известит изволиш, и мы на том пристати готовы будем, на которую милостивую ласку и панского жалованья с радостию на месте ожидаем, а ни о какой нашей неправде не мыслим и помышляти не будем, только и третицею о милостивое жалованье вашей королевской милости смирение молим, егда же истинно панской просим милости, которой естли еще потому челобитью нашему не одержаньем и естли б ваша королевская милость на нас наступати изволил, тогда с велием жалением нашим поневоле есмы по чюжих углах розошлись. О милостивой однако вашей королевской милости, не усомневаясь о жалованье, тем челобитьем нашим, если бы есмы в чом престол вашей королевской милости оскорбили, о прощение зело просим. И по сем сами себе с нижайшими услугами нашими в милостивое жалованье вашей королевской милости яко нанижайшии вручаемся.

Дан с Борки, 8-го дня месяца сентября 1653.

Вашей королевской милости пану нашему милостивому нижайшие слуги и верные подданные, Богдан Хмельницкой, гетман с Войском вашей королевской милости Запорожским.

*Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) /
Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во
АН УРСР. – К., 1961. – С. 301-302*

Лист Б. Хмельницького до султана Мухамеда про дружбу (1655, кінець листопада – початок грудня)

Наймогутніший і найясніший турецький султане, якого бояться всі держави, наш ласкавий і великий господарю, з великою пошаною схиляємося до землі перед світлим тронем

твоїм і молимо за тебе милостивого господа бога як вірні раби твої, щоб зберігав бог життя твоє на довгі роки в доброму здоров'ї і допоміг одержати перемогу над усіма ворогами твоїми і скласти голови їх до ніг твоїх, і усі наші війська, скільки нас є, служити твоїй милості будуть, про це ми від щирого серця, з любов'ю бога молимо.

За наказом світлішої Порти приїхав до нас посол Шагін-ага і тут залишився через те, що не знайшов нас на місці; ми усіх повідомили, що польське військо вирушило проти нас, тому і ми вийшли йому назустріч. Зустрілися з ним на польській землі, а з Криму прийшли татари і шляхи усі закрили. Ось чому і Шагін-ага не міг з нами зустрітися. З другого боку на нас напали ногайці, і саме через це його милість Шагін-ага не мав змоги повернутися до нашого великого і світлого султана, щоб про ці події розповісти, бо шляхи між нами були закриті. Татари відійшли від поляків і багато скарбу захопили у польських замках; коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами. Тепер до самої смерті братами зостанемося, будемо мирно жити і у вірності поклялися навіки. Такі клятви ми принесли і перед Шагін-агою і тепер навіки братами будемо, і мирно будемо жити.

Шагін-ага передав нам лист від нашого могутнього султана, ми цього листа прочитали і від щирого серця молилися господу богу, щоб зберігав життя нашого великого господаря на довгі роки. Ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві. У цьому листі ми з усім військом просимо нашого великого господаря султана, якщо і милостивий султан цього бажає, нехай накаже, щоб не порушували умови, що з нами склали, і зберігали добрі відносини і ніяк їх не порушували. Усі ми віримо, що султан наш дасть такий наказ. Ми і військо наше – слуги милосердного бога, христу і божій матері поклялися вірою нашою, що від нас ні по землі, ні по Дунаю, ні по морю ні одна чайка не піде на землі

нашого могутнього султана і ніякої шкоди не буде вчинено. Також до донських козаків ми писали листа, щоб вони ніякої шкоди не зробили нашому господареві, щоб ні одної чайки не посилали. Якщо вони не послухають наших наказів, то погано буде їм, ми станемо їх ворогами.

Молдавани, волохи та угорці обіцяли ніякої шкоди нам не робити, і ми від щирого серця цьому радіємо. Знову обіцяємо нашому вельможному господарю, і нехай нам вірить, що ми будемо мирно жити і від нас ніякого лиха не буде, але якщо вони не заспокояться і нам якесь лихо зроблять, ми будемо скаржитися твоїй світлішій милості, потім перед богом поклянемося, що не ми почали, і якщо вони почнуть, нехай самі на себе накликають гнів султана.

Після цього ми з усім військом повернулися на наші землі і військо розпустили по домах. Шагін-агу тоді ще не могли відправити в дорогу і від себе послів не посилали, бо радників наших не було ще з нами.

Усім нашим старшим написали, щоб у ноги кланялися твоїй милості. Не гнівайся, що ми не могли усі зібратись, щоб вислати послів, ніякого злого наміру з нашого боку немає, ми твої вірні слуги і нашу провину пробач, а накази, що нам писав, ми, як вірні слуги, виконаємо, його милість Гасан-ага є вірний слуга твоєї милості, і він заслуговує твоїх нагород. З ним ми мали нараду, вислухай і довірся йому. Коли зберуться наші старші і скличемо нараду, тоді вишлемо посла.

Могутній і вельможний султане, не забувай нас, слуг своїх і прихильників.

Хай милостивий бог зберігає здоров'я нашому господарю.

Цей лист написаний 1655 р. жовтня 24.

Вірний слуга великого султана, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 463.

**Лист Б. Хмельницького до шведського короля Карла
Густава про дружбу
(1656, листопада 16 (26). Чигирин)**

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже.

Для того, щоб приязнь могла зміцнюватись і перетворитись у тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням. Однак тепер, коли ми частіше одержуємо від вашої найяснішої величності листи, що підносять колишні запуруки до справи повного зв'язку, – ми не тільки почуваємо себе зобов'язаними висловити належну взаємність, але совість, неминучий свідок, спонукає теж гаряче подякувати. Отже тепер, пройняті до глибини серця цим листовним запевненням про прихильність вашої найяснішої величності, ставимо собі за обов'язок заявити взаємно нашу найнижчу прихильність, присвячуючи її всяким послугам найяснішій величності, і висловлюємо надію, що дістанемо від вашої найяснішої величності прихильне ставлення. Те, що минуло багато днів, а від нас нічого не дано знати про хід справи і наміри, не здивує – як думаємо – вашу найяснішу величність, коли вона довідається від подавця цього [листа], що це сталося через неможливість безпечного проходу. Проте сповіщаємо цим [листом], що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вільності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній бог помститься за насильство і знущання над нами. Ми обіцяли найяснішій величності неприкрашену прихильність і любов і віримо, що

дотримаємо її з незмінною сталістю. Це виявляється в тому, що ми не допомагали нікому і не підтримували нікого з ворогів, незважаючи на багато прохань з їх боку, виходячи тільки з того переконання, що це буде приємно вашій найяснішій величності, і також, що добудемо за це безсумнівну прихильність. З успіхами, здобутими з божою допомогою, від душі вітаємо вашу найяснішу величність і бажаємо, щоб далі дії були так само щасливими. Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід. Адже досі зазнаючи труднощів в цьому, не могли ми нічого переслати (за винятком одного спеціального листа, надісланого до нас найсвітлішим князем Трансільванії). Тепер, передаючи наші найнижчі послуги, щиро просимо у бога Всевишнього, подателя всього добра, довготривалого і доброго здоров'я для вашої найяснішої величності.

Дано в Чигирині, дня 16 листопада старого стилю, р. 1656.

Вашої найяснішої величності щирий друг і вельми готовий до послуг, Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорізьких.

Адреса: Найяснішому Карлу Густаву, милістю божою королю шведів, готів і вандалів..., нашому вельмишановному панові і приятелю.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – В-во АН УРСР. – К., 1961. – С. 545-546.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1648-1657 рр.	Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького
березень 1648 р.	Укладення союзу Б. Хмельницького з татарами
18 серпня 1649 р.	Зборівський мирний договір
червень 1651 р.	Битва під Берестечком
18 вересня 1651 р.	Білоцерківський мирний договір
березень 1651 р.	Турецький султан Мегмед IV визнав козацьку Україну васальною державою
1652 р.	Уряд Б. Хмельницького узаконив ліквідацію фільварково-панщинної системи господарювання та особистої залежності селян від феодалів
11 жовтня 1653 р.	Земський собор Московщини прийняв рішення про союз з козацькою Україною
15 грудня 1653 р.	Кам'янецька кримсько-польська угода, розрив союзу татар з козацькою Україною
18 січня 1654 р.	Переяславська рада
23 березня – 6 квітня 1654 р.	Козацьке посольство в Москві. Укладення договорів з Московщиною.
осінь 1654 р.	Руйнування Брацлавщини польсько-татарським військом
осінь 1656 р.	Віленське перемир'я між Московщиною та Річчю Посполитою
грудень 1656 р.	Раднотська угода про створення антипольської коаліції в складі України, Швеції, Трансільванії, Бранденбургу та Литви
січень 1657 р.	Спільний похід українських і трансільванських військ на Річ Посполиту
27 липня 1657 р.	Помер Б. Хмельницький

Запитання та завдання. 1. Назвіть основні аспекти внутрішньої політики Б. Хмельницького. **2.** За яким зразком будувалась адміністративна система, виконавча та судова влада на Україні в часи Хмельниччини? **3.** Назвіть соратників Б. Хмельницького? **4.** Що таке Генеральна Рада? **5.** Як було вирішене аграрне питання в державі Б. Хмельницького? **6.** Коаліцію яких держав намагався створити Б. Хмельницький для боротьби проти Речі Посполитої? **7.** Охарактеризуйте українсько-московські взаємини до укладення мілітарного союзу. **8.** Які політичні наслідки мав мілітарний союз Б. Хмельницького з Москвою? **9.** Які міждержавні угоди укладено між козацькою Україною і Московським царством? **10.** З якою метою Б.Хмельницький проводив політику полівасалітетної залежності? **11.** Охарактеризуйте еволюцію поглядів Б. Хмельницького та козацької старшини у питанні статусу гетьманської влади.

Тема № 7 “Руїна”

План

1. Внутрішня та зовнішня політика П. Тетері.
2. Діяльність гетьмана І. Брюховецького.
3. Боротьба за соборність козацької України під час гетьманування П. Дорошенка.

Рекомендовані теми рефератів

1. Кошовий Війська Запорізького Іван Сірко.
2. Політика Московської держави щодо козацької України в другій половині XVII ст.
3. Українсько-турецькі взаємини часів правління П. Дорошенка.

Тези відповіді

1. Внутрішня та зовнішня політика П. Тетері. У період “Руїни” (60-70-ті рр. XVII ст.) Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську – Правобережжя та московську – Лівобережжя, включно з Києвом. Османська імперія (Порта) претендувала на південь України. Всі козацькі гетьмани у цей період залежали від підтримки сусідів. Гетьманська влада була ослаблена безперервними внутрішніми сутичками, соціальним напруженням між простими козаками та старшиною. Старшина прагнула монополізувати політичну владу та нав’язати селянам та козацькій черні трудові повинності. Не було єдності й у середовищі козацької старшини, якою успішно маніпулювали могутні сусіди України, точилася внутрішня прихована боротьба, інтриги, мотивовані вузькими особистими цілями. На практиці реалізовувалось народне прислів’я: “Де два українці – там три гетьмани”.

Особливими майстрами соціально-політичної інтриги виявились московські царі та їхні посланці. Щоб ліквідувати

незалежність України, вони підбурювали народні маси проти козацької старшини, одночасно щедро роздаючи їй маєтності та привілеї в обмін за зраду інтересів української державності.

У грудні 1662 р. Юрій Хмельницький зрікся гетьманства й постригся у монахи. Булава була передана наказному гетьману Павлу Тетері. Він підкупом та погрозами готував підґрунтя для набуття статусу законно обраного гетьмана. У січні 1663 р. правобережне козацтво обрало його гетьманом Війська Запорізького (1663-1665 рр.).

Павло Тетеря (Моржковський, Московський, бл. 1620-1671 рр.) був одним із найвідоміших дипломатів в урядах гетьманів Б. Хмельницького (його зять), І. Виговського та Ю. Хмельницького. Він походив із шляхетної сім'ї, здобув добру освіту в уніатських школах. До початку Хмельниччини займав посаду канцеляриста гродського суду на Волині, з 1649 р. – писар Переяславського полку, в 1653-1658 рр. – переяславський полковник. Брав участь у більшості міждержавних переговорів у Чигирині, за дорученням гетьманів неодноразово виїжджав за кордон. П. Тетеря належав до колективу авторів Березневих статей (1654 р.), Гадяцької угоди (1658 р.), Слободищівського трактату (1660 р.). Сучасники та історики вважали його талановитим кар'єристом.

П. Тетеря проводив свою діяльність у фарватері політики Речі Посполитої. Під його захистом польська шляхта та євреї почали повертатись на Правобережну Україну. Дії П. Тетері не подобались козацтву. Павлоцький полковник Іван Попович, діючи у змові з лівобережним наказним гетьманом Якимом Сомком, почав громити польські військові загопи. П. Тетеря оточив І. Поповича та його прихильників у Паволочі й розгромив опозицію.

Залишатись єдиновладним правителем козацької України Тетері довелося недовго. Лівобережна старшина, як і лівобережне суспільство, були вороже налаштовані щодо

поляків і Речі Посполитої, схилились до союзу з Московією. Виходець із багатого міщанського роду, шурина Б. Хмельницького, наказний гетьман Я. Сомко мав на меті створення привілейованого старшинського стану та відокремлення селян від козаків. Його опонентом був багатий і амбітний ніжинський полковник Золотаренко, який теж мріяв про гетьманську булаву.

16-17 червня 1663 р. в околицях Ніжина, за підтримки московських емісарів, відбулась так звана ‘чорна рада’¹⁴¹, на якій гетьманом обрано кошового запорожців Івана Брюховецького. Двох інших претендентів – Сомка та Золотаренка було вбито. З цього моменту козацька Україна була розколота на два гетьманства – лівобережне та правобережне. Відповідно лівобережні гетьмани були прихильниками Московської держави, правобережні – прихильниками Речі Посполитої або незалежності козацької України.

П. Тетеря вважав обрання І. Брюховецького незаконним. З цієї та низки інших причин він підтримав похід польського короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. Правобережний гетьман надіявся з допомогою польських військ відновити єдність українських земель під власною булавою.

Похід Яна II Казимира на Лівобережжя розпочався коло Львова в середині серпня 1663 р. 8 жовтня його війська вступили у Білу Церкву і об’єднавшись із армією П. Тетері, рушили на Глухів. У середині листопада польсько-українська армія переправились через Дніпро, згодом перетнула Лівобережжя аж до московського кордону. Тут до неї приєднались литовські війська, які пройшли через Сіверщину. Об’єднаний наступ захлинувся біля

---

¹⁴¹ Події “чорної ради” детально описані в одноіменному історичному романі Пантелеймона Куліша.

прикордонного московського міста Севська, фортецю якого здобути не вдалось.

У лютому 1664 р. П. Тетеря повернувся на Правобережжя. Тут існувала опозиційний щодо гетьмана сили, очолювали які, київський воєвода та колишній гетьман І. Виговський та низка полковників. П. Тетеря руками поляків розгромив опозицію. 16 березня 1664 р. І. Виговського за наказом польського полковника Себастьяна Маховського розстріляно без суду і слідства нібито за державну зраду. За доносом того ж Тетері, король наказав стратити наказного гетьмана, полковника Богуна та його прихильників, а полковника Гуляницького, ченця Гедеона (Юрія Хмельницького) та митрополита Йосифа Тукальського ув'язнено у пруській фортеці Марієнбург.

У березні 1664 р. Ян II Казимир з польсько-литовською армією відступив у Білорусію. На Правобережжя увійшли польські війська під орудою С. Чернецького (воєвода руський, згодом – київський, а з січня 1665 р. – польний коронний гетьман). Корпус С. Чарнецького, підсилений загонами татар, нищив міста та села непокірні П. Тетері. Поляки символічно спалили Суботів і викинули з домовини мощі Б. Хмельницького.

Упродовж 1664-1665 рр. Правобережжя стало ареною жорстокої громадянської війни. На боці П. Тетері воювали його власні полки, татари та корпус С. Чарнецького. Їм протистояли місцеві повстанці, запорожці, загоны І. Брюховецького та московські війська. Після відступу польського корпусу вглиб Польщі становище П. Тетері ускладнилось. Він призначив наказним гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. В червні 1665 р. у Брацлаві правобережний гетьман зрікся влади і втік до Польщі, забравши з собою військовий скарб та гетьманські клейноди (даровані Б.Хмельницькому королем в 1649 р. через посередництво Адама Кисіля).

2. Діяльність гетьмана І. Брюховецького. Про молодість І. Брюховецького відомо дуже мало. За часів Хмельниччини він був “старшим слугою” при дворі Б. Хмельницького, займався вихованням гетьманича Юрія, брав участь у дипломатичній діяльності. В 1659 р., бажаючи здобути булаву, Юрій Хмельницький направив Брюховецького на Запоріжжя. Той завдяки таланту промовця, заграванню перед козацькою черню та відвертій промосковській орієнтації здобув авторитет низовиків, які обрали його кошовим отаманом, а в 1661 р. – кошовим гетьманом. За відверте плазування перед Москвою, свої антипольські та антистаршинські висловлювання І. Брюховецький сподобався російському емісару князю Ромодановському. Останній зробив І. Брюховецькому протекцію перед московським урядом, і сприяв отриманню згоди на обрання його гетьманом.

Після “чорної ради” в Ніжині І. Брюховецький підписав у так званій Батуринській договір (1663 р.). Підтверджуючи Березневі статті, Батуринський договір мав додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов’язувалася забезпечувати харчами московське військо на Україні, повернути московським поміщикам селян-втікачів, заборонила українським купцям ввозити й продавати горілку та тютюн до Московії.

Відвертий провал наступу поляків на Лівобережжя призвів до того, що І. Брюховецький захотів приєднати Правобережжя до свого гетьманства. Проте Московська держава не надала йому належної підтримки для завоювання цих земель.

Гетьман І. Брюховецький на місці страчених та засланих у Московщину старшин призначив посадовцями багатьох запорожців. Ті, заради власного швидкого збагачення, нещадно експлуатували місцеве населення. Авторитет гетьмана, який до того виставляв себе захисником інтересів простого народу, неухильно падав. Щоб зміцнити

свій авторитет, І. Брюховецький на чолі великого посольства (понад 500 осіб) вирушив до Москви на поклін до царя. Цар зустрів українську делегацію з величезними почестями, за зраду українських національних інтересів обдарував гетьмана і старшину титулами, землями та подарунками. Новоспечений боярин І. Брюховецький був одружений на боярині Долгоруковій. Він же підписав новий союзний договір з Московською державою.

Згідно з Московським договором право на збір податків перейшло до російських воєвод; на Україну поширювалась московська горілчана монополія; передбачалось здійснення перепису населення; гетьман втратив право на самостійні зносини з іноземними державами; вводився новий порядок обрання гетьмана, яке мало відбуватись у присутності московського представника з подальшим царським затвердженням; московські гарнізони чисельністю 11600 осіб мали перебувати у Києві, Чернігові, Ніжині, Новгороді, Полтаві, Гадячі (нова гетьманська столиця), на Запоріжжі та у деяких містах Правобережжя; харчування московським залогам мали постачати українці; І. Брюховецькому жалувався боярський чин та низка маєтностей; київським митрополитом мав стати московський ставленик.

Московський договір І. Брюховецького був важким ударом по українській державності. Фактично зводились нанівець старання попередніх гетьманів щодо збереження незалежності козацької України. Незадоволення охопило більшість прошарків населення. Опозицію очолила українська православна церква, яка не бажала перейти під зверхність московського патріарха. Ще більше масла у вогонь народного незадоволення підлило заключення між Московщиною та Польщею 9 лютого (20 січня) 1667 р. у селі Андрусові, що біля Смоленська, перемир'я на 13 з половиною років. Українських представників на переговори не допущено. Поза спиною України її було розділено на дві частини: Лівобережну з Києвом (на два роки) у складі

Московщини, Правобережну – у складі Польщі. Запорожжя мало перебувати під подвійним польсько-українським контролем.

Політика І. Брюховецького викликала хвилю невдоволення різних груп населення. Найбільше обурило суспільство те, що згідно з Андрусівським перемир'ям давня столиця України – Київ, символ державної єдності, центр релігійного та культурного життя, мав відійти до Речі Посполитої. Згода Москви на передачу Києва означала, що вона цілковито ігнорує українські традиції та думку місцевого населення.

За цих обставин І. Брюховецький вирішив розірвати союз з Москвою. На таємній старшинській раді у Гадячі, що відбулась на початку 1668 р., вирішено підняти постання проти Москви. Щоб зняти з себе відповідальність за Московський договір і здобути прихильність населення старшина вирішила стати на чолі повстання. І. Брюховецький налагодив зв'язки з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком. Вірні гетьману війська витіснили царські війська на територію Московщини. У відповідь московський уряд вислав військовий корпус під проводом князя Ромадановського. На початку травня 1668 р. гетьман виступив із Гадяча із невеликим найманим військом та запорожцями й дійшов до Диканьки. Сюди ж підійшли війська гетьмана П. Дорошенка. 7 червня 1668 р. під час військової ради коло Опішні (Полтавщина) невдоволені козаки вбили І. Брюховецького.

3. Боротьба за соборність козацької України під час гетьманування П. Дорошенка. Петро Дорошенко (1627-1698) був одним із найвизначніших гетьманів XVII ст. Народився він у Чигирині в славній козацькій родині (онук гетьмана Михайла Дорошенка та син полковника Дорофія Дорошенка). Військову та дипломатичну школу пройшов при дворі Б. Хмельницького і вже 1657 р. був призначений прилуцьким полковником. Згодом став одним із

співробітників гетьманів І. Виговського та Ю. Хмельницького. Після зречення від булави П. Тетері, П. Дорошенко розпочинає боротьбу за гетьманство. Його головними конкурентами були полковники С. Опара та В. Дрозденко. Першого татари видали П. Дорошенкові, а той переправив його у в'язницю до Польщі. В. Дрозденко був ростріляний після вдалого штурму Брацлава.

У середині серпня 1665 р. П. Дорошенко був обраний правобережним гетьманом. Головним завданням своєї діяльності він вважав поступове об'єднання всіх українських земель ("як далеко сягає мова руського народу") у межах однієї держави та здобуття для неї незалежності. Державний організм П. Дорошенко хотів скріпити на основі злагоди та єдності всього народу. В державних справах рахувався із настроями населення, важливу роль надавав старшинській раді. Найближчим дорадником гетьмана був київський митрополит Йосиф Тукальський, людина надзвичайно впливова та авторитетна на Україні.

Реалізовувати свої плани П. Дорошенку доводилось у складних умовах: від 65 до 70 % населення Правобережжя загинуло, потрапило у полон чи втекло у спокійніші регіони; чимало міст та сіл лежало у руїнах; населення було виснажене постійними воєнними поборами та реквізиціями. Задля зміцнення внутрішнього ладу в державі гетьман провів низку реформ. Було створене постійне наймане військо – сердюцькі полки. Вони стали основною військовою силою, вірною гетьману (20 тис. піхотинців; частково українці, частково молдавани і серби). П. Дорошенко упорядкував державні фінанси, створив нові митниці на кордонах, випускав власну монету, проводив планову колонізацію спустошених регіонів Правобережжя.

У лютому 1666 р. старшинська рада підтримала політичну програму запропоновану П. Дорошенком. Козаки ухвалили вигнати поляків з України, укласти союз з

кримським ханом, виступити на Лівобережжя, щоб приєднати його території підвладних П. Дорошенку.

У зовнішньополітичній сфері П. Дорошенко дотримувався самостійницької лінії, прекрасно розумів, що порозуміння ні з Польщею, ні з Московщиною на вигідних для козацької України умовах неможливе. Проте він загравав з Польщею, намагався уникнути відкритого конфлікту. У грудні 1666 р. на Поділля прийшов шеститисячний польський корпус під керівництвом С. Маховського, який зруйнував містечко Івангород. 19 грудня 1666 р. дорошенкові загоны та союзні татарські війська розгромили корпус С. Маховського. Ця подія стала початком відкритого розриву з Річчю Посполитою.

Підписання Андрусівського перемир'я перекреслювало плани гетьмана щодо об'єднання Правобережжя з Лівобережжям, тому він вирішив ігнорувати договір. Уклавши союз з кримським ханом Мегмет-Гіреєм, у вересні 1667 р. П. Дорошенко на чолі українського війська та із союзниками – татарами розпочав воєнні дії проти Речі Посполитої. Польське військо під орудою Яна Собеського (майбутнього короля Речі Посполитої) було оточене під Підгайцями. Здобути перемогу П. Дорошенкові завадили запорожці. Кошовий атаман Іван Сірко, який не визнавав П. Дорошенка, за погодженням з Я. Собеським, здійснив напад низовиків на Крим. Татари в цих умовах уклали з поляками угоду про мир і дружбу.

В новій ситуації П. Дорошенко змушений був теж помиритися з поляками. За угодою з Я. Собеським від 19 жовтня 1667 р. польська сторона пообіцяла клопотати перед королем та урядом про створення королівської комісії, яка б задовольнила козацькі потреби, а до того часу – відмовитись від розміщення коронного війська на козацькій території. Взаємн П. Дорошенко та Військо Запорозьке обіцяли “повне та вірне підданство”, зобов'язались відмовитись від пошуку союзників за межами Речі

Посполитої та сприяти шляхті в безпечному володінні маєтками на козацьких землях. 30 березня 1668 р. за сприяння Я. Собеського король видав привілей, яким визнав П. Дорошенка гетьманом і пообіцяв у найближчий час прислати булаву. Фактично уряд Речі Посполитої визнав суверенітет гетьманату на Правобережній Україні.

У цей час Лівобережну Україну, а також Слобожанщину охопило антимосковське повстання. Його наслідком було те, що більшість міст Лівобережжя звільнились від московських залог. Сподіваючись на воз'єднання України П. Дорошенко виступив у похід на Лівобережжя. Після вбивства І. Брюховецького у таборі під Опишнею П. Дорошенка було обрано гетьманом обох боків Дніпра. Проте остаточно закріпитись на Лівобережжі гетьману-патріоту не вдалось. У наступ пішли польські війська, тому він негайно повернувся на Правобережжя. На час його відсутності на Лівобережжі наказним гетьманом залишено чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Під тиском переважаючих московських військ під орудою князя Ромадановського вплив П. Дорошенка на Лівобережжі зійшов нанівець і на початку березня 1669 р. у Глухові була скликана козацька рада, яка проголосила Д. Многогрішного лівобережним гетьманом. П. Дорошенко цього обрання не визнав.

Ще одним опонентом П. Дорошенка був, обраний січовим гетьманом військовий писар запорожців Петро Суховій (племінник І. Брюховецького). У союзі з татарами він пішов у наступ на Чигирин. П. Дорошенкові вдалось розбити військо П. Суховія і той повернувся на Запоріжжя.

Як і Богдан Хмельницький, П. Дорошенко у пошуках надійного союзника звернув свій погляд на Османську імперію (Порту). У серпні 1668 р. він направив до столиці імперії (Стамбул) козацьке посольство. Уряд Порту, незадоволений геополітичними наслідками Андрусівського перемир'я, радо запропонував П. Дорошенкові військово-

політичний союз у формі протекторату над Військом Запорізьким (на умовах подібних до васалітету Молдавії та Волощини). 21-22 березня 1669 р., під тиском П. Дорошенка, козацька рада у Корсуні в присутності турецького посла прийняла рішення про союз з Портою. За угодою, українці звільнялись від сплати податку в імперську казну, лише козацьке військо мало допомагати туркам під час військових дій. Проте частина козацтва, зокрема запорожці та селяни, засудила цю угоду, звинувачувала гетьмана у тому, що він продав Україну в турецьке ярмо. Популярність П. Дорошенка в народі ослабла.

Влітку 1669 р. П. Суховій, у союзі з кримським ханом Аділь-Гіреєм, знову напав на П. Дорошенка біля села Кононі над р. Россю. Від загибелі гетьмана врятував приїзд турецького посла, котрий наказав татарам припинити воєнні дії. Військо П. Суховія відступило до Умані й проголосило гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Той став новим ворогом П. Дорошенка.

Не бачучи реальної допомоги від Порти, П. Дорошенко здійснив спробу порозумітись з урядом Речі Посполитої через посередництво Я. Собеського. Восени 1669 р. до Варшави на коронаційний сейм¹⁴² поїхало козацьке посольство (полковник Петрановський та генеральний осавул Тарасенко), метою котрого було домагатись повної автономії України. Влітку 1670 р. в Острозі розпочались офіційні переговори. П. Дорошенко вимагав від поляків визнання умов колишньої Гадяцької угоди 1658 р. Польські урядовці відхили їх, а 2 вересня 1670 р. заключили більш поміркований договір з М. Ханенком. Польська сторона визнала його гетьманом Правобережжя, а М. Ханенко визнав себе підданим короля на умовах автономії для козацької

---

¹⁴² Після зречення від престолу Яна Казимира королем обрано Михайла Вишневецького, сина відомого українофоба Яреми.

верстви. В кінці 1670 р. сейм Речі Посполитої ратифікував цю угоду.

Розрив П. Дорошенка з Польщею підняв його популярність серед козацтва. У пошуках союзника для боротьби з Польщею гетьман неодноразово звертався до сусідніх дежав. Османська імперія прислала на допомогу П. Дорошенку загон білгородських татар. Розпочались воєнні дії проти Польщі та М. Ханенка. Восени 1671 р. Я. Собеський захопив більшість міст Поділля.

Унаслідок скарг гетьмана турецький султан скинув з кримського престолу хана Аділь-Гірея і поставив Селім Гірея. В кінці року на допомогу П. Дорошенку прибули 26 тис. кримських татар та декілька тисяч турків. З їх допомогою розпочато відвойовування Поділля.

Наприкінці травня 1672 р. на Правобережжі розпочалась турецько-польська війна. Після успішного завершення війни з Венецією Султан Магомет IV зібрав 200 тис. армію й 50 тис. татар і вирушив на Поділля. Українці воювали у складі обох армій: військо П. Дорошенка (12 тис.) на боці Порти, загони М. Ханенка – на боці Польщі. Турки здобули штурмом Кам'янець і провели облогу Львова. Воєнні дії закінчились 18 жовтня 1672 р. укладенням Бучачьського мирного договору. Польща зреклася прав на Поділля, яке стало турецькою провінцією, Брацлавщину та Південну Київщину, які перетворились на самостійну державу під протекторатом Порти. Польща мала сплачувати султану щорічну данину (22 тис. червінців) і вивести свої війська з Білої Церкви та інших українських фортець.

Проте Бучачьський договір не задовольнив П. Дорошенка. Населення знало про насильства та знуцання турків над християнами, про перетворення церков на мечеті. Народ вважав П. Дорошенка головним винуватцем приходу турків. Розчарований у турецькій протекції гетьман навіть подумував розірвати стосунки з Портою. Він зібрав у Чигирині старшинську раду, яка постановила

притримуватись даного союзу, бо “тепер крім султана нікуди дітись”.

У цей час на Лівобережжі відбулась зміна влади. Незадоволена політикою гетьмана лівобережна старшина звинуватила Д. Многогрішного у зносинах з П. Дорошенком та у намірі перейти під турецьку протекцію. Після важких тортур Д. Многогрішного разом із родиною та наблизеними радниками заслано до Сибіру. Новим гетьманом був обраний один із змовників – військовий суддя Іван Самойлович (1672-1687). 16 червня 1672 р. в шатрі Ромадановського біля містечка Козача Діброва на московському пограниччі старшина виробила так звані Конотопські статті, які ще більше урізали права гетьмана. Кошового низовиків І. Сірка, нібито за його бажання захопити владу, заслано до Сибіру.

Гетьман І. Самойлович був добре освіченою та розумною людиною. У своїй політиці він вороже ставився до Речі Посполитої та стояв на позиції порозуміння з Портою та Кримом, намагався захопити Правобережжя і приєднати його до свого гетьманства.

Після Бучачської угоди московський уряд почав переговори з П. Дорошенком, намагався перетягнути його на свою сторону. Подібні кроки робив й уряд Речі Посполитої, яка готувалась до реваншу з Портою. Восени 1673 р. велика польська армія під проводом Я. Собеського розбила турків та захопила їх форпост – фортецю Хотин, проте не розвинула успіх через смерть короля.

Намагаючись використати польсько-турецьку війну Московщина наприкінці 1673 р. розпочала військовий наступ проти П. Дорошенка. Ініціатором цього наступу був І. Самойлович. На початок березня 1674 р. війська князя Ромадановського та гетьмана І. Самойловича захопили основні міста Правобережжя. 17 березня 1674 р. на генеральній раді у Переяславі І. Самойловича проголошено гетьманом обох боків Дніпра. У липні того ж року П. Дорошенко був оточений військами Ромадановського та

Самойловича у Чигирині. З появою чуток про те, що на допомогу П. Дорошенкові прямує турецька армія, московсько-українські війська відступили на Лівобережжя.

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя вдалось повернути під владу П. Дорошенка. Репресіям були піддані всі ті, хто сприяв М. Ханенкові та І. Самойловичу. Проте, роки виснажливої війни перетворили Правобережжя на суцільну руїну, засіяну людськими кістками. Населення втікало з Правобережжя, як від чуми. Популярність П. Дорошенка перетворилась на ненависть. Зневірившись в успіху його справи гетьмана один за одним покидали товариші й навіть родичі.

Літом 1675 р. через Правобережжя на Польщу пройшли походом турки та татари. Брацлавщина була остаточно зруйнована. Татари не допустили П. Дорошенка до переговорів з поляками. Становище гетьмана стало хитким.

Розчарувавшись у допомозі Туреччини П. Дорошенко прийняв рішення відмовитись від її протекції і здатись на милість Московщини через посередництво І. Сірка. В другій половині 1676 р. під стінами Чигирини з'явилась московсько-українська армія. П. Дорошенко зрікся влади і був засланий у подароване йому село Ярополче під Москвою.

Отже, в результаті Андрусівського перемир'я Україну було розколото на дві частини. Ні П. Тетеря, ні лівобережні гетьмани не спромоглись відновити колишню єдність держави. Спроби правобережного гетьмана П. Дорошенка здобути Україні незалежність у союзі з Туреччиною і Кримом стали для українців справжньою трагедією. Колись квітучий край перетворився на пустелю. Десятиріччя завзятої боротьби за об'єднання України під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. *Величко С.В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991.
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.

Література:

1. *Андрущенко В.Л., Федоров В.М.* Запорізька Січ як український феномен. – К., 1995.
2. *Багалій Д.* Нарис історії України. – К., 1994.
3. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 65-70.
4. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
5. Володарі гетьманської булави. – К., 1995.
6. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
7. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1993.
8. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
9. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. – К., 1997.
10. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993.
11. Історія Українського війська. – Т. 1. – Львів, 1992.
12. Історія українського козацтва. – Т. 1. – К., 2006.
13. *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006.
14. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990.
15. Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.

16. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676). – К., 1999.
17. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
18. *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. – Ч. 1-2. – Львів, 1994.
19. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 2. – К., 1995.
20. *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004.
21. *Яковенко Н.* Нарис історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

Документи і матеріали

Уривок із літопису Самійла Величка¹⁴³ про обрання гетьманом І. Брюховецького та його боротьбу з опозицією (1663 р.)

Року від створення Адама 7171, а від утілення господнього 1663. Пресвітлий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець, прийнявши в себе бажання Брюховецького стати гетьманом і подання за нього від Ромодановського, зволив грамотою своєю монаршою, писаною до полковників, всієї старшини і всього Запорозького війська і посланою у Ніжин через нарошного полковника, і звелів їй, старшині, та всьому війську учинити собі на цьому боці Дніпра одного гетьмана з

---

¹⁴³ Величко Самійло (Самоїл) Васильович (?-після 1728 р.) – історіограф, український козацький літописець. Родом з Полтавщини, навчався в Київській академії, служив канцеляристом у козацькому війську. Автор тритомного твору “Сказаніє о войне козацкой з поляками...” (1720), у якому висвітлено події української історії 1648-1700 рр.

двох кандидатів: Брюховецького або Сомка. За тим монаршим через грамоту указом і дозволом, коли з'їхалися в Ніжин на раду полковники і вся старшина цьогобічна з іншим городовим товариством, то стали в раді у полі під Ніжином¹⁴⁴, і чи ж бо вільними голосами, чи ж бо через ховані вчинки, згоди й намови вибраний і поставлений гетьманом цьогобічним Іван Брюховецький, той, який з Петром Дорошенком служив за старшого слугу при гетьмані Богдані Хмельницькому, як свідчилося про це раніше у виводі про Хмельницького. Від Хмельницького він відійшов до Запорозької Січі, жив там кілька років, добре відзначившись, і був у ласці всього низового війська. Потім вийшов із Січі на Україну і доступився так, як вище висловлено, гетьманства. Тоді, на тій Ніжинській раді, коли учинений був гетьманом Брюховецький, зрадливо схоплено полковника переяславського й наказного гетьмана Сомка, а з ним його друзів – ніжинського полковника Васюту, чернігівського – Оникія та деяких інших старшин, що трималися Сомкового боку, – їх відведено на ув'язнення в Ніжинський замок. І як то в лядській приказці – два коти не можуть між собою жити в однім мішку, – так і Брюховецький, обійнятий недугою злоби й гніву і ненавидячи рівного собі Сомка, легко винайшов, як старший, деякі причини, через які йому, Сомкові, більше в живих бути не дозволено. Так само й те було донесено царській величності від Брюховецького на нього, Сомка, з товаришами, що той начебто мав у себе комісію, або Гадяцькі пакти, постановлені і вже поприсяжеї в 1659 році Виговським з поляками, – вони дісталися Сомкові при розгромі Виговського під Хмельником 1659 року¹⁴⁵, про що раніше трохи згадувалося в XII частині, в розділі 6-му. І

---

¹⁴⁴ На “чорній раді” у Ніжині 17 червня 1663 р. за старим стилем.

¹⁴⁵ Так доносив московському уряду І. Брюховецький. Насправді “Гадяцькі пакти” були здобуті козаками Ю. Хмельницького в Чигиринському замку.

коли б Сомко був поставлений гетьманом, то мав начебто на тому стояти, щоб Мала Росія лишалася під державою великого московського государя на тих Гадяцьких пактах. А коли б того не учинено, то й він, Сомко, начебто інакше мав чинити. Цьому донесенню (коли воно було) легко повірено і прислано з Москви до Брюховецького швидкий указ згубити Сомка з товаришами, знищивши всі колишні його вірні служби. При цьому указі і згідно з бажанням Брюховецького він, Сомко, з полковниками – ніжинським Васютою і чернігівським Оникієм – були забиті мечем посеред ринку...[18] вересня [1863 року] у місті Ніжинського полку Борзні, а інших, менших, товаришів та їхніх друзів відіслано в заслання на Москву. Брюховецький..., відправивши таке злостиве і шкідливе для душі дійство і зрадівши, що не має собі противенця (як Іродіада¹⁴⁶ після вбивства Хрестителя), від'їхав на короткий час з Борзни до Гадячого, наказавши іншим підлеглим собі полковникам, які були в Борзні на Сомковій згубі, відразу виходити зі своїм товариством із домів і збиратися у військо для чинення воєнного промислу над Тетерею – тогочасним чигринським гетьманом.

Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої! Коли вже щезли горделиві й високодумні тодішні козацькі властолюбці і чварні войовники, руйнівники вашої вітчизни і вас самих нещадні губителі Виговський і полтавський Пушкар, перейшли вже після них Хмельниченко й Сомко, вже й треті народилися, подібні до тих гетьмани й губителі ваші – Тетеря й Брюховецький!

Брюховецький мало баривсь у Гадячому, а, звідомившись про з'єднання своїх полковників з військами, рушив із Гадячого до них. З'єднавшись із ними, пішов разом до Дніпра, прагнучи вторгнутися за Дніпро під Чигрин проти

---

¹⁴⁶ Іродіада – біблійний персонаж, цариця, дружина Ірода, яка домоглася через Соломію смерті Іоанна Хрестителя.

згаданого гетьмана Тетері. Але коли в перших числах жовтня прибув до міста Кременчука, відразу одержав звістку, що на тогочісну Україну йде з польським військом король. Отож, відклавши свій воєнний похід на Тетерю, він одразу повернув зі своїм військом од Кременчука до Гадячого, де трохи спочив, а зачувши про наближення короля до тогочісної України, рушив із Гадячого до Батурина, знамірюючись з'єднатися там з усім, цьогочісним військом і дати полякам відсіч.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 28-29.

Уривок з літопису Самійла Величка про невдалий похід короля Яна Казимира та гетьмана Тетері на Лівобережжя (1664 р.)

Року від створення світу 7172, а від утілення слова божого 1664. Польський король Ян Казимир бажав побачити завершення свого жаданого наміру, тобто відібрати під свою владу з-під держави пресвітлого государя, московського царя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, сьогочісну Малоросійську Україну з козаками і поставити та затвердити, скасувавши гетьмана Брюховецького, одного на обидва малоросійські боки гетьмана Тетерю. Він урадив іти від Остра просто на Глухів, значне й міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою, сподіваючись, здобувши його, застрашити посполитий малоросійський народ і в той спосіб знову пригорнути сьогочісну Україну під свою владу. Через це, зараз по рідзвняних святах, заславши своє королівське розпорядження в Чигрин до гетьмана Тетері, аби йшов з усіма тогочісними козаками і з польськими хоругвами (яких було полишено там на кватирах кількадесят) під Глухів, сам з усіма сильними своїми військами, польськими, литовськими

й зтяжними німецькими, з усіма обозами, й гарматами, і кількома тисячами тогобічних козаків рушив від Остра до Глухова. В цьому марші він оминав міцніші козацькі міста, щоб не губити під ними свого війська. Прибувши 15 січня до Кролевця, промешкав у ньому з тиждень, надчікуючи прибуття до себе з військом гетьмана Тетері і радячись зі своїми сенаторами про наступний воєнний похід. Потім, коли король одержав звістку, що сьогобічний гетьман Брюховецький збирається з козацькими військами на відсіч Глухову десь на боці, не чекав більше тогобічного свого гетьмана Тетері, а, прагнучи упередити прибуття Брюховецького під Глухів, рушив із Кролевця з усім військом і гарматами туди, під Глухів. У Кролевці він залишив усі свої й сенаторські тяжарі та скарби, зоставивши при них полк королівської гвардії. Глухів, чуючи на собі королівський нахід через заслані раніше до нього розпорядження Брюховецького, притяг до себе козаків своєї Глухівської сотні, де належало, поправився і добре наготувався до відпору королеві. Король Казимир, притягти в останніх числах січня до Глухова і побачивши обпалене довкола нього передмістя, відразу ж зрозумів, що Глухів не схильний, але й ворожий йому. Отож, не гаючи часу, зараз-таки міцно його обклав і, за два дні осипавши його шанцями, почав бити на нього з гармат та кидати бомби, а побачивши, що ні бомби, ні гармати йому не шкодять, звелів чинити в кількох місцях підкопи. Тим часом, доки поспіли з підкопами, припускались у щоденні штурми, в яких утрачено немале число його, польської, та німецької піхоти. Однак, нічого не досягши, мусив він з не меншим жалем дочікуватися підкопів, сподіваючись одержати через них сподівану перемогу над Глуховом... Після такої безуспішної втрати, штурмів і підкопів король Казимир з сенаторами впав у немалу скорботу, однак не тратив іще надії розорити Глухів і знову наказав чинити нові підкопи під Глухів, але їх не встигли викінчити, оскільки гетьман Брюховецький,

зібравши до 30 тисяч сьогобічного козацького війська, почав наближатися до Глухова, несучи йому з собою бажану допомогу й оборону. Довідавшись про це, король залишив свій промисел біля Глухова і почав прибиратися до бою з Брюховецьким. Брюховецький прибув із військами до Глухова 30 січня... Сам же з піхотою і гарматами лишився в обозі і обіцяв помалу наближатись услід за кіннотою під Глухів, Ота кіннота тоді, взявши з собою тільки три легкі гарматки, спішно рушила під Глухів, куди прибула в обідню пору, і застала польські війська в шиках, готовими до бою.

Негайно з ними учинила міцний бій, і, за всесильною божою поміччю, зломила їх, і, вирубавши кількадесят хоругов, увігнала в самий королівський обоз, та ледве-ледве була відбита назад від обозу з гармат та мушкетів. З такого нещасливого воєнного початку, либонь, немалий уродився в поляків страх, вони знамірилися до втечі, однак за королівським приводом розлякані війська зібрано знову, і вони вишикувалися до повторного бою. Так само й козацькі війська, трохи спочивши і владнавшись до бою, знову почали наближатися до поляків і започаткували військовий чин поєдинками зобабіч герцівників, у яких був забитий поляками добрий і значний молодець, гадяцький сотник Ізмаїлов. Потім учинили й загальну битву, в якій козаки спершу зломили були поляків і натисли на їхній обоз. Однак потім поляки, поправившись і одержавши велику підтримку з обозових гармат, відвернули й прогнали козаків від свого обозу десь на півтора гони.

Були тоді з обох боків однаково сумнівні щодо перемоги, та ні поляк, ні козак не тратили в тому своєї надії. Після тих двох спроб і воєнних сутичок, відправлених з немалим пролиттям людської крові, коли приходили до третьої, прибув до своєї кінноти зі своєю піхотою і сам гетьман Брюховецький. А як сонце почало схилятися наприкінці дня до заходу, Брюховецький став розпоряджати й ладити свої кінні війська до третьої битви з поляками.

Коли ж у Глухові заграно у дзвони, що скликали православних християн і бідних обложених на вечірню відправу, то й Брюховецький, звелівши заграти у військові труби і вдарити в тимпани на війну, рушив на поляків, що стояли в повній готовності до бою. Він міцно вдарив на них мужнім і богатирським серцем своїх козаків і зараз-таки, без усякого труда і втрат, цілком зломив і розпорошив їх так, що одні заледве вскочили у свій обоз, а інші в обоз і не потрапили.

З обозу міцно й сильно давано відсіч з гармат та мушкетів, однак правиця господня вчинила так, що поляки, не мігши більше стерпіти козацького штурму проти себе, змушені були ганебно покинути всі гармати й мортири, а з ними й піхоту свою з усіма іншими численними воєнними приборами та обозовими тяжарами і налегці втекти з королем Казимиром з-під Глухова на Новгородок-Сіверський. При цій втечі, либонь, багато поляків пропало і, розбігшись по різних місцях, погинуло, однак немало їх зі своїм королем відійшло на Новгородок (як вище казав) і далі, в Польщу, бо ніч, що тоді настала, не дала козакам більше гнатися за поляками, і тієї ночі, ачеї, для збереження свого життя, постаралися вони пробігти від Глухова немало миль. Однак примусила козаків повернутися, і вони не гналися більше за поляками, не стільки тодішня ніч, як здобич, на яку сподівались у віднятому польському обозі.

Тут можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький, бо Хмельницький хоч і громив поляків, але громив їх під рейментом їхніх польських гетьманів, а не під королівським рейментом, і з далеко більшою силою козацьких і татарських військ. Короля ж Казимира під Зборовом хоч і обклав був, але також із кримським ханом, і, не здолівши його до решти, закінчив там війну Зборовськими пактами. Брюховецький же надбав більшу божу благодать і всесильну поміч, адже він сам, без жодних чужих військ, тільки з сьогобічними

козаками¹⁴⁷, і тоді їх було менше проти польського війська, переміг під Глуховом тьму-тьмущу, більше ста тисяч поляків¹⁴⁸ з королем Казимиром і вигнав їх зі своєї вітчизни Малої Росії. Піхота ж лядська, залишена в обозі, одна була вибита, інша дісталася козакам живцем. Так само й тогочасних Тетериних козаків, яких було при королі кілька тисяч, забрано в руки, і хто живий лишився – гонцем відпущений до своїх домів. А кролевчани, прочувши про королівську поразку під Глуховом, вибили в себе королівську гвардію самі і розграбили поміж себе королівські й сенаторські скарби. Тетеря ж, гетьман козацький чигринський, либонь, ішов понад рікою Пслем з козацьким і польським військом, що було при ньому, з'єднатися під Глуховом з королем. Однак, прочувши про розгром і королівську втечу з-під Глухова, завернув з усім військом до свого Чигрина. А гетьман Брюховецький, вигнавши з України з божою поміччю короля Казимира з превеликою шкодою для польського війська і з утратою ним усіх скарбів та обозу з гарматами і всім військовим прибором, звільнивши від крайньої руїни Глухів і задовольнивши себе та своє козацьке військо значною здобиччю, віддав урочисту дяку вседержителєві Богові, що допоміг йому так щасливо відправити цю велику військову справу з самими тільки козаками. Після того військового чину Брюховецький відразу розпустив свої війська і наказав їм бути готовими до прийдешньої військової кампанії.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 41-44.

---

¹⁴⁷ І. Брюховецький воював разом із Ромодановським.

¹⁴⁸ Поляків разом із татарами було не більше 20 тисяч. Кількість козацького війська невідома.

Уривок з літопису Самійла Величка про підписання Андрусівського перемир'я (1667 р.)

Року від створення Адама 7175, а від пришестя в світ творцевого божого слова 1667. При такому становищі, яке було описане вище, минув тоді перший рік Дорошенкового гетьманства. А на другий рік була великодня літера П, яка теж не принесла цілій Малій Росії спокою й тиші. Бо польський король Ян Казимир, бачачи, що Дорошенко лишається в неодмінному нейтральстві і не схиляється до нього, уважаючи також і на винищення та знесення військ Корони Польської від минулих численних війн із Хмельницьким, зі шведами, венграми, росіянами і під Глуховом із Брюховецьким, зажив інакшого способу на свою користь. Тобто він урадив і постановив замиритися на певний строк і на корисних собі умовах з Російською державою. За цією радою він вибрав у себе повноважних послів і виправив їх на литовський кордон для трактування з росіянами тимчасового миру. Ті послы з'їхалися, за згодою з російськими повноважними послами, поміж Смоленськом і Мстиславлем, близько річки Городні в селі Андрусові. Вони промешкали там немалий час і приговорили та постановили мир на тринадцять років під корисними умовами для обох монархій; покривджено тільки козаків, оскільки постановлено в тих пактах, щоб низові запорозькі козаки лишались у послушенстві обох монархій – російської і польської; городові козаки, що від Чигрина, аби лишались під поляками, а що від Переяславля, аби заховувалися під росіянами; Київ було вимовлено відступити в Польську державу. Довершивши цей трактат в Андрусові закріпивши його 30 січня того ж 1667 року підписами рук та печатками, обидва повноважні послы роз'їхалися додому.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 53.

**Уривок з літопису Самійла Величка з текстом
Підгаєцького договору та присяги Війська Запорізького
польському королю (1667 р.)**

**Підгаєцькі пакти постановлені з його милістю паном
Дорошенком, гетьманом запорозьким**

Ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман¹⁴⁹, пізнавши щирю готовність його милості пана Петра Дорошенка, гетьмана війська його королівської милості Запорозького, до послуг його королівської милості й Річі Посполитій і маючи його запевнення, що не з війною, але з проханням благають ласки його королівської милості й Річі Посполитої, обіцяє згаданому панові гетьману з військом його королівської милості Запорозьким подати прохання до його королівської милості й Річі Посполитої, аби все те, що сталося дотіль, його королівська милість і Річ Посполита піддала цілковитому забуттю. А щоб це його милість король та Річ Посполита ясніше побачили, його милість пан гетьман запорозький і Запорозьке військо обіцяють відтепер цілковите й вірне підданство його королівській милості й Річі Посполитій, щире бажання на всілякі послуги і вирікається на потім всіляких протекцій, покладаючи свою безпеку на саму тільки ласку його королівської милості й Річі Посполитої. І щоб бути достойнішими її, зобов'язується всім панам, як дідичних добр, так і державних добр його королівської милості, чи їхнім намісникам, давати допомогу для їхнього безпечного мешкання в домах, за винятком того, про що покірно просять, аби козаки й їхні хутори були вільні.

А оскільки ясновельможний його милість пан великий маршалок і польний коронний гетьман не має повної сили на заспокоєння претензій його королівської величності

---

¹⁴⁹ Ян Собеський.

Запорозьких військ, то всі їхні вимоги відкладає до найближчого сейму, на який військо його королівської милості Запорозьке зашле своїх послів і проситиме комісії, в чому їм допоможе ясновельможний його милість пан маршалок. Між тим він обезпечує Запорозьке військо, що до комісії не вводитиме коронних, його королівської милості, військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки, що належать до Запорозького війська. Навзаєм і запорозькі війська не повинні вимагати жодних міст, у яких досі козаків не було. А що то за міста, має бути висловлено особливим актом.

Через те, що білоцерківська залога не може мати достатнього утримання без утиску людей Запорозького війська, лишаючись у такому числі, як і в Білій Церкві, так і в інших містах, то його милість пан маршалок на прохання його милості пана гетьмана Запорозького війська і цілого війська згоджується послати офіцера до його милості пана Стахурського¹⁵⁰ з розпорядженням, щоб частину людей спроваджено з Білої Церкви, суворо наказавши, аби його милість пан комендант, лишаючись у Білій Церкві, у найменший спосіб не важився чинити жодної кривди людям, що належать до Запорозького війська, під загрозою військового суду. Тим же розпорядженням накаже панові коменданту, щоб як церковні речі, так і те, що взято в полковника паволоцького, віддав цілком, кому належить, без усіякої відволоки, аби всі покривджені були задоволені.

Ці пункти мають бути зараз зміцнені присягою з боку його королівської милості й Річі Посполитої через ясновельможного його милості пана великого маршалка і коронного польного гетьмана та їхніх милостей панів комісарів, призначених до трактування, а з боку війська його королівської милості Запорозького через його милість пана Петра Дорошенка, гетьмана, обозного військового,

---

¹⁵⁰ Стахурський – комендант польської залоги у Білій Церкві.

генеральних суддів, осавулів, сотників і всіляку старожитну старшину, та ствержені, згідно писаної форми. Даний під Підгайцями, 19 жовтня, дня, 1667 року.

Присяга Війська його королівської милості Запорозького

Я, Петро Дорошенко, гетьман війська його королівської милості Запорозького, всі обозні, судді, осавули, полковники, сотники і всі разом старшини своїм і цілого війська його королівської милості Запорозького іменем тих, що лишаються як тут, в обозі під Підгайцями, так і тих, що лишилися удома, котрі є тепер і котрі будуть на: потомні часи, присягаємо панові Богові святому, єдиному в святій трійці, перед найсвятішою Дівою і всіма святими, що як і предки наші, які мали повну силу і начальство від многовладних найясніших польських королів та Річі Посполитої, своїх дідичних панів, так і ми будемо постійно й тривко почуватися в тому-таки вірному підданстві його королівської милості та Річі Посполитої, обіцяючи його королівській милості та Річі Посполитій всілякі щирі та зичливі послуги, вирікаючись усілякої сторонньої протекції своїм і наступників наших, належних до військ його королівської милості, іменем. Зі сторонніми¹⁵¹ без відома його королівської милості не матимемо кореспонденції ані посольства, але покладаємо все наше майно і власне здоров'я його королівській милості та Річі Посполитій в надії, що його королівська милість, пан наш милостивий, та Річ Посполита милостиво вдовольнять наші прохання. А ми все те, що висловлено в пунктах, написаних під Підгайцями, і те, що зараз обіцяємо, утверджуємо нинішньою клятвою. А коли б не дотримали в будь-чому, хай покарає нас господь Бог на душах, тілах, дітях, майні нашому тепер і на потомні часи.

---

¹⁵¹ Тобто із сторонніми державами.

Постановивши ці вищеописані Підгаєцькі пакти, гетьман Дорошенко з козаками, Нурадин-солтан з татарами, а гетьман польний з поляками роз'їхалися з-під Підгайців по домівках...

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 76-77.

Уривок з літопису Самійла Величка про причини переорієнтації зовнішньої політики гетьмана П. Дорошенка на Туреччину(1669 р.)

Оті Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі і в Пилипівській піст прибули в Чигрин, а добре вивідавшись про всі польські пристрасті, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти і побажання всього війська, вельми ними лишились уражені, і почали дихати таємним, схованим у їхніх серцях, гнівом, і відпровадили їх, Дорошкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих його посланців одними тільки фіглями та листовними компліментами. Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і таємно вивіданих з Польщі лядських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому, Дорошенку, і всьому Запорозькому війську та цілій малоросійській Україні¹⁵². Бо й за Богдана Хмельницького, й в інші минулі часи завше не дотримувалися вони свого і касували свої, чинені з

---

¹⁵² П. Дорошенко не хотів щиро миритися, розуміючи, що між Польщею й Україною існують непереконливі протиріччя. Його переговори були не більше ніж дипломатичною акцією. Права, про які висловлювався П. Дорошенко, були полякам неприйнятні.

Запорозьким військом, пакти та завжди давали оказії до війни й розору України, й наступали на неї по-ворожому. Так і тепер, знищуючи Підгаєцькі пакти, постановлені з Дорошенком і всім Запорозьким військом 1667 року, замислювали вони щось інше, старанно споряджаючи новий військовий апарат (після втрати під Глуховом) і проводячи по всій Польщі вербунки. Не сподівався Дорошенко собі приязні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що за минулими, постановленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогочасна Україна лишилася відступлена від росіян полякам, і вважаючи, що російський монарх, пресвітлий государ Олексій Михайлович, задля нього й тогочасної України не порушуватиме тих Андрусівських тринадцятилітніх договорів з поляками і не захоче заступитися за тогочасну Україну (має-бо, перш за все, неусипне дбання, щоб достойно заспокоїти власні інтереси з поляками), почав радитися зі своєю старшиною, в якій би спосіб міг би зберегти і захистити тогочасну, свого рейменту, малоросійську Україну від майбутнього лядського наступу і всеконечного розору. А після достатніх своїх нарад і порад домовився і постановив зі своєю старшиною лишитися нейтралістом знову, а тим часом, радий-не-радий, шукати собі приязні й протекції, а від поляків оборони в Оттоманській Порти, в чому він і не завівся, як буде висловлено про те далі. Втративши надію (з огляду на вищевисловлені дії) доступитися ласки в поляків і милості у великого російського государя, він, Дорошенко, таємно послав у Цариград до Порти, довідуючися, чи не може бути прийнятий з усією Україною під її оборону. І хоч це діялося у Дорошенка ховано, як вище казав, однак поляки відразу ж про те звідомилися й упали в страх та повний відчай втримати тогочасну Україну.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Милинич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 117-118.

Уривок з літопису Самійла Величка з листом до запорожців (1671 р.)

Того ж року Дорошенко, вже лишаючись під турецькою владою і бачачи двох супротивних собі гетьманів, Многогрішного в Батуриній й Ханенка в Умані, тримаючи зло й на запорожців за вищезгаданий лист¹⁵³, образливо писаний до нього, так само гостро й просторо висловлюючись про неслухне через тих двох гетьманів роздвоєння й розтроєння Малої Росії і маючи щодо того підозру на них, запороців, писав до них такий свій лист:

Милостивий пане Лукаш, отамане кошовий, з усім товариством низовим Запорозького війська!

Прочитавши ваш лист, писаний до мене з великим докором і доукою, я не можу й досі лишатися без сердечного жалю. На нього я, як через мій згаданий жаль, так і через постійні утруднення й неприємності, й досі утримався з належною до вас відповіддю.

Тепер, відповідаючи на ваш лист, перш за все покладу цей псаломський вислів: “Коли б ворог лаяв мене – перетерпів би, а коли б ненавидів мене й обмовляв мене – сховався б від нього”. Ви ж люди однодушні, друзі мої й явні мої правдешні брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Відтак можна приписати вам невігластво, що ви, мешкаючи, як пустельні звірі, у відлеглих від своєї вітчизни низово-дніпровських лугах, тернах і вітках, нічого, що діється в світі та вашій вітчизні, досконало не знаючи, турбуєтеся тільки своїми власними промислами й утіваєте в них, як дикі вепри. Можна було б вам, порадившись зі своїми

---

¹⁵³ Запорожці підтримували свого ставленника Ханенка і тому направили до Дорошенка лист, в якому звинувачували його тому, що запродав Україну туркам-бусурманам.

молодецькими головами і без доуки, запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра? Учинив би вам відповідь не інакшу, тільки повну істини, що бажав того не з моєї якоїсь легковажності, але з поведінки славного, блаженної пам'яті попередника мого Богдана Хмельницького, навчився я того порядку й зичив, щоб і як за його гетьманства, так і тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир. А оскільки через амбіцію декого з вашої й нашої братії важко це було вчинити інакше, то мусив я вжити для того і військових засобів, а коли й так нічого не справилося сподіваного через уперту і владолобну людську фантазію, то мусив з немалим жалем та болем щодо роздвоєння, яке веде до більшого занепаду й нещастя вас і вашої вітчизни, стати на своїй, даній мені від Бога, як і самі пишете, позиції. Яка ж у вас правда й розум, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигрині переді мною після старого Хмельницького, гетьманів, що зичили бути єдиний пообабіч Дніпра Малій Росії, правдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним [гетьманом] і один гуж тягти? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяславля, як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний, а вони скасували й відкинули старе козацьке право й україно-малоросійський уклад, що був не лише за Богдана Хмельницького, але й за Петра Сагайдачного та інших давніших козацьких гетьманів, задля своїх власних приватів та амбіцій, а не для всенародної та вітчизняної користі, – вони явилися начальниками великих чвар та кровопролиття. Мовчите про них, не злословите, як на мене, навіть пара супроти них не являється з ваших вуст! Відтак можна мені домислитися – сталося те із вашої мудрої ради й дозволу, що ваша єдина вітчизна розділилася навпіл і що численна братія ваша під проводом тогочасних начальників, слідуєчннорому й хотінню своїх керівників, назавжди лишилася відчужена за свого тимчасового життя від цьогобічної своєї братії, що під моїм рейментом. А коли

так є запевне, як ми гадаємо, що роздвоєння вашої вітчизни сталося з вашої ради, то чого на мене гніваєтеся? Чому тріску в моєму оці бачите, а в своєму не бачите колоди? Мусите тут признати правду, що я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати в себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом. Бо ті, що люблять неправду, ненавидять свою душу, чого ваша милість стережіться, а чиніть правду. А що тепер казатимете і кого винуватимете, адже після підступних та злісних лядських заходів наша вітчизна розділилася й на третю частину, коли уманські, браславські й інші тамтешні козаки поставили собі в Умані нового гетьмана Ханенка, який, будиши потверджений на тому гетьманстві від короля, став уже прибиратися з поляками на крайне розорення вашої української вітчизни й на мене? Чи ж і тут чинитимете винним мене, коли стану боронити від Ханенка предковічну столицю ваших запорозьких гетьманів і не дам йому, з божою поміччю, поганьбити мене і старожитний гетьманський уклад? І взагалі ви не тільки повинні не гніватися на мене за те, але й допомогти мені супроти того нерозумного владолюбця Ханенка, стоячи міцно, щоб порядки давніх ваших гетьманів ішли своїм ладом, без пошкодження, і щоб благочестиву греко-руську віру нашу святу не було скасовано через злісне лядське насилля і покрито унією, про що вони, поляки, здавна дбали; і Ханенко, будиши під їхньою владою, у подальшому не зможе від того відкретися.

Коли ж спитаете щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, даю таку відповідь, що не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди. Самі ваші милості добре про те відаєте, що відважний ваш гетьман, а мій попередник Богдан Хмельницький з вами, добрими молодцями, при всесильній божій помочі, а своїй мужній відвазі й хоробрості, через кілька років відсікся шаблею з великою витратою сили й кровопролиття з важкого лядського

ярма, та не через яку потребу, але з доброї волі і зі здорової поради тодішньої своєї старшини, і не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, – чинив він це не з таким наміром, щоб єдина Мала Росія, ваша вітчизна, колись розділилася надвоє чи натроє і мала в собі двох чи трьох гетьманів, але з таким передзавзяттям та хотінням, щоб та Мала Росія, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана, заживаючи в усьому своїх давніх і старожитних прав та вольностей, про що й було видано йому, Хмельницькому, потвердні грамоти його царської пресвітлості. Але тепер його царської пресвітлої величності воля й ласка до нас і вас, війська низового Запорозького, змінилася, оскільки поляки, не можучи до решти нас і вас присвоїти собі й заволодіти в інакший спосіб, удалися, не ознаймуючи нас, до трактатів з росіянами, а з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу, відступивши росіянам тими постановленими 1667 року, січня 30, в Андрусові договорами на тринадцять років завойовану з козацькою допомогою Смоленщину з усіма завойованими містами й уїздами, а саме Дорогобужем, Білою, Невлем, Себежом, Красною та іншими, що відстоять від Вітебського й Полоцького краю і від Інфлянт. Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили вашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяславля, а цю частину, що від Чигрина, зі святим вашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе й віддали під першопочаткове лядське іго. А поляки, будучи задоволені тим тринадцятилітнім Андрусівським договором і не звістивши про те мені, гетьманові, наслали відразу ж свого рейментаря Маховського з військом, вогнем і мечем воюючи й плюндруючи вашу

вітчизну – Україну. Я тоді, вболіваючи і відважуючи за неї своє життя, прикликав собі в допомогу частину кримської орди з Калгою-солтаном і з нею при всемогутній божій допомозі розгромив уцент того Маховського, шкідливця й розорителя вітчизни, з його військом. Тоді хитрі поляки оголосили мені Андрусівські договори і волю пресвітлого російського монарха, в них виказану, вимагаючи від мене, щоб згодився з ними без подальшого противлення і військового опирання та підхилився під їхню владу. Побачивши ті Андрусівські договори, я, либонь, заплакав жалісним і повним туги серцем, уздрівши несподівану відміну ласки до себе і всієї цього бічної України від православного російського монарха. Однак, не противлячись їй, радий-не-радий, мусив схилитися під їхню лядську руку і з коронним маршалком та польним гетьманом у присутності Калги-солтана постановлено було 1667 року, 19 жовтня, під Підгайцями трактат. Цей-бо трактат мало що доброго нам засвідчував у собі, однак я був упевнений тоді маршалківським і гетьманським словом, щоб виправити з Інструкцією на коронний сейм своїх послів, на якому, за сприянням того ж коронного маршалка і польного гетьмана мало зорудуватися все бажане нашій вітчизні і вам, усьому Запорозькому війську, з потвердженням ваших давніх прав і вольностей. Але те маршалківське запевнення далеко лишилося від свого здійснення, і ласка Річі Посполитої Польської до решти знищила наші побажання. Бо коли я посилав кількаразово послів до новообраного і коронованого польського короля Михала Вишневецького з повною Інструкцією моїх і всієї вашої вітчизни побажань, то був тільки впевнений комісією та обітницями. А коли потім польські комісари з'їхалися до Острога, то всілякі й багаточисельні бажання мої, що подавав я через багаторазових своїх посланників, вони відкинули цілком і постановили ту Острозьку комісію з посланцями новопостановленого свого уманського гетьмана Ханенка,

потвердили його гетьманом всієї України, а мене учинили цифрою. Побачивши це і не захотівши дати в наругу старожитної слави вашої, Запорозького війська, я, радий-нерадий, мусив удатися з сердечним жалем до Оттоманської Порти. Бо відаю запевне, що пресвітлий російський монарх, одступивши від нас через згадані Андрусівські договори з поляками (вони дісталися мені від поляків, і їх я посилаю вам список, щоб краще розміркували), не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну виправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси. І ще придивіться, ваші милості, оком свого розуму, чи Хмельниченко не через них самих, росіян, віддалився від них, адже, крім інших дій, невиносних самому йому, звелено було приданими Переяславськими статтями виступити козакам (і не бути там імені козацькому) з Бихова та з інших тамтешніх міст, куплених козацькою кров'ю і завойованих від литовської влади.

Після цих зачинів, увіч непожиточних вашій вітчизні, чи можете сподіватися надалі чогось кращого? Я – ні. І безбожні тогобічні владолюбці, галати безрозсудні, що з-за своїх приватів (чого жалься, боже) розідрали навіпіл вашу вітчизну, роздивіться, чи довго будуть твердими у своїх житлах, правах і вольностях разом з невинними й простодушними людьми свого рейменту? Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля своїх власних приватів і швидко заникливої слави, їх я вище понайменовував, сідаючи на тогобічні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, у крайній розор і до змалення людей. Але поміж тими людьми не називаю невинної душі Безпалого – першого й недовговічного тогобічного гетьмана.

Оце роздвоєння і розтроєння нашої вітчизни нічим іншим, тільки одним, за євангельським висловом, запустінням смердить, якого не дай боже! До того ж і те

зважає у себе, ваші милості милостиве панство, чи слушно буде вам, лишившись під лядського рукою, скасувати предковічну благочестиву греко-руську, яка є провідницею до вічно спасенного життя, віру й лишитися не певними свого спасіння з Ханенком після лядського насилля до унії? Чи не пожиточніше лишитись під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковічних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти? Те все подавши до розмислу вашим милостям милостивому панству, вельми прошу ваших милостей милостивого панства заховати до мене таку приязнь і любов, яку заховували до мого попередника, славного гетьмана Богдана Хмельницького, а навзаєм, декларуючи до ваших милостей милостивого панства мою назавжди щиру зичливість та приязнь, бажаю вам-таки від господа Бога багаторічного здоров'я, щоб заживали в усьому щасливих успіхів.

3 Чигрина, 11 лютого 1671 року

Вашим милостям милостивому панству всього добра зичливий приятель і брат Петро Дорошенко, гетьман найяснішої Порти Оттоманської україно-малоросійський і всього Запорозького війська.

Коли був вичитаний в Запорозькій раді той Дорошковий лист, то одні з них, невігласи й п'яниці, лаяли Дорошенка і його посланця за діткливе до них у тому листі слово. А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа. На нього кошовий отаман хотів, либонь, учинити відповідь, однак згадана запорозька халастра¹⁵⁴ не дозволила. Отож той посланець був відправлений від кошового до Дорошенка зі словесною відповіддю і подякою, а коли прибув у Чигрин, Дорошенко з того не побачив достеменної до себе

---

¹⁵⁴ Халастра – сволота, наволоч.

поваги від запорожців і, поставивши це собі за зневагу від них, знову відновив у собі до них гнів та недоброхітство.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 141-145.

Уривок з літопису Самійла Величка з текстом Конатопських статей (1672 р.)

... 3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні – обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, – полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка¹⁵⁵, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим (карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством), і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних – обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, – всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке Військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

... 7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе

---

¹⁵⁵ Демко Ігнатович – Дем'ян Многогрішний.

служилих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускає приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі і посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усіякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Толе новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому Війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути на цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 156-157.

Уривок з літопису Григорія Грабянки про поширення в Україні російської влади і поступове обмеження прав українського народу під час гетьманування Івана Брюховецького (1663-1668)

Того ж року після різдва Христового з Москви повернувся щедро обдарований гетьман Брюховецький і привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна були воєводи). А саме – в Гадяч, в Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у

Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурин та в інші. А від тих воєвод у менші міста та у приписані їм повіти послані були прикажчики, тоді ж понастановляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податъ. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. А воєводи, на всій Україні взявши люд під свою владу, на усіх громадян, на все поспільство наклали данину. З коленого плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей та осьмачку жита.

Навесні того ж року з Москви по всій Україні розіслали спищиків, і ті спищики усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного – від художника до найбіднішого, записали, скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те податъ наклали.

А восени того ж року супроти присланих воєвод, з причин їхніх здирств великих та напастей і перепису, збунтувалися козаки. Перед повели Переяславці. Вони вбили полковника Дацка, якого прислав до них Брюховецький і який стояв на сторожі за Богущковою слобідкою, і посеред ночі підійшли під Переяславський замок. Хтось з-поміж переяславських козаків образив воєводу, і він, зібравши всіх своїх, сховався в замок і ніяк не давався козакам в руки. Тоді вони спалили місто і один за другим ... втікали на той бік Дніпра до Дорошенка. Стали постоем в Золотоноші, їх довго пробувало вибити звідти військо малоруське і великоруське. Заради них Дорошенко закликав орду і дав відсіч, змусив і великоросійське і малоруське військо відійти до Переяслава. А його було таки чимало під орудою князя Щербатова. Опісля орда пішла за Ніжин та за Прилуки, забрала там в ясир всі села, оскільки люди там жили безпечно, маючи

надію на великоросійське та малоросійське перебуваюче під Золотоношею військо. З тією ж таки ордою Дорошенко виступив і проти Моховського, що став в Україні на зиму на постій і сильно збиткувався над людом. Дорошенко переміг його під Браїловим, самого взяв у полон і майже усіх його воїнів віддав у ясир татарам. Задля цього козаки відреклися від короля.

Року 1667. Царська величність послала на Запоріжжя Косогова з московським військом для оборони запорожців від татар. Це рішення обурило запорожців, і вони почали визначати Москві межу. Косогов доповів про все це царській величності, і від царя надійшло веління повернутися з військом та гарматами додому. Проте запорожцям цього видалося мало, вони невдоволені були, що на Україні по всіх містах поставлені воєводи, обурювалися податями та даниною і народ підбурювали до непокори, оскільки кожен з людей, або їхні сини, бували на Запоріжжі і розповідали про московські побори. На Україні спалахнули бунти...

Того ж року закінчилася комісія під Смоленськом. Про неї в Москві біля соборної церкви оголошено всьому народу, оскільки ляхи навмисне старанно підбурювали народ. Коли про комісію дійшов слух на обидва береги Дніпра та на Запоріжжя, то можна було сподіватися на приховане і на явне невдоволення та на сум'яття. І козаки, не знаючи, як протидіяти йому, нараяли ще раз від усієї Малої Росії відрядити в Москву послів, аби вони розповіли про загальне невдоволення воєводами по великих містах, а у менших містах та по селах – прикажчиками, на ярмарках та торговищах – збирачами. Аби вони розповіли про невимовні образи та про перепис народу та дітей. А ті побачили, що у Москві великому послу польському, пану Біневському (воєвода чернігівський) усю шляхту, обивателів та люд посполитий – тих, що були взяті в Литві та в Польщі разом з жінками та дітьми і з мастками, – з усієї землі московської збирають та знову ляхам повертають, побачили і доповіли

гетьману, що козаки в Москві знищені і що їх незабаром, так само як і литовських та польських невольників, передадуть ляхам. На той час якраз надійшла гетьманові і грамота царської величності, у якій сповіщалося, що боярин із військовим загоном на кількадесят тисяч прийде зимувати на Україну. А оскільки козаки не бачили, чого це те військо має приходити, бо ніяких ворожих дій від суміжних земель та царств не було, то і вся старшина і увесь люд посполитий страшенно переполошилися, думаючи, що військо руське йде Україну віддавати ляхам. Та й не важко було так подумати, оскільки всі чільні міста, не сподіваючись, що Москва зможе отак підступно забрати у козаків вольності, безборонне впустили до себе московських воєвод із загонами. І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б і виконати. Для цього воєводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну.

Саме з цієї причини тоді й прийшла на Україну сила запорожців, і почали вони з Москвою відкрито чвари заводити та сваритися. А тут ще й Дорошенко, схоже, що за намовою ляхів, безперестану писав до Брюховецького і дорікав йому. “Чого це, – писав він, – на вічний сором та на прокляття собі Брюховецький по всіх містах віддав вільний народ воєводам на поталу. Чого це народ, що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився дерзновенно і мужньо, з великим кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промислу і гнути спину на воєвод, тоді як і ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вольностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилось переживати! Хто б з попущенія господнього не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя...

Після богоявлення господнього, піддавшись на Дорошкову намову, з'їхалася генеральна старшина Брюховецького. ...Прибули вони на раду і порішили з

гетьманом Брюховецьким відступитися від царської величності. Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у своїх містах. Чуючи наживу та грабунок, з цим наказом вищезгадана генеральна старшина відразу ж погодилася і, роз'їхавшись по своїх полках, почали одних воєвод висилати геть, а інших, що закрилися в містах, брали приступом та убивали.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 134-137).

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1663-1665 рр.	Правління гетьмана Правобережної України Павла Тетері
16-17 червня 1663 р.	“Чорна рада” в околицях Ніжина
1663 р.	Батуринський договір з Московщиною
1663-1668 рр.	Правління гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького
Серпень 1663 р. – червень 1664 р.	Похід польського короля Яна II Казимира на Лівобережжя
1665-1676 рр.	Правління гетьмана Петра Дорошенка
1667 р.	Андрусівське перемир'я, поділ козацької України на два гетьманства
1668 р.	Обрання П. Дорошенка гетьманом обох боків Дніпра
22 березня 1669 р.	Козацька рада у Корсуні затвердила протекторат Османської імперії над Правобережною Україною
1669-1672 рр.	Правління гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного
1672-1673 рр.	Польсько-турецька війна
1672 р.	Бучачський мирний договір
1672 р.	Конотопські статті

Датування	Події
1672-1687 рр.	Правління гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича
1674 р.	Проголошення І.Самойловича гетьманом обох боків Дніпра
1676 р.	Зречення влади П. Дорошенком, завершення національно-визвольної війни

Запитання та завдання. 1. Чому часовий проміжок української історії 1663-1676 років історики називають періодом “Руїни”? **2.** В яких роках гетьманом Правобережної України був Павло Тетеря? **3.** Коли відбувся остаточний розкол козацької України на Правобережну (Чигиринську) та Лівобережну? **4.** Хто з українських гетьманів періоду “Руїни” відстоював ідею соборності та незалежності козацької держави? **5.** Охарактеризуйте відносини гетьмана Івана Брюховецького з урядом Московщини? **6.** В якому році укладено Буцацький мирний договір? **7.** Проаналізуйте діяльність гетьмана Петра Дорошенка.

Тема № 8

Розвиток культури в Україні в середині XVII – XVIII ст.

План

1. Передумови розвитку української культури в другій половині XVII – XVIII ст.
2. Побутова культура.
3. Розвиток освіти. Діяльність Києво-Могилянської академії.
4. Наука.
5. Література.
6. Мистецтво.

Рекомендовані теми рефератів

1. Культурна діяльність гетьмана Івана Мазепи.
2. Архітектурні пам'ятки бароко у Львові.
3. Українська барокова поезія.
4. Українське граверство козацької доби.
5. Життя та творчість Григорія Сковороди.
6. Українська музична культура другої половини XVII – XVIII ст.

Тези відповіді

1. Передумови розвитку української культури в другій половині XVII–XVIII ст. Сімнадцяте та вісімнадцяте століття в історії української культури називають “епохою бароко”. Цей запозичений із Заходу культурний стиль з часом запанував на всіх українських теренах незалежно від державної та конфесійної приналежності.

Українська барокова культура розвивалась у складних умовах трансформації українського етносу, викликаній національно-визвольною та громадянською війнами, поділами козацької України та втратою нею залишків державності, змінами соціально-економічних відносин. Зі

зміною соціальних підвалин життя більшості селян та козаків відчувалась своєрідна атмосфера національного піднесення. Проте носії елітних галузей культури, передусім колишня шляхта та козацька старшина, сприймали соціальні зміни із незадоволенням, як такі, що руйнували їх матеріальний добробут. З цієї причини відчувається своєрідний розкол національної культури на масову (селянсько-козацьку) та старшинську, причому саме останній належала першість у сприйнятті новітніх культурних надбань із Західної та Центральної Європи.

Різні соціально-політичні умови розвитку окремих частин українського етнічного простору викликали неоднорідний розвиток культури. Найсприятливіша атмосфера для розвитку національної культури спостерігалась на Лівобережній Україні (“Малоросії”) та Слобожанщині (порівняно з рештою українських земель). Проте і тут московський, а згодом російський уряд чинив всілякі перешкоди для розвитку української культури, вбачаючи в ній підґрунтя автономізму чи незалежницьких тенденцій. Часи гетьманування І. Мазепи на думку спеціалістів стали піком культурного піднесення на Гетьманщині. За “зрадництво гетьмана-Іуди” заплатило непомірну плату все українське суспільство. Царський уряд намагався переманити кращі культурні сили в глиб держави й за рахунок зубожіння української культури сприяти поступу загальноімперської культури. В другій половині XVIII ст. урядовці імперії намагались перетворити українські землі на звичайну провінцію і саме з цієї причини сприяли уніфікації (зведенню до єдиного зразка) в культурній сфері.

На Правобережній (“Чигиринській”) Україні, Волині, Галичині, Буковині та Закарпатті умови для розвитку культури були ще важчими. Уряди держав, у володінні яких перебували ці землі, чинили кроки до культурної асиміляції українців. Особливою послідовністю у цьому напрямку відрізнявся уряд Речі Посполитої. Національно-культурне та

релігійне переслідування українців призвело до того, що православ'я – оплот національної культури, поступово втратило вплив. Православні ієрархи разом із паствою в кінці XVII – на початку XVIII ст. пристають до унії, а згодом це роблять і церковні братства.

2. Побутова культура. Побутова культура українців в часи Гетьманщини розвивалась у тісній залежності від політичного та соціально-економічного життя і, водночас, мала свої регіональні особливості. Період політичної нестабільності та воєн в другій половині XVII ст. зумовив значне збільшення частки міського населення, яке шукало захисту від воєнних лихоліть за міськими мурами. Натомість, у XVIII ст. посилена колонізація спустошених земель призвела до того, що село стає визначальним у розвитку господарства.

Селянський двір був одиницею оподаткування. Наприклад, на Полтавщині у XVIII ст. в одному дворі проживало від декількох до 14 сімей. Сім'ї були великі й багатодітні. Окрім родичів у дворі жили сімейні та одинокі підсусідки, прийшли люди. Землі у новоколонізованих землях було багато, тому рівень заможності козацьких господарств був досить високим. Більше 20% дворів мали по три і більше пар волів, не рахуючи корів та дрібної худоби. У XVIII ст. із зростанням панщини та зменшенням кількості вільних земель соціальне становище селян поступово погіршується.

Селянські господарства існували переважно у формі дворів, до складу яких входили десяток хат і стількиж хиж та прибудов. Козацький двір оточувався частоколом, глиняним валом (окопом) чи кам'яною огорожею; будувались дерев'яні паркани з перелазом та ворітьми (фірткою). Такий двір на Поліссі називався окружним, на Поділлі – замкненим або заїздом, на Гуцульщині – граждою. У дворі розміщувались житлові та різноманітні господарські будівлі. Їх будували або з дерева, або лози (очерету) обмазані глиною. Хата ставилась у глибині двору, а перед нею саджали кущі, дерева

і квіти. Незважаючи на регіональні особливості, хата зберігала старовинне планування: справа від входу стіна на два вікна, під стіною – лава, стіл, у кутку – ікони; зліва від входу – піч, а за піччю – піл для спання та скриня. Козацька старшина й багаті міщани будували великі будинки, в яких було багато кімнат, окрема кухня, лазня, льодовня та ін.

Українська сім'я часів Гетьманщини зберігала патріархальний лад, для якого характерне домінування батька або діда. В силу традиції та ментальності українців становище жінок не було безправним, у домашньому господарстві жінка завжди мала право голосу. У другій половині XVIII ст. із розвитком капіталістичних відносин, посиленою колонізацією Південної України традиційна велика сім'я поступово, хоча ще не остаточно розпадається. Розвивається сезонне заробітчанство, зменшується економічна залежність дітей від батька, діти та жінки все частіше використовуються у сільськогосподарському та промислового виробництві.

Одяг українців різнився в залежності від соціального та майнового становища власника. Селяни для пошиття одягу використовували домоткані тканини, старшина та міщани – дорожчі іноземні тканини. Селянський одяг становили полотняна сорочка і штани на очкурі, чоботи або постолі, верхній одяг – домоткана юпка, куртка до колін, у холодну погоду – свита або суконний кобеняк з капюшоном, взимку – кожух. Козацька старшина одягала сорочку, жупан, зверху – кунтуш з довгими фальшивими розрізними рукавами, дорогий пояс, шовкові штани, чоботи-сап'янци. Одяг жінок становили довгі сорочки, а поверх них – запаски, задниця і передниця. Заможніші жінки замість запасок носили ткани плахти.

У хатніх скринях та у світлицях зберігався найдорожчий крам. І знову ж таки дорогі – мистецької цінності вироби із золота та срібла, дорогий посуд могли собі дозволити лише старшина, представники вищого духовенства

та міщанства. Пересічна селянка, як частину приданого, обов'язково мала декілька намист (коралів чи дукатів), а інколи срібні прикраси.

Їжа населення Гетьманщини не зазнала значних змін та нововведень. Традиційно в українській кухні переважали варені страви, зокрема борш, каша, страви з борошна (вареники, галушки), різноманітна риба, ковбаси, вуджена свинина. Значного поширення набуло вживання пива, горілки та закордонних вин (заможними верствами населення). Прибутки від гуральництва становили головну статтю надходжень у державну скарбницю Гетьманщини.

3. Розвиток освіти. Діяльність Києво-Могилянської академії. У другій половині XVII-XVIII ст. на українських землях панували різні умови розвитку освіти. На Правобережній Україні братства, як освітні осередки православного міщанства, занепадають. Цей вакуум заповнюють єзуїтські та уніатські (греко-католицькі) колегії. Такі школи існували у всіх більших містах Правобережжя та Західної України.

Уніатські школи були під опікою василіанського чернечого ордену. Василіани організовували школи при монастирях, яких у Речі Посполитій на час першого поділу (1772 р.) налічувалось 144. Навчальний процес у даних школах будувався за зразком єзуїтських колегій. Лише діти шляхти та духовенства мали доступ до навчання в них. У 1773 р. орден єзуїтів ліквідовано, а його школи Едукаційна комісія (перше в Європі Міністерство народної освіти) передала василіанам. Дана комісія провела шкільну реформу, виробила єдиний шкільний статут і розпочала фінансування освітніх закладів.

Греко-католицька церква намагалась протистояти з одного боку окатоличенню, а з другого – створенню єдиної московсько-української православної церкви. Проте протегована уніатськими владиками та отцями-василіанами освіта не принесла бажаних результатів, оскільки не

поширювалась на бідні та середні прошарки населення, які залишались мало- або зовсім неграмотні.

У другій половині XVIII ст. в Кременці, Володимирі-Волинському та Чернівцях з'являються школи нового типу – гімназії. Навчання в них мало переважно становий і при цьому пропольський характер.

Важливе значення для розвитку освіти та науки на західноукраїнських землях мало відкриття Львівського університету. Заснований у 1661 р. дипломом короля Яна II Казимира, він майже століття існував під назвою “Львівська єзуїтська академія”. Назву “університет” здобуто лише 1784 р., коли після ліквідації ордену єзуїтів уряд Австрійської держави був змушений створити у новозахопленій провінції вищий навчальний заклад європейського зразка.

Значно кращий стан освіти, зокрема початкової, спостерігався на Лівобережній та Слобідській Україні, на територіях паланок Запорізької Січі. Тут існували лише православні школи. Початкова освіта мала дуже міцні позиції. У XVIII ст. майже кожне село та місто на Гетьманщині мало окрему школу, в якій навчалися діти всіх верств населення, навіть селян. Про навчання дбала Генеральна військова канцелярія, міські та сільські громади.

Початкові школи існували при церквах, учителями в них були переважно дяки. У монастирських школах навчанням керували ченці. У місцевостях де населення жило на хуторах дітей навчали мандрівні дяки. В містах продовжували існувати братські школи. За свідченням іноземних мандрівників на Гетьманщині всі діти, навіть сироти (а їх в цей час було чимало) навчалися грамоті.

Середню освіту, в сучасному розумінні, можна було здобувати у колегіях. Першу з них заснував архієпископ Лазар Баранович у Новгород-Сіверську. У 1689 р. цю школу перенесено у Чернігів, а в 1700 р. за сприяння гетьмана

І. Мазепи отримала статус колегії. У її стінах одночасно навчалось до 800 студентів.

У 1722 р. єпископ Єпифаній Тихорський заснував у Білгороді колегію з богословським курсом. У 1726-1727 роках її переведено до Харкова. Вже через декілька років (1729) у Харківській колегії навчалось близько 500 учнів. Цей навчальний заклад безуспішно претендував на отримання статусу академії – тобто вищого навчального закладу, оскільки в ньому вивчались ті ж дисципліни, що й у Києво-Могилянській академії.

У 1738 р. з ініціативи єпископа Арсенія Берло відкрито семінарію у Переяславі. В 1779 р. в Полтаві відкрито Слово'янську семінарію. У 1786 р. її переіменовано на Катеринославську.

Згадані колегії та семінарії відіграли важливу роль у підготовці української та російської державної еліти та духовенства. Згодом їх було реформовано на духовні семінарії.

Під час правління імператриці Катерини II (1762-1796) становище освіти на українських землях в складі Росії суттєво погіршилось. Українські гетьмани та старшина неодноразово клопотали про відкриття університетів у Києві, Батурині, Ніжині, Новгороді-Сіверському й Катеринославі, проте не знаходили розуміння в імперських володарів. Українська молодь змушена була здобувати освіту у вищих навчальних закладах Москви та Петербургу. Там же працювали на викладацьких посадах українські вчені. Після ліквідації колегій, у Києві, Новгороді-Сіверському та Катеринославі відкрито “главния народния училища” – школи для невеликої кількості дітей елітних прошарків населення. Навчання в народних училищах прирівнювалось до нижчих класів пізніших загальноімперських гімназій.

Упродовж періоду Гетьманщини епіцентром освіти, науки й загалом культурного життя українських земель залишалась Києво-Могилянська академія – національний

університет західноєвропейського зразка (заснована як колегія митрополитом П. Могилою в 1632 р.). Спроби надати колегії статусу академії робив ще у 1658 р. гетьман І. Виговський. У 1666 р. після пожежі та припинення навчання в колегії уряд Московщини навіть хотів її повністю закрити, звинувативши навчальний заклад у “небезпечному вільнодумстві й непокорі”. Із 70-х рр. XVII ст. розпочався етап розвитку колегії, який тривав аж до Полтавської катастрофи (1709 р.).

На межі XVII й XVIII століть за підтримки гетьмана І. Мазепи колегія була переіменована на академію, здобула право володіння маєтками та щорічну субсидію у розмірі 1 тис. золотих. За тісні зв’язки із “гетьманом-зрадником” на академію спрямовано репресії: суттєво зменшилась кількість студентів, заборонено навчатись підданям Речі Посполитої та ін.

Наступний період піднесення Києво-Могилянської академії тривав з 30-х до 70-х рр. XVIII ст. і завершився у кінці царювання Катерини II перетворенням її на вузькостановий навчальний заклад для дітей священників. Ця тенденція імперського уряду спостерігалась ще з початку XVIII ст. Проте, українські православні ієрархи, у віданні яких залишався навчальний заклад, відповідали московському Синоду, що “академія є світським і всестановим училищем”. До кінця 40-х рр. XVIII ст. лише чверть студентів були дітьми священників, у 80-х роках того ж століття їх число зросло до половини.

Чисельність студентського складу академії коливалась від 2000 до 100 чоловік. Це були діти – вихідці із усіх прошарків населення, від шляхти й до простих козаків і селян. Вони походили не тільки з України, але й усього православного конгломерату Східної Європи. Матеріальне становище більшості учнів академії було скрутним. Вони заробляли на прожиття співом кантів, підробітками та жебракуванням під час канікул (за винятком дітей із

заможних родин, чиє навчання та утримання брали на себе батьки).

Вступ до академії, так само як і її закінчення, не були чітко регламентовані. Саме тому навчання у Київській академії було схожим до навчання у західноєвропейських університетах. Більшість студентів покидали навчання після класу риторики, яка давала високу загальну освіченість, зокрема вміння вільно спілкуватися латинською мовою. Філософський цикл дисциплін проходили передусім ті, хто бажав стати священником, бо митрополичі укази обмежували доступ до багатих парафій особам, що не закінчили курсу богослов'я.

Загальна тривалість навчання не була чітко визначеною і могла коливалась в межах 12 років (повний курс). Студенти проходили 8 класів, які поділялись на три цикли: нижчий – граматичний (інфіма, граматика та синтакса), середній – риторичний (пійтика й риторика) та вищий – філософський (діалектика, логіка та теологія).

У навчальній програмі переважали гуманітарні дисципліни. Серед них основними були граматика, поетика, риторика, філософія, богослов'я, класична грецька та латинська, середньовічна літератури, історія, географія, тригонометрія, астрономія, архітектура. З першої половини XVIII ст. в академії відбувалось регулярне вивчення мов – латинської, російської, німецької, французької, старогрецької й грецької. Навчання здійснювалось латинською мовою. Як допоміжні використовувались польська та українська книжна мови. З часом вони займають все важливіше місце у навчанні. Академія володіла величезною, як на ті часи, бібліотекою. У XVIII ст. тут зберігалось 12 тис. томів та величезна кількість рукописної літератури й документів.

Навчальний план академії був зразком для інших шкіл вищого рангу Російської імперії, хоча й мав схоластичний характер.

Серед викладачів Київської академії було чимало знаних науковців, талановитих педагогів, письменників та митців: Лазар Баранович, Ваарлаам Ясинський, Йосиф Туробойський, Дмитро Туптало, Йосафат Крюковський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький, Сильвестр Кулябко, Георгій Щербицький, Іларіон Левицький, Стефан Калиновський, Георгій Кониський та ін.

Випускників академії охоче брали на посади службовців у всій імперії, кращі з них могли продовжити навчання у вищих освітніх закладах Росії чи Західної Європи. Діти гетьманів, українська старшина, все вище духовенство Російської імперії, більшість викладачів українських і російських вищих та середніх освітніх закладів навчались у Києві. Ця вища школа виконала два завдання: по-перше, була навчальним закладом, по-друге, науковою академією у сучасному значенні цього слова, тобто об'єднанням вчених цілого народу. Академія стала справжньою кузнею інтелектуальної еліти України та Російської імперії загалом. За 150 років існування в її стінах навчалось близько 25 тис. українців, які зайняли більшість духовних та урядових посад. Вихованці академії своєю діяльністю створили тло для старту українського національного відродження на початку XIX ст.

4. Наука. Розвиток наукових знань на Україні в часи Гетьманщини був у тісному взаємозв'язку із станом освіти, передусім вищої. Саме викладачі Київської академії та українських колегій спричинились до наукового поступу, популяризували передові наукові ідеї принесені із Заходу.

Найбільші зрушення відбувались у гуманітарних науках. Хмельниччина та бурхливі події другої половини XVII – XVIII ст. викликали поживлений інтерес до історії. Праці істориків поступово відходять від літописно-оповідальної форми у напрямку критичного осмислення подій та трактування фактів за допомогою історичних джерел. Хоча більшість праць мали компілятивний (збірний) характер, проте виводили історію українського народу з часів

Київської Русі, спираючись на ідею державності. Найбільш цінними історичними творами другої половини XVII – першої половини XVIII ст. вважаються “Синопис” Інокентія Гізеля (1674 р.; перший стислий підручник з історії України, що витримав декілька десятків перевидань), “Хроніка” Теодосія Сафоновича (1762), “Літописець” Леонтія Боболинського (1699) та “козацькі літописи”: Самовидця (автор імовірно Роман Ракушка), гадяцького полковника Григорія Грабянки та канцеляриста Самійла Величка. Важливе значення для зміцнення національної самосвідомості української еліти мала створена близько 1700 р., хоча вперше опублікована лише 1846 р., історична праця “Історія Русов или Малой Росії”. Автором цієї цінної історичної розвідки вважається полтавський шляхтич Григорій Полетика. Рукописні копії “Історії Русів”, поширювані у всій імперії, доводили право українського народу на свободу та державність.

У Києво-Могилянській академії творив власну філософську теорію відмінну від схоластичної ідейний натхненник реформ Петра I Феофан Прокопович. Проте найбільш знаним українським науковцем, мислителем-аскетом XVIII ст. загальноєвропейського змасштабу вважається Григорій Савич Сковорода (1722-1794), автор багатьох філософських трактатів, діалогів, оповідань, байок та віршів. Найбільш важливими для розуміння творчості мислителя є низка праць: “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе”, “Симфонія, звана книга Асхань про пізнання самого себе”, “Розмова про те, що блаженним бути легко”, “Діалог, або розмова про давній світ”, “Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті”, “Кільце. Розмова, названа алфавіт, або буквар світу”, “Ікона Алквіадська”, “Жінка Лотова”, “Сварка архістратиґа Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим” та “Діалог. Ім’я йому – Потоп зміїний”.

Основними положеннями філософської системи Г. Сковороди є вчення про дві натури та три світи (види

буття): макрокосм (Всесвіт), мікркосм (людина) та символічний (Біблія). Він розробив свою філософську антропологію: вчення про людину, людське щастя й загальні принципи моральності: наслідування природи, спорідненої (“сродної”) праці, найповнішого розкриття здібностей людини чи їхньої нерівної рівності.

Крім Г. Сковороди до плеяди відомих українських філософів XVIII ст. належать Паїсій Величківський (1722-1794), Семен Гамалія (1743-1822) та Михайло Полетика (1768-1824). Останній у 1818 р. анонімно опублікував у м. Галле працю “Про призначення людини”.

Природничі науки на українських землях в період Гетьманщини розвивались повільніше ніж, для прикладу, філософія чи історія. Проте серед учених-природознавців, які працювали у Київській академії чи закордонних навчальних закладах виділялись Іван Полетика (професор Медико-хірургічної академії у м. Кілі, Німеччина), Іван Прокопович, Антон Прокопович-Антонський, брати Андрій та Петро Прокоповичі.

5. Література. Українська література в XVII-XVIII ст. переживала період піднесення. В літературних творах і далі переважали релігійно-повчальні сюжети. В першій половині XVII ст. ще значний вплив на громадськість мала полемічна література. Богословські трактати Захарія Копистенського “Палінодій”, Кирила Ставровецького “Зерцало богословія”, Петра Могили “Анфологіон”, Інокентія Гізеля “Мир з Богом чоловіку” та низка творів Григорія Сковороди були для загалу літературним поясненням тогочасної християнської теології. Надзвичайно плідним автором полеміко-богословських трактатів другої половини XVII ст. був Іван Галятовський. У більш ніж двадцятьох великих трактатах (“Розмова Білоцерківська”, “Стара церква”, “Фундаменти”, “Месія правдивий”), збірках релігійних легенд (“Небо нове”, “Скарбниця потрібная”), написаних польською та

українською мовами, І. Галятовський створив підґрунтя для прийдешньої української релігійно-філософської літератури.

Ще одним популярним жанром літератури були проповіді та повчання. Збірки проповідей були розраховані на широке коло читачів, містили чимало уривків з латинських творів, порівнянь, приказок та анекдотів, і були виконані у доступному для сприйняття високомистецькому стилі. Неперевершеними майстрами проповідницького жанру були Кирило Ставровецький (“Перла многоцінне”), Лазар Баранович (“Меч духовний”, “Труби словес проповідних”), Іван Галятовський (“Ключ розуміння”, “Наука альбо способ зложення казання”), Антоній Радивилівський (“Огородок Марії Богородиці”, “Вінець Христов”), Петро Могила, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Юрій Кониський, Григорій Сковорода.

У середовищі освічених українців популярністю користувались оповідання релігійного змісту, зокрема неодноразово перевиданий “Патерик Печерський” (1661, 1678, 1702). Збірки оповідань про життя та чудеса святих опублікували П. Могила, І. Галятовський та Д. Туптало. Останній в кінці XVII – на початку XVIII ст. уклав 4-томну збірку житій святих “Четьї-Мінеї”.

Величезним різномаяттям жанрів та форм представлена українська барокова поезія. Її творцями були представники елітарних верств суспільства, передусім вихідці із Києво-Могилянської академії, де поглиблено вивчалась поетика та риторика. У Києві склались цікаві поетичні традиції: проводились літературні диспути, конкурси поетичної майстерності, кращі поети нагороджувались лавровими вінками та почесними титулами. Кожне більше свято, ювілей чи приїзд високоповажного гостя обов’язково ставали приводом до укладання віршів. Набули поширення полемічні, ліричні, панегіричні, морально-дидактичні, релігійно-філософські, сатирично-гумористичні, політичні та інші різновиди віршів. Віршовані твори створювались у

незвичний спосіб. Їх наносили на папір у вигляді серця, хреста, піраміди, сокири, чаші, яйця, півмісяця, геометричних фігур.

Особливе місце у поезії на лежало панегірикам – віршам-похвалам на честь високоповажних осіб, епіграмам.

До наших днів дійшли думи та пісні в яких опіувалось героїчне минуле козацьких часів: битви під Берестечком, під Хотиним, оборона Відня, козацькі ватажки – Б. Хмельницький, І. Богун, С. Морозенко та ін.

Явне політичне забарвлення мали два віршовані твори, зміст яких спрямований проти централістської політики Росії та запровадження кріпацтва (“Разговор Великороссии з Малороссиєю” Семена Дівовича (1762 р.) та “Ода на рабство” Василя Капніста (80-ті рр. XVIII ст.).

Відчутний удар завдала українській літературі видана в 1720 р. остаточна заборона книгодрукування книжною українською мовою. Дозволеною для використання в друці була лише зросійщена церковнослов’няська мова. Власників тих друкарень, в яких не дотримувались заборони, обкладали величезними штрафами аж до конфіскації устаткування. Відтак на Лівобережжі залишилась лише одна єдина Києво-Печерська друкарня, яка видавала виключно церковну літературу.

Наприкінці XVII – XVIII ст. в українській літературі та театральному мистецтві з’являється новий жанр, який швидко став одним з улюблених – драма. З козацьких часів до наших днів збереглися тексти понад двадцяти драм. Їх тематика вражає різноплановістю: драми присвячені великодним та різдвяним святам, життю та діянням святих (“Про Олексія, чоловіка Божого”, 1673 р.; про св. Йосифа, св. Катерину, про Успіння Богородиці), історії українського народу (“Володимир” Ф. Прокоповича, “Милість Божія” невідомого автора), моралі (“Царство натури людської”, 1698 р.; “Воскресеніє мертвих” Г. Кониського).

6. Мистецтво. Українська архітектура козацької доби переживала період розквіту. Стиль бароко органічно прижився на українській землі, витіснив інші стильові напрямки, і набув самобутніх місцевих рис. Козацьке бароко – таку назву здобув видозмінений мистецький стиль архітектурних пам'яток Лівобережної та Слобідської України починаючи з другої половини XVII ст. Серед пам'яток архітектури що дійшли до наших днів переважали сакральні споруди – дерев'яні та кам'яні церкви і монастирі. У їх плануванні чітко простежується демократична ідея. Козацькі церкви не мають вираженого фасаду, мають однаковий вигляд з усіх чотирьох сторін. При спробі обійти таку церкву довкола з'являється відчуття дезорієнтації в просторі й часі. Козацькі храми органічно вливались у ландшафт, їх стіни були побілені, а тому не виникало відчуття дисгармонії з козацькими хатами-мазанками.

У XVII-XVIII ст. в церковному дерев'яному будівництві виокремлюються регіональні школи: приніпровська, подільська, закарпатська, лемківська, бойківська, буковинська та ін. Ці особливості зберігались аж до наших часів.

Форми й конструкція дерев'яних і кам'яних козацьких церков суттєво не відрізнялись. З-поміж збережених пам'яток цього періоду можна вирізнити Миколаївську церкву у Ніжині (1668-1669), Покровську і Воскресенську церкви у Сумах, собор у Лебедині, Преображенський собор в Ізюмі (1685), Покровський собор у Харкові (1686). Проте періодом розквіту барокового будівництва без сумніву є епоха І. Мазепи – великого мецената та фундатора багатьох храмів. Під його безпосереднім контролем і за його власні кошти збудовано і реставровано понад 2 десятки храмів у Києві, Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині та Межигір'ї. Приклад гетьмана у справі меценатства наслідувала багата генеральна старшина, яка зводила та перебудовувала церкви та монастирі по всій козацькій Україні.

У церковному будівництві часів Мазепи з'явився окремий різновид козацького бароко, який втілював ідею величчя авторитарного гетьмана. Як приклад такого будівництва може слугувати Військово-Микільський собор (1690-1696) та перебудова Богоявленської церкви Братського монастиря (1690-1695).

Політичні переслідування І. Мазепи та його прихильників негативно позначились на розвитку української архітектури початку XVIII ст. Уряд імперії забороняв все, що нагадувало “мазепинський стиль”. В 20-х роках XVIII ст. починається наступний етап у розвитку барокової архітектури – перехідний до рококо (Покровська церква на Подолі у Києві (1722), дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря та Софійського собору). Знаний німецький архітектор Й. Шедель збудував у Києві крім двох вище згаданих дзвіниць дзвіницю Києво-Печерської лаври, перебудував приміщення Києво-Могилянської академії.

У середині XVIII ст. Україною поширюється стиль пізнього бароко – рококо. Прикладами цього стилю є Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві (архітектор В. Растреллі), Покровська церква у Києві, собор св. Юра (архітектор Б. Меретин) та костел домініканського монастиря (архітектор Я. де-Вітте) у Львові, церква у Козельці (архітектор Квасов), Успенська церква Почаївської лаври та ін.

Поряд із сакральною розвивалась світська архітектура. Гетьмани, представники вищого духовенства та старшини будували розкішні палаци (палац І. Мазепи у Батурині, його ж будинки у селах Дегтярівці та Поросючці, будинок Я. Лизогуба у в Седневі, Д. Апостола – в Сорочинцях), будинки козацької генеральної та полкової адміністрації, приватні будинки, зброярні, водогони, фонтани та ін. Більшість таких споруд (цегляних) загинули чи були перебудовані.

Стиль класицизму представлений в українській архітектурі починаючи з другої половини XVIII ст. Для нього характерні суворість, чіткість та раціональність архітектурних форм, відмова від пишного оздоблення, світлі фарби. Риси класицизму простежуються у світському будівництві багатьох міст та сіл західноукраїнських земель, палацах Румянцева-Задунайського в с. Качанівці на Чернігівщині, будинках гетьмана К. Розумовського в Глухові, Батурині, Почепі, Яготині.

Барокові споруди, зокрема сакральні, нерідко прикрашали ліпниною, скульптурами та пишними іконостасами. Особливо багато скульптур було у барокових католицьких храмах на західноукраїнських землях (собор св. Юра (скульптор Пінзель), бернардинський та домініканський собори у Львові). Внутрішнє оздоблення католицьких костелів створювалось так, щоб приголомшити віруючого, сворити у нього відчуття нікчемності, малозначущості та страху перед величчю Бога і церкви.

У православних храмах гетьманських часів теж були скульптури, проте загальноімперський церковний Синод забороняв їх і тому чимало з них були знищені як ознака латинства. Збереглись переважно скульптури на світських пам'ятках (фігури гетьманів і муз на будинку Малоросійської колегії у Глухові, скульптура Феміди на Київській ратуші та ін.).

Одним із визначальних напрямків українського мистецтва другої половини XVII-XVIII ст. було малярство. Церковний настінний розпис та іконопис набувають нових рис: біблійні постаті під впливом народної культури отримують специфічні для українського малярства риси; на іконах нерідкими є зображення меценатів, що їх подарували (постаті гетьманів, полковників, генеральної старшини, багатих міщан та козаків); на фресках та іконах зображено елементи українського краєвиду, тварини, окремі персонажі одягнені в одяг тієї епохи.

У світському малярстві перевагу мав портрет і зокрема парадний – “парсун”. Парадні портрети замовляли для себе гетьмани, представники козацької старшини, міщанства та духовенства. Портретами у повний зріст прикрашали стіни будинків, маленькі потрети наносили на медальйони, існував різновид портретів, які покладали у трупи разом із покійним. Більшість портретів цієї епохи непогано віддзеркалюють внутрішній світ людини, її вдачу та настрої. З елементами реалізму поєднуються пишність та урочистість, що були ознаками впливу фламандської портретної школи Рубенса. Центрами портретного живопису були Київ (школи при Києво-Могилянській академії та Печерській лаврі) та Львів. Серед відомих імен українських малярів з Києва – Іван Паєвський, Каменський, Зарудний, Голубовський, Ірлієвський та ін., зі Львова – Микола Петрахович, Федор Сенькович, Василь та ін. Чимало українських малярів переїхали і працювали у Москві та Петербурзі.

В другій половині XVIII ст. формуються малярські та граверські школи, які творили у стилі класицизму. Серед митців, що працювали на Україні та за її межами відзначились А. Лосенко, К. Головачевський, І. Саблуков, Д. Левицький, В. Тропінін, М. Теренський, Л. Долинський, В. Боровиковський, І. Лучинський.

Таким чином, українська культура другої половини XVII – XVIII ст. була тим рушієм, який у складних умовах національно-визвольної й громадянської воєн, поступової втрати залишків державності, консолідував народ на шляху до формування нації. Культурне життя на українських етнічних територіях проходило у рідніщі загальноєвропейських культурних процесів, спрямованих на демократизацію та набуття світського характеру. Українська культура стала взірцем для розвитку цивілізаційних процесів у Східній Європі.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х томах. – К., 1973.
3. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – К.; Львів, 2002.

Література:

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991.
2. Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
3. Горський В. Історія української філософі. – К. 1996.
4. Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера, 2000.
5. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. / С.М. Клапчук, В.Ф. Остафійчук, Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002.
6. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. – К., 2001.
7. Крижанівський О.П., Плохій М.С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994.
8. Культура українського народу: Навчальний посібник. – К., 1994.
9. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990.
10. Нитик В.М. Феофан Прокопович. – М., 1997.
11. Нудьга Г. Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). – Львів, 1991.

12. *Оглобин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К.; Львів; Париж; Торонто, 2001.
13. *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. – К., 1997.
14. *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003.
15. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – У 2 т. – Т. 2 – К.: “Либідь”, 1992.
16. *Слабошпицький М.Ф.* З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993.
17. *Степовик В.Д.* Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001.
18. *Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994.
19. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000.

Документи та матеріали

Уривок з праці Григорія Нудьги про культуру і освіту козаків

Про культуру, освіту, писемність козацького війська й старшини говорять майже всі оригінальні джерела XVI-XVIII століть. Іноземні автори розповідають про багатий край Україну, родючість полів, працьовитих хліборобів, а одночасно і відважних воїнів-козаків та й увесь народ. Поєднання культури мирного трудівника і справедливого воїна, що над усе любить волю – це те, що середньовічна Європа побачила в першу чергу на берегах Дніпра і навколишніх землях. Козак любить чесну працю, волю й незалежність, але він має широкі духовні зацікавлення й розвинену пісенну поезію. Як писав пізніше італійський учений Д. Чампоні – “Для козака шабля – його хрест, перемога – його бог, а пісня – його молитва”.

У 1653 році в італійському місті Болонї вийшла книжка “Історія громадянських воєн...” історика, юриста, ученого Бісаччіоні Майоліні, який служив при перед цим у молдавського господаря, бував на Україні, вивчав життя і побут козаків. Про них він пише: “Це найшляхетніші лицарі і вмілі хлібороби, які уміють також вправно володіти зброєю, вони відчайдушні у боротьбі, їх воля до перемоги нестримна, аж до самопожертви...”. Але тут же автор підкреслює дуже важливу рису цих лицарів і народу: “тяга до освіти надзвичайно розвинена серед цих простих людей”. Не виключена можливість, що італійський історик зустрічався в Болонї з українськими студентами і після розмов – прийшов до таких узагальнень.

Як виняток – згадаємо тут і свідчення автора, який приїздив на Україну з Близького Сходу, однак написав про Україну XVII століття так, як і автори Західної Європи. Маємо на увазі важливі і досить таки достовірні відомості про країну козаків, які подав у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія III Павло Алепський (від міста Алеппо в Сирії). Його записки кілька разів друкувалися російською мовою, але українського видання немає і до сих пір. Хоча уривки публікувалися в новіших журналах. Зважаючи на те, що найважливіший матеріал Алепського часто цитувався у науковій та популярній літературі, згадаємо з нього тільки те, що стосується козаків, їх культури та освіти на Україні в XVII ст.

Патріарх Макарій під час своєї подорожі до Московії був на Україні двічі – 1654 і 1656 років, – разом 100 днів, отже часу було достатньо, щоб його син встиг занести до щоденника арабською мовою багато цінних спостережень про життя та побут України. Як людину духовну – його в першу чергу цікавили церковно-релігійні питання, про які пише на основі побаченого у містах і селах різних теренів. Тоді він написав часто цитовані слова: “... по всій козацькій землі ми спостерегли прекрасну рису, що нас надто

врадувала: всі вони, за малими винятками, навіть більшість їх жінок та дочок, вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів”. У цій країні багато високоосвічених людей, з якими він зустрічався.

Отже, козацька республіка за часів Хмельницького уже вражала іноземців високою культурою, освіченістю населення, знанням письма і т.д. Відомо, що коли через 250 років у російській думі виникло питання про українські школи на Україні, то виявилося, що у XX столітті шкіл було майже на половину менше, ніж у XVII столітті. Он як деградувала українська культура й освіта після її “поєднання” з російською. Росія пограбувала інтелектуальні скарби України, знищивши при цьому і народні школи, які розквітли за часів козацької республіки.

Павло Алепський запримітив і занотував, що на Україні, в цьому “козацькомі краю”, прекрасні будівлі і не лише у великих містах, а й у містечках, що козаки дбають про бідних і сиріт, тому багато побудовано для них спеціальних приміщень, де знедолених добре доглядають. Алепський побував у багатьох містах і місцевостях України, і в “записках” можна прочитати його враження від перебування у місті Ободівка на Брацлавщині, в Умані, Переяславі, Прилуках, в багатьох інших населених пунктах і монастирях... і “все, що ми бачили в козацькому краї, – пише Алепський, – радувало наші серця”.

Особливо у великому захопленні батько й син були, оглядаючи Київ з його багатою архітектурою, красивими церквами й монастирями. Найбільше вразила їх своєю красою свята Софія. “Людському розуму не сила обхопити її красу”, – пише Алепський, – Це чудо з чудес, як і сусідній з нею Михайлівський собор”. Архітектурні прикмети Софії він описує досить детально і з великим піететом характеризує її окремі частини та деталі. “Загалом подібної церкви, як св. Софія в Києві, немає ніде, окрім її “іменинниці” (тобто Софії у Царгороді).

Життя на Україні, пише Алепський, вільніше, як у Московії, де “життя москалів зв’язане” і навіть чужинці, потрапивши туди, “почувають себе як у в’язниці”.

Дуже похвально відкликається Алепський про Богдана Хмельницького, який, на його гадку, має такі військові здібності та хоробрість, що їх годі шукати у будь-кого іншого. Це Богдан довів своїми битвами з польською армією.

Алепський, та й інші автори, згадують, що козацька Україна швидко піднесла свою культуру, школи, освіту, що козак з вищою освітою, який говорить кількома мовами, не було чимсь дивним. Де ж здобували освіту козаки? Найперше – у вітчизняних школах нижчого і середнього рівня, у польських та литовських колегіях, нарешті багато з них училися в європейських університетах. Богдан Хмельницький учився в польських школах і колегіях, розмовляв кількома мовами; полковник Морозенко учився в Падуанському університеті (Італія), І. Курцевич, товариш сподвижник П. Сагайдачного, – вихованець також Падуанського університету. Були такі, що закінчували, або вчилися у кількох університетах. Г. Немирич учився в Англії, Бельгії, Німеччині, Італії. Козак – студент європейського університету – не новина. Спочатку вони записувалися у списки як студенти Києва, Поділля, Волині..., а згодом, не без вияву самоповаги до сполу народу й козачого стану вписувалися “Козак Дунін-Бурковський з Чернігова” чи просто “козак”. А поруч з ними значаться “шляхтичі”, “принци”, а то й “королевичі”. Козацька воля завойовувала мужньо і країну знань. Так у списках університетів з’явився новий соціальний стан – “козак” з України.

Деякі автори, переважно німці XVIII століття, звертають увагу на промисли й економіку Козацького краю і подають часом важливі деталі про етнографію України. Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін у другій половині XVIII століття був довший час у Росії, побував, очевидно, і серед українців, бо в своїй книзі “Подорожі по Росії” (4 томи,

СПб, 1770-1784) подає і про козаків досить точні відомості. Німецький лікар у 1760 році звертає увагу на одяг, зовнішній вигляд козаків та їх побут. “Волосся у них оголене (навколо “оселедця”), одяг носять бавовняний, шовковий і суконний... підперізують шовковими поясами. На шиї не носять нічого”. Вони веселі, привітні, “замилувані до музики”, у їхніх простих хатах “значно краще, ніж у найбагатших дворах росіян”. Як лікар – він спостеріг, що на козацькій Україні дуже давно уміють лікуватися народними й хімічними ліками і “розповсюджене щеплення віспи”. Свідчення вельми важливі, бо ж засвідчують високий рівень побутової, музичної і медичної культури на Україні, яку так ганебно згодом потоптав російський царат та ще й пускав чутки про “своеволие” козацтва.

Мабуть найменше було подорожуючих та посольських людей на Україні з Англії, хоча про козаків пишуть з XVI століття, але ті поодинокі мандрівники, що потрапляли в країну козаків – писали про неї з захопленням, як про країну багату, добре загосподарьовану, культурну і порівнюють її до європейських. У 1768-1770 роках на Україні побував англійський економіст, письменник і державний діяч Джозеф Маршал і описав Україну в книзі “Подорожі в роках 1768-1770”, Лондон, 1772, що мала в Європі велику популярність і тоді ж вийшла німецькою та французькою мовами. Найперше цього поважного англійця, звичайно, здивували багатства козацької країни – це скарб для Росії. А ще більше вразила загальна культура краю – країни добре загосподарьованої, а не такої, “як склав собі уяву на основі прочитаних книжок”. (Отже, в Англії він мав змогу читати про козаків і народ України). Ця країна ніяк не відрізняється від європейських країн і навіть від кращих англійських провінцій: “Я ще не бачив такої країни, яка так дуже була б схожою на найкращі провінції Англії”.

Маємо ще одне свідчення, що козацька держава зробила у свій час величезний культурний прогрес, і коли Росія її

пригнічувала – світ говорив про її волю і здобуту, розбудовану розумом і руками культуру.

Цікаво, що англійські автори звертають в першу чергу на становище культури українського народу та його відмінності і становище в російській імперії. Професор Кембріджського університету Едвард Даніель Клерк проїхав з Росії через Україну до Криму і в книзі “Подорожі до Росії, Криму й Туречини” (1811 р.) також пише, що українці культурний, працьовитий, благородний, відважний, ввічливий, загалом шляхетний народ, але “після повстання Мазепи, російський уряд не перестав нищити привілеї України”. Хоча описи Клерка відносяться уже до початку ХІХ ст., але про них ми згадуємо ще й тому, що цей автор чи не перший дав опис живої української мови в солідному англійському виданні...

Розгорнуту характеристику культури Козацької України дав датський посол Юста Юля, який був на Україні у 1771 році. Перед цим він побував (1709-1711) на Московщині, добре був обізнаний з її культурою і побутом, тому порівняння його влучні й аргументовані. Незважаючи на те, що Петро І уперше проводить реформи, Московія, пише посол, хоч і намагається одягнутися у французький одяг, – вона лишається дикою, грубою, варварською. Особливо детально говорить Юля Юст про низьку культуру побуту панівної частини суспільства. Пиятика і безсоромність, варварство процвітає навіть у середовищі царя. Трудовий люд плаче під тиском тиранії і непомірних податків. У державі не діє ні суд, ні справедливість, керівники держави часто зовсім безграмотні. “Друга особа після царя” – Меньшиков не вмів ні писати, ні читати. Канцлер Головкін, Митрополит, наставник Петра І не знають жодної іноземної мови, ніхто з достойників не володіє латинською мовою. В оточенні царя Петра І була тільки одна людина, яка знала латинську мову – це Мусін-Пушкін, а учителі шкіл – майже усі з України, зокрема ректор “Патріаршої школи” Теофілат

Лопатинський був зі Львова. Про все це посол пише, щоб краще зрозуміти Україну, її становище та культуру.

Перше село “Козацької України – Несмань” – справило на посла приємне враження. Це надалеко від Глухова, у якому датчанин зустрів багато москалів, бо цар не певний за козаків. За це вони, “будучи народом вільнолюбивим, невдоволені царем, вони зляться, що постійно змушені прислужуватися цареві”. Козаки, за характеристикою датського посла, “у всьому чистіші й чепурніші від росіян”, а старшина, – це розумні й виховані люди. Народ України, зауважує він, живе краще, як росіяни і платить далеко менші податки. Взагалі життя на Україні зовсім інше, як у Росії. “Населення Козацької України відзначається великою ввічливістю і охайністю в побуті, одягається чисто і чисто утримує свої хати”. З особливим захопленням посол пише про велике й добре укріплене місто Ніжин з його чудесною архітектурою і впорядкуванням.

Велике враження на Юста Юля зробив козацький Київ, де навіть монахи з ним розмовляли латинською мовою.

Непривабливі картини посол побачив у деяких містах Поділля і це тому, що козацька Україна не зібрана в одне ціле і перебуває то під мечем Польщі, то Туреччини, а то й Московщини. Але важливо, що він, як іноземець, проїхавши через усі землі України, – зрозумів і відчув, що це одна земля, один народ, один козацький край.

Коли європейські дипломати, мандрівники, історики, монахи зустрічалися наяву з козацьким воїнами, майже всі говорили про відвагу, спритність, витривалість українських воїнів, але одночасно їх дивував і духовний світ, освіта і прагнення до науки, а найпаче – знання мов не лише гетьманів, старшин, а й рядових козаків.

Ми згадували, що у 1677 році шість українських козаків утекли з турецької неволі і попросили притулку у французького посольства в Стамбулі. Замість того, щоб звільнити, їх зробили французькими невольниками і посадили

на французьку галеру. Там їх і зустрів уже в Марселі монах Анрі де Монбаз. Французи тоді про козаків писали: “Вони міцні тілом, гарні, хоч не завжди послухні, тому, що звикли до вільного життя”. А ці шість козаків здивували монаха Анрі де Монбаза ще й іншим: “Я розмовляв з ними, – пише він королівському достойнику, – вони освічені люди, знають латинську мову, один з них був старшиною у козацького гетьмана Дорошенка”. У архівних документах Марселя за 1679 рік таких козацьких невольників числилося 210 чоловік. Отже, французи мали добру змогу ознайомитися з ними та їхніми фізичними і духовними якостями. Згаданий монах навіть писав королівському начальству, що має план про їх особливе використання у Франції.

У XVII столітті в Європі уже були друковані довідники про народи світу, щось на зразок маленьких енциклопедій. Після виникнення козацтва – Україна стає об’єктом інтересу європейського світу і про неї більші чи менші відомості подають тут поряд інших країн і народів. Так, у 1687 році в Аусбурзі німецькою мовою видруковано довідник “Блакить” (“Суапеае”), у якому окрім довідкового матеріалу – подано й чимало похвал на адресу козаків, при чому застережено, що є ще Донські козаки і їх не можна плутати з Запорозькими, що живуть на Дніпрі. Вони дуже відважні і вправні вояки, не бояться ворогів, “погорджують усім, навіть власною смертю”..., “за короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова... Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловік, досить забезпечених харчами”.

Упорядник цього довідника характеризує гетьмана Богдана Хмельницького як “дуже досвідченого і вченого вояка”, що здобув багато перемог, зокрема знамениту над поляками під Корсунем. У цьому ж довіднику надруковані стародавні гравюри фортець: Кодак на Дніпрі, Кам’янця-Подільського, міст Білгорода Дністровського, Перекопу, Очакова, замку Терехтемирів, де козаки мають осідок та ін.

Ще в XVI столітті європейські автори (німець Е. Лясота, італієць Гамберіні) звертають увагу на високе військове мистецтво козаків, на вміння організувати військові походи, хоробрість козацьких воїнів і вмілість гармашів. Починаючи з 1572 року європейські держави, як досвідчену і організовану армію, закликають козаків на допомогу. Про військову силу козаків маємо тільки окремі згадки, а в XVII столітті з'являється уже чимала література європейськими мовами, присвячена Січі й козакам, їх військовим походам та перемогам. Але європейські писемні джерела одночасно подають багато матеріалів також і про духовне життя козацької України та про її загальну культуру.

Французькі інженери й дипломати Гійом Левассер де Боплан, П'єр Шевальє, мемуаристи інших країн, які побували на землях козацької держави, висловлювали здивування з приводу досконалості мистецтва ведення війни, уміння готувати зброю, порох, вести господарство, організувати військо і т.д. П'єр Шевальє (XVII ст.) дивувався, що на водах Дніпра, де немає досконалих кораблебудівельних підприємств, 60 чоловік протягом трьох тижнів виготовляють 80 або 100 човнів ("Чайок"), на яких роблять морські походи проти Туреччини. Кожна "чайка" розрахована на 60 козаків і обладнана так, що її важко потопити. У цих боях запорожці перші застосували підводні човни, про що в "Історії російської армії" написано, що "запорожские козаки" вперше в російській армії вдалися до такого виду зброї.

Московські царі, польські королі, вороги України, при нагоді прагнули виставити козаків як неорганізовану темну масу, а Січ – як центр, з якого починаються війни. Тим часом Європейські дипломати, мандрівники й історики звертають увагу світу на те, що "козацька нація" цивілізована, що "тяга до освіти надзвичайно розвинена серед простих людей". (Бісаччіоні Маоліно). Майже у всіх дипломатів і мемуаристів, які були серед козаків, натрапляємо на свідчення, що вони серед простих козаків зустрічали освічених людей, які знають

європейські мови. Французький монах Монбаз зустрів шість козаків і з них всі розмовляли латинською мовою. Такі ж здивування висловлювали й німецькі та шведські дипломати. Це прості козаки, а про гетьманів маємо численні свідчення, що вони вільно володіли кількома мовами. Богдан Хмельницький розмовляв латинською, польською, турецькою та іншими мовами. Про І. Мазепу пишуть, що він з кожним європейцем вів бесіди французькою, німецькою, італійською та іншими мовами і відзначався шляхетністю вдачі, інтелігентністю, начитаністю (мав велику бібліотеку європейських видань). Італієць Вебер згадує, що гетьман П. Апостол розмовляв латинською, французькою, німецькою, італійською, польською та російською мовами. Знали іноземні мови й полковники, сотники та члени Генеральної канцелярії.

Знала європейська громадськість і про духовне надбання “козацької республіки”. Насамперед, у ті часи на Україні високо піднеслася пісенна поезія й музика, створився оригінальний епос – думи. Кобзарі, народні бояни виступають з концертами у Європі уже в XV столітті і завойовують велику симпатію слухачів. Уже в XVI столітті про українську народну пісню європейські філологи пишуть як про високорозвинену і багату на образи і символіку, а думи та історичні пісні згодом виставляють на перше місце в Європі. Відомий німецький поет Ф. Гагедорн у 1747 році писав, що козацькі думи можуть змагатися з найкращою французькою та іспанською поезією. Тоді ж з’являються перші переклади української козацької поезії на німецьку, французьку та англійську мови. Взагалі на європейські мови козацькі твори почали перекладати ще у XVII ст. (“Листування запорожців з турецьким султаном”).

Дуже важливо, що європейські автори, наперекір польським та російським імперським висловлюванням, в козацькому війську вбачали зразок природного патріотизму, відданості своєму народові, землі і вірі. Образ козака, що з

косою в руках боронився проти цілого війська польського під Берестечком, за описом француза П. Шевальє, облетів цілий світ. Козаків світ характеризує як відважних, дисциплінованих, лицарськи правдивих воїнів, яких можна наслідувати. Не даремно французи хотіли організувати Січ на своїй землі за українським взірцем.

Згадані нами тільки окремі письмові європейські джерела одностайно говорять про високу культуру, освіту, про організованість українського суспільства за доби козаччини і високий рівень господарювання населення. Свідчення завжди аргументуються доказами і фактами, яких ніхто не міг заперечити. Україна була часткою процесу Відродження Європи, мала з нею органічні і культурні зв'язки і швидко прогресували у всьому. На жаль, цей процес брутально перервала імперська Росія.

Говорять про високу культуру гетьманів, полковників, сотників, писарів, монахів, та одночасно ніхто з європейців не кинув тіні наявності варварства й дикості у житті й побуті простого люду у місті й на селі. Культура ведення сільського господарства, як пишуть англійські й датські очевидці, стояла на рівні передових країн Європи, а щодо побуту, ведення хатнього господарства, то майже всі говорять про неї з пієтетом, особливо, коли порівнюють ці явища з баченим у Московії.

За часів козацької республіки XVII століття загальна культура, освіта, школа, писемність так піднеслася, що не можна було цього не помітити, тому Європа в даному питанні була одностайною.

Нудьга Григорій. Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). – Львів, 1991. – С. 79-87.

Уривок з праці Михайла Слабошпицького про життя та творчість Максима Березовського

Жив у місті Глухові козацький син Максим Березовський, що з ранніх дитячих літ дивував усіх своїми музикальними здібностями. Це місто взагалі славалося на всю Російську імперію співаками. Казали, що таких голосів, як у Глухові, не можна знайти більше ніде. Туди часто приїздили посланці з Петербурга, які набирали хлопчиків у знамениту хорову капелу гетьмана Кирила Розумовського (він майже постійно жив у Петербурзі, був великим шанувальником мистецтва й покровителем музикантів).

Одного разу, коли Розумовський був у Глухові, йому розповіли про Максима Березовського. Гетьман захотів побачити й почути хлопця. Березовський на той час закінчив Києво-Могилянську академію і випадково був у батьківському домі. Могло скластися так, що хлопець помандрував би кудись зі спудеями по Україні, як це вони часто робили, і його зустріч із Розумовським не відбулася б. Важко сказати, як склалося б його життя тоді. Але от він уже стоїть перед гетьманом і той прохає його заспівати. Після його співу захоплений Розумовський забирає Максима з собою до Петербурга в капелу. Там бракує саме такого голосу, саме цього.

Тепер Березовський у хоровій капелі. Але виконавська діяльність – не єдине, що його цікавить тут. Значно більше вабить до себе складання музики. Він бере уроки композиції в італійських композиторів. Вимогливі вчителі задоволені першими успіхами здібного учня. І вже перші музичні твори Березовського звучать зі сцени. Його посилають на навчання до Італії. У ті часи туди їхали вчитися талановиті люди з різних країн, бо Італія вважалася законодавицею музикальних мод. І, звичайно, цілком заслужено – її композитори й виконавці славилися на цілий світ.

Максим Березовський навчається в Болонській філармонічній академії – найавторитетнішому музичному закладі Італії. Там він пише кілька творів, високо оцінених найвідомішими педагогами академії. Йому пророкують велике майбуття. Здається, вже ніщо у світі не перерве цього стрімкого сходження козацького сина до вершин слави.

Після успішного завершення навчання академік (цього високого звання він удостоєний за свої творчі успіхи) Максим Березовський повертається до Росії. Можна тільки уявляти всі ті надії і сподівання, які жили тоді в його душі. Певно, йому й на думку не спадало, що все може скластися так трагічно.

Ось вона, Росія. Виявляється, тут його ніхто не чекав і нікому він не потрібен. Високі чиновники вважають його зарозумілим вискочкою з Малоросії. Його призначають капельмейстером придворної капели. Платня вкрай низька. Він постійно живе в борг. Немає навіть нового костюма, в якому можна ходити на концерти. Отак живе перший композитор Росії (пізніше музикознавці назвуть його гордістю російської музики, забуваючи, що Максим Березовський – українець).

Якось у нього з'явилася надія, що справи поліпшаться. Всесильний фаворит імператриці Катерини II князь Потьомкін задумав заснувати на її честь місто в степах Малоросії. І називатиметься воно Катеринославом (нинішній Дніпропетровськ). Того міста Потьомкін просто не уявляє без університету й музичної академії. Під час зустрічі фаворита з Березовським Потьомкін кинув фразу: збирається віддати директорську посаду в академії композитору. Березовський наївно повірив вельможі. Потім зрозумів даремність своїх сподівань – ніякої Музичної академії в Катеринославі не буде. Потьомкін уже, бачте, передумав. Академія – невинуватена розкіш для малоросійського краю.

Березовський напружено працює, пише один за одним свої видатні музичні твори. Але їх у Петербурзі майже не

виконують. У нього не лишається ніяких надій на якийсь просвіток у житті. Заздрісники й чиновники оточили його глухою стіною, за яку ніколи не вибратися.

Була рання весна 1777 року. О такій порі в серці людей оживають райдужні надії і сміливі сподівання на майбутнє, У Березовського їх не було. Він у край стомився від боротьби за існування і не мав уже сил у щось повірити. У такому критичному стані людина готова на все. 24 березня того року він наклав на себе руки.

Для історії зберігся вражаючий документ тих днів – доповідна записка управителя імператорських театрів Івана Єлагіна, що Максима Березовського немає на що поховати, оскільки в покійного, як виявилось, не було ні копійки грошей. Управитель прохав дозволу поховати його за казенний кошт. Страшна подробиця про трагічну долю цього таланту. Тоді ж загинув увесь архів Березовського. Деякі його твори безнадійно втрачено. Тіло великого сина України поховано далеко від України.

Музика Максима Березовського, народжувалася тоді, коли останні роки доживала славна Запорозька Січ; коли тяжке ярмо самодержавства вже було накинута на шию нашого народу. Тільки далекі нащадки змогли оцінити творчість великого українського композитора. Сьогодні його твори часто звучать не тільки в рідному краю, а й у багатьох країнах світу.

Слабошницький М.Ф. З голосу нашої Кліо: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – С. 213-215.

Уривки з праці Михайла Слабошпицького про історичні джерела України XVII-XVIII ст.

“Синопис”.

Є в грецькій мові слово «синопсис». Означає воно загальний огляд, зведення або збірку статей, різних матеріалів, присвячених якомусь одному питанню. Склалося так, що найчастіше цим терміном позначають історичні видання.

1674 року в Києві з’явилася книга, назва якої містила те слово. Повністю вона звучить так: “Синопис, чи коротке зібрання од різних літописців”. Власне, назва була набагато довшя; в ній перелічувалися майже всі періоди з історії українського (в оригіналі “славенороссійскаго”) народу, князювання Володимира Святого і його наступників; зазначався там і період Московського царства з самодержцем Федором Олексійовичем.

У “Синописі” є прагнення подати українську історію (інколи доповненням до неї входить і російська) з найдавніших давен – починаючи з античних часів. Тут оживають біблійні й легендарні імена, докладно йдеться про слов’янське язичництво та стародавні народні звичаї. Вся книга пронизана духом раннього “слов’янофільства”, тобто відстоюванням ідеї необхідності єднання і спільних зусиль усіх слов’янських народів перед лицем тієї небезпеки, яка насувалася на Європу з Османської імперії, Кримського ханства та інших магометанських держав.

“Синопис” у способі викладу матеріалу трохи нагадував давні літописи, однак у ньому були й ті прикметні ознаки, які дозволяють дослідникам відносити цей твір до українського барокко. (“Барокко” – слово італійського походження, що означає вибагливий, химерний). Саме тоді у європейській архітектурі панував барокковий стиль, для якого характерними були підкреслена врочистість, пишна декоративність. Звідти він поширився й на мистецтво та

літературу, культивууючи і в ній пишноту й урочистість вислову, що їх ми зустрічаємо буквально на кожній сторінці “Синописа”. На протигагу давнім літописам, у цій книжці справді жвавий виклад подій, є тут чимало крилатих висловів та афоризмів. Повістування справді цікаве й емоційно насичене.

“Синопис” одразу ж став однією з найпопулярніших книг, розходився широко в рукописних копіях. З 1674 по 1680 роки ця праця перевидавалася тричі. А всього витримала двадцять п’ять видань (востаннє 1861 року). Це була важлива в житті українського народу книга. Вона поширювала історичні знання, породжувала в читача зацікавлення рідною історією.

Хто ж автор “Синописа”? Спершу вважалось, що це – ректор Києво-Могилянської академії Інокентій Гізель, видатний письменник і проповідник того часу, чие ім’я назавжди лишилося в історії нашої культури. Згодом авторство чи, принаймні, укладацтво книги з матеріалів різних авторів приписувалося ченцеві Києво-Печерської лаври Пантелеймонові Кохановському, відомому серед монахів своєю мудрістю і наполегливою роботою по переписуванню давніх манускриптів. Серед можливих авторів фігурував і визначний тогочасний історик, ігумен Києво-Михайлівського монастиря Феодосій Сафонович. Зрештою, і по сьогодні історики не мають єдиної думки щодо цього. Незаперечне тільки одне пайбезпосередніші стосунки Інокентій Гізель таки мав: він, як мовиться, благословляв її до друку, був відповідальним редактором. Отже, добирав і редагував усі ті матеріали, які й увійшли до “Синописа”.

Пізніше ця книга відіграла важливу роль в народженні славетних козацьких літописів, знаних нами й за особами їхніх авторів – Григорія Граб’янки та Самійла Величка. “Синопис” подавав творчий приклад і беззаперечно надихав на самовіддану роботу тих, хто хотів оповісти читачеві історію українського краю, а також зафіксувати для майбутнього все те, що судилося побачити й спізнати на своєму віку.

Козацький літописець

Хтось із великих людей сказав: “Усе минає, а слово залишається”. Зникають у безвісті держави, володарі, раби, на порох розсипаються величні будівлі і пам’ятники, вмирають дерева, пересихають ріки, гори перетворюються на купи каміння, все стає тліном і прахом, а написане слово – залишається. Залишається й несе крізь віки укладений в нього зміст і голос людської душі. Це – одне з найбільших див нашого світу. Диво написаного слова, яке пережило століття й покоління.

Ми майже нічого не знали б про давню давнину, аби історія не подарувала нам літописців, людей, мобілізованих словом і правдою на виконання свого обов’язку перед далекими нащадками. Літописці – посланці з далекого минулого у далеке майбутнє, зв’язківці між епохами. Здебільшого безіменні, вони анітрохи не дбали про свою славу, не прагнули залишитися в історії; для них головним було те, аби все, чим жили їхні сучасники, зафіксувати в слові, перенести крізь провалля часу.

У науці широко знаний манускрипт під назвою “Літопис Самовидця”. Таку назву дав йому свого часу письменник Пантелеймон Куліш. Невідомий автор сам був очевидцем і сучасником подій, про які він оповідає в своєму літописі, хоча він лише два рази згадує в тексті про свою присутність там. Однак історики з’ясували, що автор не користувався ніякими джерелами, а отже, писав про події, що відбувались безпосередньо в нього на очах. Багато з його свідчень і подробиць подій не зафіксовано більше ні в яких матеріалах.

Події літопису охоплюють другу половину XVII століття – особливо складні для розуміння часи на Україні. На початку його автор коротко характеризує всі ті причини, які призвели до початку війни українського народу проти шляхетської Польщі. Завершується літопис подіями 1702 року. В ньому згадується велика кількість людей: усі

визначні козацькі проводирі, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Іваном Мазепою, полковники, генеральні писарі, обозні, сотники, польські шляхтичі, російські вельможі. За “Літописом Самовидця” можна також вивчати тодішню географію України – в ньому зустрічаємо сотні назв різних населених пунктів, у яких відбувалися ті чи інші події.

Учені різних часів намагалися з’ясувати, хто ж автор цього літопису. Знову й знову вивчали всіх відомих – та й не дуже відомих – людей тодішньої епохи. Шукали його і серед козацької старшини, і серед духовних осіб, і серед міщан. Висловлювалися найнесподіваніші гіпотези, з’ясовувалися рівень освіченості й відповідні епізоди з біографій усіх можливих авторів літопису.

Нарешті більшість дослідників зійшлися на думці, що автор манускрипту – генеральний підскарбій Січі Роман Ракушка-Романовський, який цілком заслужено вважається видатним державним діячем України другої половини XVII століття. Козак, син козака, Роман Ракушка з’являється в реєстрах уперше 1649 року. Згодом він – уже ніжинський сотник, далі – полковий суддя, згодом – одна з найпомітніших осіб в уряді Івана Брюховецького. Кінець гетьманування Брюховецького – і Роман Ракушка вже особа духовного сану, що має свою парафію на Лівобережній Україні. Помер вісімдесятилітній Ракушка-Романовський 1703 року.

Читаючи “Літопис Самовидця”, відчуваєш в його авторові справжнього патріота рідної землі. З боєм пише він про сплюндровані татарськими набігами українські села, про кривди, яких завдавали людові польські жовніри й російські воєводи. Не приховує різкого осуду на адресу тих козацьких ватажків, які починають міжусобиці і втягують у них тисячі людей. Слова активного осуду направлені на адресу тих гетьманів (включаючи й Богдана Хмельницького), які вступали у воєнний союз із кримськими татарами. Адже це

кожного разу призводило до жахливого розорення краю. Взагалі, про діяльність кожного з гетьманів літописець говорить тверезо й критично; його анітрохи не гіпнотизує авторитет жодного з них. Усе це дає підстави стверджувати, що автор літопису – не тільки людина глибоких патріотичних почувань, а й незалежно мисляча, добре обізнана з усіма внутрішніми і зовнішніми проблемами України. Як прийнято говорити в таких випадках, справді передова людина свого часу.

“Літопис Самовидця” став важливим джерелом для вивчення історії України, серйозною основою для пізніше творених літописів Григорія Граб’янки й Самійла Величка. Він значною мірою впливав на покоління перших істориків України, охоче зверталися – та й сьогодні звертаються – до нього польські, російські, білоруські історики. Свого важливого значення він не втратив і донині. Кожен, хто хоче знати минуле нашого народу, неодмінно зустрічається з “Літописом Самовидця”, черпаючи з нього багато важливих фактів та обставин тодішніх подій.

Шабля і перо

Можна тільки уявляти сьогодні, як творився понад двісті дев’яносто літ тому цей – знаменитий у майбутньому – літопис. Тільки уявляти, бо ми зовсім мало знаємо про особу автора й подробиці його життя. Добре, що історією збережено для нащадків ім’я того, хто не лише оповів нам історію козацтва, а й уклав у цей твір весь запал своєї пристрасної душі.

Отже, козак з діда-прадіда, гадяцький сотник Григорій Граб’янка, що беззаперечно належав до найосвіченіших людей свого часу, взявся до написання вельми важливої праці з історії козацького краю. Можливо, до цієї роботи заохотив його “Літопис Самовидця”, який він міг читати в рукописних копіях (так тоді здебільшого розмножували книги). До речі, автор “Літопису Самовидця” завершив свій

твір 1702 року, а через кілька літ по тому розпочалася праця Григорія Граб'янки. А може, поштовхом для творення книги Граб'янки були інші літописи, наприклад, Феодосія Софроневича чи Леонтія Боболинського, які він, звичайно ж, читав, бо це виразно помітно з його праці, або знаменитий історичний твір “Синопис”. Зрештою, все те на сьогодні вже не має істотного значення, бо цікавити воно може здебільшого тільки дослідників з різних наук – істориків, літературознавців, текстологів. Рядовий же читач рідко вдається до з'ясування таких тонкощів, бо для нього важливо, що, з якими подробицями і як оповідається в літописі.

А оповідається тут про те, як у пониззі Дніпра, у диких місцях, поселялися хоробрі люди, що жили рибним і мисливським промислом та ходили “на бусурман розбоєм”. Звалися вони козаками й скоро стали добре знаними і в ближніх і в дальніх країнах, бо слава про їхні походи й перемоги пішла голосною луною по світу.

Автор літопису пише, що якимось турецький султан запитав котрогось із запорозьких ватагів, скільки ж козаків у їхньому краю. І одержав таку відповідь: “У нас, турецький царю, що лоза, то й козак, а де байрак, то по сто й по двісті козаків там” Там же наводиться таке зізнання султана: “Коли навколишні панства проти мене повстають, я на обоє вух сплю, а про козаків мушу одним вухом слухати”. Тобто не боїться нікого султан, як каже він сам, але завжди пильнує козаків, бо від них Туреччині найбільша небезпека. І на підтвердження цього літописець оповідає про блискучі перемоги козацької дружини над турками, про їхні зухвалі походи аж у “бусурманський край”.

Словами захоплення Граб'янка характеризує найвизначніших козацьких ватажків, починаючи від Предслава Лянцкоронського й Дмитра Вишневецького аж до Богдана Хмельницького, якому віддає всі свої симпатії. Хмельницький для Граб'янки – доблесний полководець і

всенародний герой. Власне, весь літопис і творився задля того, щоб докладно розповісти про найголовніші події визвольної війни на Україні проти польської шляхти. Вся ж попередня частина, в якій пунктиром окреслено хронологію козаччини, то розлогий вступ до історії боротьби народу під проводом славетного гетьмана. Характерно, що літописець докладно розповідає і про загальні причини повстання на Україні, і про особисті кривди Богдана Хмельницького від польської шляхти, які й зумовили його бунт проти чигиринського підстарости Чаплинського, бунт, що став початком тієї боротьби, в якій згодом узяли участь значні маси людей. Той епізод – викресання іскри, що упала на порох і спричинила сильний вибух.

Усю свою оповідь автор вибудовує у формі окремих тематичних розділів – “Сказаній”. Ось найголовніші з них: “Сказаніє, чесо ради возста Хмельницький на поляков”, “Сказаніє о первой брані козацькой на Жолтой Воді з ляхами”, “Сказаніє в Збараськой і Зборовській побіді над ляхами 1649 року”, “Сказаніє о війні Берестецькой”... Таким чином охоплюються всі найголовніші події визвольної боротьби проти польської шляхти, докладно пише Граб’янка й про мотиви, якими керувався Хмельницький, ідучи до Переяславської ради, і про те, що його план поєднатися з Москвою мав тоді підтримку у широких народних масах.

Смерть гетьмана в описі Граб’янки – велике горе для всього українського краю, який у жалобі оплакував свого доблесного сина. До речі, тут літописець відтворює легенду про причину загибелі Хмельницького, яка тоді побутувала в Україні. Згідно з нею, “поляки не могуци іним образом Хмельницького умертвити, совіт сотвориша, даби смертним ядом его отруїти”. Отож підібрали вони знатного юнака й послали до Хмельницького, щоб він нібито просив у нього руку його доньки. Він і підлив гетьманові до келиха отрути...

Далі Граб’янка стисло переказує події, що відбувалися на Україні після смерті Богдана, з докором мовить про

гетьманські міжусобиці, про запустіння краю, спричинене безперервними війнами в ньому. З великою симпатією ставиться літописець до полковника фастівського Семена Палія, що уособлює, на його думку, справжній козацький демократизм і має загострене почуття відповідальності за долю рідного краю. Таких захоплених епітетів, як Палій, у нього удостоюються тільки гетьмани Дмитро Вишневецький та Петро Конашевич-Сагайдачний.

Після завершення свого літопису Граб'янка прожив двадцять сім років. Був полковим осавулом, суддею, полковником. Брав участь у багатьох битвах і походах. 1737-го рушило козацьке військо в кримський похід проти татар. Там і наклав головою славний літописець. Шаблею і пером відстоював він славу і волю України. Граб'янка не тільки активно творив живу історію, а й записував її для нас, його далеких нащадків.

Отже, і герой історії, і її “секретар”.

Подвиг Самійла Велична

“Цього ж 1690 року, на самому початку його, в міжсвяття Різдва Господнього, я, письменник і оповідач цих літописних діянь (маючи кільканадцять років), почав служити Запорозькому війську в поважнім домі одного з панів малоросійських, шляхетного пана його милості Василя Леонтійовича Кочубія, який був під час гетьманства Мазепи, що про нього оце розповідається, генеральним писарем. Я служив вірно і старанно, як веліла мені моя гідність...” – пише про себе Самійло Величко в своєму знаменитому літописі.

Чимало загадок про себе полишив він історикам. Досі не вщухають суперечки про його особу. З'ясовано тільки, що походив він зі знатного козацького роду, брав участь у походах запорожців, ділив з ними всі радощі й біди. З літопису ясно видно, що Величко був надзвичайно освіченою людиною. Тому висловлюється припущення, що до початку

своєї служби він навчався в Київській академії. На користь цього свідчить і те, що його було висунуто до військової канцелярії, а туди, як відомо, брали тільки тих, хто пройшов курс наук у найавторитетнішому тоді закладі, яким вважалася академія “матері городів руських”.

До речі, слово “канцелярист” часто асоціюється в нашій уяві з образом бездушного чиновника, що дбає тільки про свої вигоди. Але в канцелярії козацького війська таких людей не було вже хоча б тому, що ця посада не передбачала платні, а отже, й ніяких матеріальних вигод. Висувалися туди, як уже мовилося, люди найосвіченіші і з доброю репутацією, що справді були моральним прикладом для всіх. Канцеляристи вели всю документацію війська, брали участь у прийомах іноземних послів, їздили в депутаціях за кордон. Чи й треба казати, що це був вельми представницький корпус з-поміж усього козацтва. Жили вони гуртом в одному курені військової канцелярії, носили ту ж зброю, що й інші козаки, часто брали участь у боях. З них вийшло багато ушлякених воєнної доблестю полковників і гетьманів.

На життя Самійла Величка випало чимало складних перипетій. Відомо, що після страти Кочубея він, як наближена до нього особа, потрапив до в'язниці, де йому довелося пробути кілька років. Про це він обмовляється і в літописі, пишучи, що не може докладно оповісти, деяких подробиць чернігівського середовища, “оскільки змінив в той час добре своє життя на невільничє”. Згодом (дослідники вважають, що це було 1715 року) клопотаннями друзів Величка звільнено. Вийшовши з в'язниці, він поселяється спершу в Диканьці, в маєтку Кочубеїв, а потім у селі Жуках під Полтавою, де цілком віддає себе літературній роботі. Повільно, впродовж багатьох літ народжується ця видатна в нашій історії і культурі книга, яка стане відомою під назвою “Літопису” Самійла Величка.

Готуючись до своєї роботи, Величко вивчив багато історичних джерел польською, російською, німецькою,

латинською мовами. До речі, в нього була багатюща колекція книг і різних манускриптів, яку він збирав протягом усього життя. У наукових бібліотеках дослідники сьогодні часто натрапляють на старовинні фоліанти з такими написами: “З книг Самоїла Величка, канцеляриста”. Там є не тільки історичні хроніки, літописи, документи, що були необхідні для роботи Величка, а й художні твори. З усього цього виразно видно широке коло його читацьких зацікавлень. Але навіть якби не знаходилися ті книги, все одно зрозуміло: Величко належав до найосвіченіших і найкультурніших людей свого часу. В цьому легко переконує його літопис, що просто вражає авторською ерудицією.

Величко поклав собі за мету розповісти читачеві про всі найважливіші події в Україні, що відбувалися протягом семи десятиліть. Але це не звичайна хроніка, в якій просто фіксуються чи переказуються ті події. “Літопис”, лишаючись твором суто історичним, є водночас і твором художнім, бо автор знаходить яскраві барви для своєї оповіді, збагачує її важливими деталями, в численних ліричних відступах висловлює своє ставлення до подій і людей, сперечається з різними джерелами, докоряє своїм попередникам і сучасникам за їхні лінощі у вивченні історії. Все це пише справжній патріот, який і не приховує настроїв і симпатій, говорячи, що він – “істинний Малої Росії син і слуга”. В канву тексту автор вплітає уривки з художніх творів українських авторів, оповідь його щедро пересипана народними прислів’ями та приказками, широко використовує Величко перекази й легенди, які на той час жили в народі відлунням багатьох історичних подій, засвідчуючи сприйняття й оцінки їх простим людом української землі.

“Літопис” – книга про Україну, її видатних і рядових людей, її непросту долю А водночас – і про самого Саміїла Величка, який може повідати читачеві свою віру, надію, свої прикрощі й болі, поділитися з ним своєю мудрістю. “Цікавому норову людському не може нічого бути

сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу: читаючи та слухаючи книжки і дізнаючись з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди: покладався-бо на приказку – в терпінні вашім знайдеться душа ваша...” – пише він в одному з відступів. Так, йому є не тільки що переказати з багатой і складної нашої історії, а й розповісти про себе. Однак, як людина надзвичайно делікатна й ненав’язлива, він боїться надто зосереджувати увагу читача на власній персоні, і тільки вряди-годи виривається в нього емоційний вигук такого характеру.

Уявімо собі: допізна зимовими, літніми, осінніми, весняними вечорами в домі Самійла Величка горять свічки. І він, схилений над аркушем паперу, вимережує літеру за літерою, воскрешає з недалекого минулого людей і події, щоб повідати про них далеким нащадкам. Він – уже немолода людина, в нього лишається вже мало сил. Величко квапиться завершити свою грандіозну працю – боїться, аби смерть не перервала її на півслові. А до нього повільно підкрадається стареча неміч. Ось уже осліп – не витримав зір щонічної напруги. І Величко наймає собі помічників, диктує їм літопис...

Йому не пощастило побачити свою працю опублікованою – помер, полишивши свій величезний рукопис для майбутнього. І тільки 1848 року вийшов у світ перший том літопису, потім – другий, третій і четвертий. Значення цієї книги в українській історії та культурі просто важко переоцінити. Вона розповідала людям, до якого народу вони належать, чії духовні діти. “Літопис” став настільною книгою всіх наших істориків, з нього черпали матеріал і духовну енергію найкращі наші письменники. Це – справді

велика книга українського народу. Це – подвиг усього життя Самійла Величка.

Слабоштицький М.Ф. З голосу нашої Клію: (Події і люди української історії). – К.: Фірма “Довіра”, 1993. – С. 223-230.

Уривок з науково-популярного видання “Давно се діялось колись” про українське кобзарство

Джерела свідчать, що ще за часів Київської Русі існували співці, які виконували твори на історичні теми. У “Слові о полку Ігоревім” зображується легендарний Боян, що “співав славу” воїнам-князям. У Київському літописі під 1137 р. згадується співець Мануйло, а у Волинському літописі від 1241 р. – Митус. Отже, це наші пракобзарі. А кобзарі часів козаччини – прями їх спадкоємці.

Охоронцями бойової слави України вважав кобзарів Микола Васильович Гоголь. Кобзарі часів Запорізької Січі часто були не тільки охоронцями, але й творцями цієї слави. Сьогодні відомо не так вже й багато про народних співців-запорожців. Багатьох з них віддавали у навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Засвоївши науку, вони перебували на Січі як звичайні козаки, брали участь у морських та сухопутних походах, займалися промислами. У вільний час кобзарі співали для своїх побратимів пісень, розповідаючи про тяжкий та одночасно героїчний шлях народу. Дехто приходив до кобзи, підірвавши здоров’я, а найчастіше, втративши зір під час військових походів.

Ось трагічна історія одного з багатьох запорізьких кобзарів – Грицька. Ще молодим козаком разом зі своїми товаришами потрапив він у полон до турків. Згодом ті призначили його пильнувати за іншими полоненими. Але Грицько замість того, щоб охороняти полонених, дав їм турецький одяг і сприяв утечі. Жорстокою була кара хазяїв:

козакові було виколото очі. Незважаючи на всі перешкоди, Грицько повернувся на Україну і став кобзарем.

Кобзарі піднімали дух козаків, кликали їх до перемоги у боротьбі з ворогами свого народу. Зрячі кобзарі брали безпосередню участь у битвах. Чимало з них загинуло під час придушення селянсько-козацьких повстань, зокрема оспіваної Т.Г. Шевченком Коліївщини. У відомій історикам “Коденській книзі” – сумному мартиролозі замучених шляхтою повстанців 1768 року – значаться і три кобзарі: Прокіп Скрыга, Василь Варченко та Петро Соковий.

Про що ж співали кобзарі, за що любили їх козаки та селяни? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками і татарами, сумна доля невольників, українських бранців та бранок – ось теми багатьох дум та історичних пісень, зокрема, таких, як “Маруся Богуславка”, “Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі” і деяких інших. Особливо багато дум та народних пісень присвячено подіям визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.).

Кобзарі по всій Україні оспівували образи Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Ось назви тільки деяких з пісень, що належать до циклу про визвольну війну: “Чи не той то хміль”, “Хмельницький та Барабаш”, “Хмельницький і Василій молдавський”, “Іван Богун”, “Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаچه”, “Перемога під Корсунем”. В одній з таких пісень, складених у 1648 р., співалось:

Висипався хміль з міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу,
До жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці –
Не могли на ногах стояти,
Воліли утікати.

Так образно розповідали народні співці про перші перемоги Богдана Хмельницького над військовими силами Речі Посполитої.

Багато пісень складено кобзарями й про тяжку, нужденну долю українського народу. Бідний козак – козак-нетяга, козак-голота – це один з найулюбленіших персонажів у кобзарських піснях та думках, саме він був у народних очах уособленням усього найкращого, що було в козацтві: хоробрості, чесності, відданості Батьківщині. Ось характерний уривок з думи “Козак Голота”:

Ой полем, полем килиїмським,
То шляхом битим ординським.
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.

Не треба забувати, що кобзарі-запорожці – це не тільки носії народної пам’яті, це ще й музична культура України. Звичайно, набір інструментів, які користувалися популярністю в народі, не обмежувався тільки кобзою. В пошані була також ліра, сопілка, скрипка, цимбали та ін.

Музична культура Запоріжжя визначалася рівнем розвитку інструментальної музики та співу на Україні в цілому. ... Слід також нагадати, що певну увагу розвитку, музики приділяв гетьман Богдан Хмельницький, який любив слухати козацьких пісень і сам грав на кобзі. У 1652 р. гетьман підписав універсал про утворення музичного цеху на Лівобережній Україні по аналогії з подібними цехами, що вже існували на той час у Кам’янці, Львові та деяких інших українських містах. Музиканти, які об’єднувалися у співочі братства – цехи, не тільки обслуговували свята, збираючись в ансамблі (звідси й “троїста музика”), але й супроводжували військо у походах.

Про високий рівень музичної культури цехів свідчить “Реєстр нотованих записів” Львівського братства за 1697 р., який містить 398 композицій із вказівкою їх авторів –

Ділецького, Гавалевича, Завадовського, Колядчина, Чернушина, Лаконека, Шаваровського та ін.

Поширення на Україні, зокрема, на Запоріжжі, набув багатоголосий спів. Багатьох юних співаків забирали вже у XVIII ст. до Петербурга у придворні хори, де вони вславилися своїм мистецтвом. Всесвітньої слави набули вихідці з України, зокрема, з козацьких родин, співаки Василь Пікулинський та Іван Календа, Олексій та Кирило Розумовські, автор “Граматики музикальної” (1677 р.) Микола Ділецький (р. н. невід.–1723 р.), композитори М.С. Березовський (1745-1777 рр.), А.Л. Ведель (1767-1808 рр.) і особливо Д.С. Бортнянський (1751-1825 рр.).

Про цю славу А.В. Луначарський сказав такі прекрасні слова: “Українська музика та поезія є найрозкішніша з усіх гілок на дереві світової народної творчості. Мінорну основним своїм змістом, смутну навіть у своєму веселому пориві, українську пісню ставлять всі знавці на перше місце в музиці всіх народів. Українські думки, що через століття передавалися Гомерами України – кобзарями, сяють своїми барвами, почуваннями, лицарством у любові і вражді, розмахом козацької відваги та філософічною вдумливістю”.

Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – С. 251-257.

Вступна стаття з праці “Українське барокко та європейський контекст”

Художня культура барокко являє собою плід епохи, позначеної глибокою соціально-економічною кризою. Помпезна велич королівських дворів і торжество контрреформації не могли приховати занепаду, що розпочався в Європі, релігійні основи якої були підірвані

Реформацією Лютера, а також першими завоюваннями раціоналізму і відкриттями науки.

Це гостре відчуття кризи, що тривало приблизно півтора століття, поки на зміну не прийшов оптимістичний гуманізм Просвітництва, спричинилося до багатьох характерних рис літератури і мистецтва барокко: розчарування в оточуючому світі, сприйняття життя як театру, жорстокого усвідомлення плину часу, що невмолимо веде до смерті, пристрасі до зовнішніх ефектів і збільшеної експресії, особливо в образотворчих мистецтвах. Але, як це не парадоксально, такі тенденції викликали свого роду вибух чуттєвого начала, розбудили смак до життя та його радощів, що знайшло вияв у дивовижній віртуозності пластичних мистецтв і емоційній наснажливості бароккової музики.

Дух епохи барокко на Україні стверджували великі національні зрушення, козацькі звиятиги, повстання проти поневолювачів і визискувачів, боротьба проти національного та релігійного утиску. Ця епоха виявляла нову проблематику, вимагала нових ідей, сюжетів і образів, потребувала відповідних виражальних засобів.

Проблема барокко захоплює багатьох дослідників. Чи не першим глибоко і всебічно проаналізував цей стиль швейцарський вчений Г. Вельфлін, диференціювавши ренесанс і барокко як дві визначальні форми художнього бачення світу.

Ясна річ, українське барокко було взаємозв'язане з художніми процесами, що відбувалися в країнах Західної Європи і в слов'янському світі. Воно виконувало функцію посередника між Сходом і Заходом, між Заходом і південними слов'янами. В цьому відчутні витоки давньоруської культури, а через зв'язки з латинсько-візантійським світом – традиції пізньої антики. Національні фактори відіграли неабияку роль в еволюції стилю, що яскраво засвідчують численні приклади з літератури.

Барокко мало синтетичний характер (за М. Алпатовим, стало синтетичною системою), охопивши усі сфери духовної культури – літературу, архітектуру, образотворче і прикладне мистецтво, музику, театр, історіографію. Це був універсальний стиль, особливості якого закономірно і глибоко виявилися в багатьох ланках духовного життя суспільства.

Барокко виросло на ренесансній основі. Гуманізм епохи Відродження не пройшов повз увагу мислителів і митців барокко. В ряді країн, серед багатьох народів вони взялися за справу дальшої гуманізації суспільства, секуляризації культури, збагачення її вільнолюбивими мотивами. На Україні це з особливою силою відбилося в архітектурі, монументальному мистецтві, в живопису, в театрі й музиці, де “прориви” в конкретику життя підривали авторитет класичної норми і були тісно зв’язані з побутовими елементами. Тенденція до демократизації стає властивою літературі й багатьом видам мистецтва. На Україні барокко було наповнене великим гуманістичним змістом, його звучання мало ясний, хоча і напружений, характер, а нові ідеї великою мірою позначалися вільнолюбивими, антинасильницькими гаслами, стверджували віру в єдність і порядок світу, а отже, були спрямовані на звищення людської особистості.

Антропоцентричні погляди епохи Відродження втратили чіткість завдяки новим відкриттям в точних науках. Світ перед людиною відкрився в усій своїй безмірності й безконечності. Вона ступила на землю, маючи хисткі уявлення про добро і зло. Церква заповідала людині віру в небесну гармонію, підтримуючи водночас суперечливі начала людської натури. Барокко за таких умов ішло назустріч людині, що опинилася в зміненій картині світу. Довколишній світ втратив стабільність, прийшов у рух. Зросло прагнення до універсального вираження людини й усього того, що її оточує. Все це з особливою силою

відбилося в літературі, музиці, образотворчому мистецтві, театрі.

*Українське барокко та європейський контекст /
Відповідальний редактор А.К. Федорук. – Київ:
Наукова думка, 1991. – С. 5-6.*

**Уривки з твору Григорія Сковороди “Розмова, що
називається Алфавіт, або Буквар миру”
про “споріднену працю”**

...Моя мова стосується лиш людинолюбних душ, чесних звань і благословених видів промислу, котрих не виганяє геть із суспільства божий і людський закон, а вони становлять родючий сад церкви, або, ясніше кажучи, сад суспільства, так, як свої частини годинниковий механізм. Він злагоджено продовжує працювати, коли кожен член не лише добрий, а й здійснює свою споріднену частину служби, розподіленої по всьому складу. І це й є бути щасливим, пізнати себе, або свою природу, взятися за свою долю і перебувати з частиною, спорідненою собі, із всезагальної служби. Ця участь у службі є добродійність і послуга. І не дивно, що у стародавніх римлян як посада, так і добродійність позначались оцим словом – officium. Найдобріша душа живе тим неспокійніше й нещадніше, чим більш важливу посаду має, якщо для неї не народжена.

...Труд є живий і невсипущий хід усього механізму доти, поки породить досконалу справу, яка сплітає своєму творцеві вінець радості. Коротко кажучи, природа запалює до справи й зміцнює в труді, робить труд солодким.

А що ж є ця природа, як не той блаженний у людині дух, про який Бог до Мойсея: “Це я посилаю ангела мого перед лицем твоїм... Прислухайся до себе і послухай його. Не соромся, бо ім’я моє на ньому”... І це означає; щасливо вступити на посаду з Богом, коли людина не за своїми

примхами й не за чужими порадами, а вникнувши в саму себе й послушавши святого духа, що живе всередині й кличе її, йдучи за його таємним покликком, стає й дотримується тієї посади, для якої вона у світі народилась, призначена для того самим Всевишнім...

Пізнай себе. Прислухайся до себе й послухай свого Господа. Є в тобі отець твій, цар і наставник. Прислухайся до себе, знайди його і послухай його. Лиш він знає, що тобі споріднене, тобто корисне. Сам він і поведе до цього, запалить охоту, закуражить до труду, увінчає вінком і благословенням твою голову. Прошу, мій друже, не починай нічого без цього царя у твоєму житті!... Все те для тебе погана пожива, яка неспоріднена, хоча б вона й царська...

Не знайдеш ніде такої нищої душі, яка б не рада хоч сьогодні стати на найвищу посаду, анітрохи не задумуючись про свою природженість. Це невігластво царства божого затьмарило всі серця. Без сумніву, вони впевнені, що наше щастя прив'язане до якогось одного звання чи становища, хоч сто разів чули про царство боже, коли хто його знайшов і підкорився, ступивши у природне звання, то тому легко все інше потрібне дається. А без цього й звання не звання. І як може бути званням, якщо я до нього не покликаний вишнім царством? Як же покликаний, якщо не для того народжений? Боже царство є всюди, і щастя живе у будь-якому стані, якщо входиш у нього під проводом твого творця, який привів тебе у цей світ для того; і в сто разів блаженніший пастух, який за природою пасе овець чи свиней, ніж священик, який має злобу проти Бога.

Чому для нас таким низьким видається хліборобство, що всі його уникаємо? Щасливий, хто народився до медицини, до живопису, до архітектури, до книг... Я їх благословенну, як природну, школу (розумій: розмірковування, вправи) благословляю й вітаю. Радію, коли й сам в одній із цих наук, лиш би це було з Богом, вправляюся.

Та чому більше нещасний землероб, якщо за природою своєю оре землю? Зізнаюсь, друзі мої, перед Богом і перед вами, що в цю саму хвилину, у яку з вами розмовляю, покину моє нинішнє становище, хоч у ньому зістарівся, і стану послідуцим гончарем, як лиш відчую, що досі перебував у ньому без природи, маючи природжену схильність до гончарства. Повірте, що з Богом буде мені у стократ і веселіше, і більш вдало ліпити самі глиняні сковороди, ніж писати без натури. Та досі відчуваю, що утримує мене в цьому стані нетлінна рука вічного. Цілую її й за нею піду. Нехтую безрадністю всіх сторонніх радників. І якщо б я їх слухав, то давно б став ворогом мого Господа. А І нині я його раб.

... Я, навпаки, милуюся, який солодкий труд тому, хто працює, якщо він природний. З якою радістю жене зайця хорт! Яке захоплення, як лиш дано сигнал для ловів! Як насолоджується працею бджола при збиранні меду! За мед її вбивають, та вона не перестане трудитись, поки жива. Солодкий для неї, наче мед, і солодший над соки труд. Для нього вона народилась. О боже мій! Який солодкий з тобою найгіркіший труд.

... Цілком мертва душа людська, яка не вдалася до свого природного діла, подібна до каламутної й смердючої води, закритої у тіснєві. Я безнастанно говорив це молодим, щоб випробовували свою природу. Шкода, що заздалегідь батьки не карбують цього на серці своїм синам. Звідси-то й буває, що військову роту веде той, хто повинен би сидіти в оркестрі... Раджу, коли хочеш, щоб твій син весело й удало виконував посаду, ти мусиш сприяти йому у виборі звання, спорідненого його якостям. Сто спорідненостей, сто звань, а всі почесні, бо законні.

Хіба не знаєш, що земля залежить від чесно виконуваної посади, а не вона від землі? І ти не бачиш, що низьке звання часто набуває землю, а вище —втрачає?

Не дивись, що вище й нижче, що показніше й не знатніше, багатше й бідніше, а виглядай те, що тобі споріднене. Раз уже і казано, що без спорідненості все ніщо...

Якщо ж той, хто володіє землею, живе щасливо, то він не тому щасливий, що нею володіє: щастя до землі не прив'язане.

А чим володіє за спорідненістю, те треба розуміти... Хіба сподіваєшся знайти рай поза Богом, а Бога поза твоєю душею. Твоє щастя, і твій мир, і твій рай, і твій Бог є всередині тебе. Він думає про тебе, перебуваючи у тобі ж, наставляючи на те, що перш за все корисне для тебе самого, розумій: чесне й благопристойне. А ти дивись, щоб твій Бог був завжди з тобою. А буде з тобою, якщо ти будеш з ним. А звичайно, будеш з ним, якщо, замирившись, заприятнився з цим найсолодшим і блаженным духом. Дружба й віддаленого пов'язує. Ворожнеча віддаляє й того, хто близький. З природою жити і з Богом бути – це одне й те ж; життя і діло є те саме... А опір цьому святому духові, який все чинить, все знищує. З цієї-то причини досвідчений лікар невдало лікує. Знаючий учитель без успіху вчить. Учений проповідник без правди правду пише. Перекрутивши Біблію, студент їсть без солі. Хто втратив у живопису вік, той без натури наслідує натуру. У всіх цих завжди чогось бракує? Та це щось є голова всього й кінцева краса божої правиці, що завершує будь-яке діло...

... з Богом тобі буде легко зносити голод, спрагу, холод, спеку, безсоння, криваві рани й сам смертельний страх і набагато легше, ніж без нього, протилежне цьому, щоб ти зрозумів, наскільки сильна природа. Це горе воїна з Богом буде тобі у стократ приємніше, ніж твої ранги і прибутки. Ранг кожен може носити, а справжнє діло робить лиш той, хто природжений. Діло і без рангу діло, а ранг без діла ніщо, а діло – без Бога.

Якщо ж, знехтувавши божим покликанням, підеш слідом своїх примх і сторонніх порадників, то не забудь

навіки попроситися з усією втіхою, хоч би ти заховався у рїг достатку, і, боячись померти тілом, шохвилини будеш зазнавати душевної смерті.

Відібрати в душі споріднену працю – означає позбавити її своєї поживи. Це люта смерть...

Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба. Пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 307-312, 328.

Уривки з твору Григорія Сковороди “Нарцис. Розмови про те: пізнай себе” про “серце”

Нарцисом називається не тільки квітка, а і якийсь юнак. Нарцис – юнак, який у дзеркалі прозорих вод при джерелі дивиться сам на себе і смертельно в себе закохується, – це прадавня притча із прадавнього єгипетського богослов'я, яке є матір'ю єврейського. Образ Нарциса благовістить оце: “Пізнай себе!” Начебто сказав: чи хочеш бути задоволений собою і закохатися в самого себе? Пізнай же себе! Добре себе випробуй. Справді! Як бо можна закохатися в невідоме? Не горить сіно, не торкаючись вогню. Не любить серце, не вбачаючи краси. Видко, любов є дочкою Софії. Де мудрість побачила, там любов згоріла. Воістину блага самолюбство, якщо воно святе; гей святе, коли істинне; гей, кажу, істинне, якщо знайшло й побачило оту єдину красу й істину: “Посеред вас стоїть, його ж не знає”...

Хто ж прозрів у водах своєї тліні красу свою, той закохається не в якусь зовнішність, не у воду свого тління, а в себе самого, і в саму свою суть. “Шляхи твої всередині себе закінчиш”.

Нарцис мій, правда, що обпікається, розпалюючись жаром кохання, ревнуючи, поривається, кидається й мучиться, облегує серце, турбується й молиться всіма молитвами, і не про багато ж, не про щось пусте, а про себе, в

собі і всередині себе. Турбується лише про себе. Одне йому потрібне. Нарешті, розтанувши, наче лід, весь від самолюбного полум'я, перетворюється у джерело. Справді! Справді! У що хто закохався, у те перетворився. Кожен є тим, чие серце в ньому. Кожен є там, де серцем сам.

О любя моя милість, Нарцисе! Нині з плазуючого черв'яка став крилатим метеликом. Оце сьогодні воскрес! Чому не перетворився у струмок чи потік? Чому не у ріку чи море? Скажи мені! Відповідає Нарцис: “Не перешкоджайте мені, бо добру справу я завершив. Море із рік, ріки з потоків, потоки зі струмків, струмки із пари, а пара завжди при джерелі суцця сила й чад його, дух його й серце. Це що люблю! Люблю джерело й главу, джерело й начало, яке висилає вічні струмені з пари свого серця. Море є гній. Ріки протікають. Потоки висихають. Струмки зникають. Джерело вічно дихає парою, яка оживляє й прохолоджує. Лиш джерело люблю й зникаю. Все інше для мене стоки, січ, підніжжя, тінь, хвіст...” О серце морське! Чиста безодня! Джерело святе! Тебе лиш люблю. Зникаю в тобі й перетворююся...

Лицеміри й марновіри, чуючи це, спокушаються й хулять. Перетворитися у джерело? Як це може бути? Не ремствуйте! Дуже легко віруючому, виразніше скажу, тому, хто пізнав у собі оту красу: “Пара є сила божа і чистий вилив слави Вседержителя”.

О лицеміри! Не з лица судите, а з серця. ...Кожен є тим, чие серце в ньому: вовче серце є справжній вовк, хоч обличчя людське; боброве серце є бобер, хоч вигляд вовчий; серце вепра є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чие серце в ньому. Та лицеміри колють вперто рогами. Хай же це буде так добре! Мовляв, людина не може ніяк перетворитися в сонячне лице. Лице ж бо і серце різні... Правильно, правильно судите! І я вважаю: взагалі не можна. Та й яка користь? Вигляд бобра не робить вовка бобром. О глухі

лицелюби! Слухайте оцей грім: “Плоть ніщо, дух животворить”.

...Отож бачиш, що думка є наша головна точка й середня. А тому-то вона часто й називається серцем. отже, ... суть людини полягає не у її зовнішній плоті й крові, а думка й серце її – ото істинна людина...

Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба. Пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 63-65, 68, 71.

Уривки з твору Григорія Сковороди “Розмова п’яти подорожніх про справжнє щастя в житті”

...Недавно ти називав щастям високий чин з багатством, а тепер звідси його цілком виганяєш. Я не кажу, що щаслива людина не може сповняти високого звання, або жити у веселій стороні, або користуватись достатком, а лиш кажу, що не через чин вона щаслива, не із-за сторони, не із-за достатку. Якщо в гарному домі пахне бенкетним достатком, то причина цього не гарні кутки; часто пироги живуть не у славних кутках. Не гарний дім кутками, за приказкою, а гарний пирогами...

Шукаємо щастя по краях, по віках, по становищах, а воно скрізь й завжди з нами, як риба у воді, так ми в ньому, а воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде, тому що є скрізь. Воно ж подібне до сонячного сяйва: відкрий лиш йому вхід у свою душу. Воно завжди стукає у твою стіну, шукає проходу й не знаходить; а твоє серце темне й невеселе, і п’їтьма над безоднею. Скажи, прошу, чи не нісенітниця й чи не безумство, що людина турбується про найдорогоцінніший вінець? А навіщо? Задля того, що начебто у простій шапці не можна насолоджуватись тим щасливим і всесвітнім світлом, до якого ллється оця молитва: “Почуй, о блаженний, що

маєш вічне й усевидюче око!” Безумний муж зі злою жінкою виходить геть із свого дому, шукає щастя поза собою, блукає по різних званнях, дістає блискуче ім’я, обвішується світлим одягом, зволікає різноманітні купи золотої монети й срібного посуду, знаходить друзів і товаришів безумства, щоб занести в душу промінь блаженного світила, й світлого блаженства...

Ось вам вершок і квітка всього вашого життя, внутрішній мир, сердечна веселість, душевна міць. Сюди спрямовуйте течію всіх ваших справ.

Ось край, гавань і кінець. Відрізуй все, що суперечить цій пристані. Всяке слово, будь-яка справа хай сприяє цьому кінцю. Хай це буде край всіх твоїх думок і всіх твоїх бажань. Численні тілом здорові, ситі, одягнені й спокійні, та я не цей мир хвалю – цей мир світський, він для всіх знатний і всіх обдурює. Ось мир! – у спокої думок, у врадуванні серця, оживленні душі. Ось мир! Ось надра щастя! Оцей-то мир відчиняє твоїм думкам храм спокою, зодягає душу твою одягом веселощів, насичує пшеничною мукою й утверджує серце... Подяка нашому небесному Отцю за те, що відкрив наші очі. Тепер розуміємо, в чому полягає наше справжнє щастя. Воно живе у внутрішньому мирі нашого серця, а мир – у згоді з Богом. Чим хто більше згоден – той блаженніший. Тілесне здоров’я є не що інше, як рівновага й погодженість вогню, води, повітря й землі, а приборкання хвилюючих її думок є здоров’я душі й вічне життя. Якщо хтось має лиш три золотники згоди з Богом, тоді не більше в ньому й миру, а коли хто (має) і 50 і 100, то стільки ж у серці його й миру. Скільки відступила тінь, стільки наступило світло. Блаженні, хто день за днем піднімаються вище на гору цього пресвітлого *Мир-города*. Вони-то підуть зі сили в силу, поки з’явиться Бог...

Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба. Пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – С. 229-239.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1661 р.	Заснування Львівської єзуїтської колегії
1674 р.	Публікація “Синописа” Інокентія Гізеля
Близько 1700 р.	Написання “Історії Русов или Малой Росії”
1701 р.	Києво-Могилянська колегія перетворена у академію
1720 р.	Остаточна заборона російського уряду на книгодрукування книжною українською мовою
1722-1794 рр.	Григорій Сковорода
1773 р.	Ліквідація ордену єзуїтів та заснування Едукаційної комісії
1784 р.	Відкриття Львівського університету

Запитання та завдання. 1. Назвіть основні ознаки мистецького стилю “бароко”. **2.** Дайте порівняльну характеристику розвитку культури на територіях Гетьманщини і Правобережної України у другій половині XVII – XVIII ст. **3.** Охарактеризуйте розвиток побутової культури українців у другій половині XVII – XVIII ст. **4.** В якому році відбувся перший поділ Польщі? **5.** Коли були засновані Львівська єзуїтська колегія та Львівський університет? **6.** Охарактеризуйте розвиток початкової та середньої освіти на українських землях у другій половині XVII – XVIII ст. **7.** Коли Києво-Могилянська колегія здобула титул академії? **8.** Назвіть роки правління російської імператриці Катерини II. **9.** Який вплив на розвиток української культури справила діяльність Києво-Могилянської академії? **10.** Назвіть прізвища найбільш

знаних викладачів Києво-Могилянської академії. **11.** Вкажіть назви найбільш знаних козацьких літописів. **12.** В якому році вперше опубліковано історичну працю “Історія Русов іли Малой Росії”? **13.** Назвіть прізвища найвідоміших українських науковців другої половини XVII – XVIII ст. **14.** Коли на Гетьманщині була видана заборона книгодрукування книжною українською мовою? **15.** Хто автор політичного твору “Ода на рабство”? **16.** Назвіть основні риси стилю козацького бароко в українській архітектурі?

Наукове видання

**Лаврецький Роман Вікторович,
Нагірняк Михайло Ярославович,
Телюк Стефанія Романівна**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Частина I
Від найдавніших часів до XVIII ст.

Науковий редактор: **Роман Лаврецький**

Літературний редактор: **Марта Лабач**

Технічний редактор та
відповідальний за випуск: **Микола Фльорко**

Підписано до друку __.05.2007 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк на різнографі. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 19,80. Обл.вид.арк. 19,60.

Друк ЛДУ БЖД
79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35
тел./факс: (8-032) 233-32-40, 233-24-79
e-mail: mail@ubgd.lviv.ua, ndr@ubgd.lviv.ua